

LES DONES ALS ORÍGENS DE TORREFORTA

Coral Cuadrada Majó i Esther Gutiérrez Escoda (eds.)

Les dones als orígens de Torreforta

Edició a cura de
Coral Cuadrada Majó i Esther Gutiérrez Escoda

[publicacions]

urv

CERCLE D'ESTUDIS HISTÒRICS
I SOCIALS «GUILLEM OLIVER»
DEL CAMP DE TARRAGONA

TARRAGONA, 2016

EDITEN:

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili
Av. Catalunya, 35 · 43002 Tarragona
Tel. 977 55 8474 · A/e: publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
«Guillem Oliver» del Camp de Tarragona
L'Arxiu, M2 Espai Tabacalera
Av. Vidal i Barraquer · 43005 Tarragona
Tel. 977 296 230 · A/e: guillemoliver@guillemoliver.com

Primera edició en paper, gener del 2014
Primera edició digital, febrer del 2016

ISBN: 978-84-8424-413-4
DL: T 95-2016

COL·LECCIÓ DEL CEHSGO

Direcció

JORDI PIQUÉ PADRÓ

Consell editorial

JOAN GISBERT CANES

JAUME LLAMBRICH BRULL

JOSEP SÁNCHEZ CERVELLÓ

Assessorament lingüístic

ALBA GATELL PANISELLO

Disseny de la coberta

PELE VIADER RAPP

*Per a la Jana Balsells i la Candela Chabuch,
un llibre de dones d'avui que parlen de les dones d'ahir ofert a les dones de demà*

TAULA DE CONTINGUTS

1. INTRODUCCIÓ.....	9
2. EL NAIXEMENT I L'EVOLUCIÓ DE TORREFORTA.....	39
3. LA PARRÒQUIA DE TORREFORTA.....	95
4. EDUCACIÓ I VIDA QUOTIDIANA	129
5. LES DONES DE TORREFORTA: LA SOSTENIBILITAT DE LA VIDA.....	173
6. DONES EN LLUITA: EL BARRI I LES FÀBRIGUES	227
7. CONCLUSIONS.....	263
ÍNDIX SISTEMÀTIC.....	281

1. INTRODUCCIÓ¹

Coral Cuadrada Majó
Esther Gutiérrez Escoda

Des de l'any 2010 hem portat a terme un projecte de recerca, el qual en un inici fou finançat per l'Institut Català de les Dones.² Aquest llibre que teniu a les mans n'és un dels resultats. És un projecte que ha aplegat un equip de dotze investigadores / col·laboradores joves. El plantejament inicial fou:

- a) Recuperació de la memòria històrica mitjançant el treball documental de recollida de dades en arxius i hemeroteques.
- b) Narratives i trajectòries de dones, a través d'històries de vida individuals o de tallers/debats en grups de discussió, que s'han analitzat des del punt de vista dels estudis de recontextualització, de les teories de narratives i de l'anàlisi crítica del discurs feminista.
- c) Història comparada en paràmetres temporals i espacials diferents.

La concreció del tema del projecte de recerca es fixà en reunions prèvies i preparatòries. Les primeres discussions dels *workshops* analitzaren la conveniència d'estudiar la ciutat i vam debatre sobre si fer-ho en general o a partir de l'aprofundiment i tractament d'un barri en particular. La segona qüestió fou la de triar quin barri, tenint en compte d'antuvi les premisses en les quals basàvem la nostra elecció, les quals havíem d'acordar entre les components de l'equip de recerca. De tot plegat vam arribar a l'acord que havia de ser el de Torreforta, per les raons següents:

1. per haver estat un barri construït del no-res, a partir dels anys 40-50 del segle xx, que acabà per constituir-se en un important nucli obrer;
2. per plantejar una problemàtica històrica, social i urbanística de suficient entitat com per ser objecte d'un estudi en profunditat; i

1 Algunes parts d'aquesta introducció foren avançades a CUADRADA, C. (2012): «IAPF: la investigación participativa feminista en un barrio obrero de Tarragona», *XI Congreso de Historia Contemporánea*, Granada.

<http://www.contemporaneaugr.es/index.php?option=com_content&view=category&id=17&Itemid=16>

2 Amb ref. U-33/10, del qual Coral Cuadrada és investigadora principal.

3. per no existir treballs històrics ni etnogràfics anteriors que abordessin el tema des d'una perspectiva de gènere.

La situació geogràfica del barri obrer de Torreforta es pot veure en el mapa que ve a continuació:

En primer lloc, constatarem la labor duta a terme pel grup de documentalistes.³ L'equip es dividí en tres grups: el dedicat a la recerca d'arxiu, el que realitzà el treball de camp etnogràfic (i també la difusió en una exposició itinerant), i el que dissenyà i produí un documental.

1.1 Grup de recerca documental

Ja des d'un principi aquest grup de recerca va delimitar las tasques que cada integrant havia de fer per evitar coincidències i per trobar vies de recerca que fossin complementàries entre si. Així, doncs, es diferenciaren les recerques bibliogràfiques; les arxivístiques i d'hemeroteca, i l'enregistrament de la memòria oral.

La primera tasca de l'Anna Moya fou el buidatge del fons de la Biblioteca Pública de Tarragona de llibres relacionats amb el barri de Torreforta d'una manera específica, i amb la ciutat de Tarragona en general, i la posterior confecció d'un inventari que en reflectís l'existència. Després es dedicà a recopilar tota la informació de la premsa local relacionada amb les dones del barri de Torreforta de Tarragona des de 1995 fins a l'actualitat. Les fonts consultades van ser *El Diari de Tarragona*, *El Punt* i *Més Tarragona*, premsa localitzada i consultada a l'Hemeroteca de la Fundació Caixa Tarragona i a la secció local de la Biblioteca Pública de Tarragona.

³ Format per Esther Gutiérrez, Anna Moya i M. Pau Granados.

La recerca ha estat prou minuciosa, dia per dia, i pàgina per pàgina, en totes les seccions, inclosa la d'esports. Les notícies s'han recopilat en una base de dades i han estat ordenades cronològicament per poder observar l'evolució de certs esdeveniments. També es va consultar la secció de cartografia de l'Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Tarragona, amb un resultat menys favorable del que es preveia, ja que malgrat que l'Ajuntament és qui s'ocupa de la planificació dels límits i de l'organització urbanística del barri actual, només s'hi ha trobat un plànol del barri de Torreforta complet.

Com que aquest plànol no té data, es va decidir aleshores consultar els llibres d'actes dels anys 1950–1965, que es conserven en el mateix arxiu de l'Ajuntament. Cal dir que en aquestes actes tampoc s'especifica la data del plànol, però deixen clar totes les mesures urbanístiques i de condicionament del barri, els noms de carrers i places, així com la ubicació d'una escola.

La M. Pau Granados es va encarregar de la recollida de la memòria oral i de la recollida de fotografies del barri de Torreforta. La metodologia del treball de recerca ha implicat diversos camps d'estudi. En primer lloc, confeccionà un guió dirigit però obert per a les entrevistes, en què es tenia en compte les condicions socials de les dones a entrevistar. En total s'han enregistrat sis entrevistes a dones de dues franges d'edat diferents: unes de 40 a 45 anys i uns altres de 63 a 85 anys. Totes aquestes dones entrevistades han viscut al barri de Torreforta durant molts anys i algunes encara hi viuen. Les seves vivències han fet que tinguem una visió nova de Torreforta. A les entrevistes s'ha seguit un fil conductor prefixat, amb relació a uns temes en concret que, poc a poc, durant l'entrevista, van donant forma a l'explicació, i a la vegada, de forma subtil, afavoreixen que les dones aportin les seves vivències més íntimes i personals, que també expliquen la història del barri. Els temes o ítems utilitzats en les entrevistes foren els següents:

- La procedència: d'on vénen, com i quan arribaren al barri, la vida quotidiana...
- Les relacions personals: entre les veïnes i els veïns, amb l'església, quins eren els llocs de reunió comunitària (l'escola, el mercat...)
- El món laboral: economia submergida, feines domèstiques, treball remunerat...
- Les vivències: els costums, les festes, els esdeveniments singulars...
- Els canvis: fets rellevants, problemes de convivència, mobilitat, infraestructures, sanitat, educació...

Tres de les dones que van ser entrevistades per la M. Pau li van cedir algunes fotografies, que vam digitalitzar en format JPEG per començar a crear un fons documental fotogràfic del barri. També vam intentar localitzar l'arxiu privat de R. Cayetano, fotògraf resident a Torreforta entre els anys seixanta i vuitanta, que malauradament

va tancar el negoci a la dècada dels noranta i va deixar el barri definitivament. La recerca d'aquest professional del món de la fotografia ha resultat insatisfactòria. D'altra banda, també hem treballat amb suport fotogràfic procedent de l'Arxiu Històric de Tarragona (AHT). La M. Pau va revisar el fons de les Associacions de Veïns de Tarragona, on va poder localitzar fotografies de Torreforta que posteriorment estudià i escollí, segons els ítems que hem esmentat més amunt. Va demanar-ne la digitalització perquè les imatges es puguin fer servir en un futur.

Per fer un bon treball i dur a terme l'estudi de recuperació de memòria històrica de dones del passat de la ciutat de Tarragona necessitem eines i documents. És per això que l'extens fons documental de l'AHT, que és un pilar important de documentació a la ciutat de Tarragona, ens pot servir com a base per extreure nombrosa documentació que fa referència a l'estudi de les dones del passat de Tarragona, basat en les fonts primàries que podem obtenir dels fons dipositats a l'Arxiu. Després de fer una tria inicial i general d'entre tots els fons, ens centrem en aquests fons específics:

Fons de l'Administració local

Ajuntament de Tarragona, 1214–1939

Fons de l'Administració perifèrica de l'Estat

Educació

Delegació Provincial d'Educació de Tarragona, 1939–1974

Estadística

Institut Nacional d'Estadística, 1887–1980

Governació

Govern Civil, 1862–1989

Hisenda

Delegació Provincial d'Hisenda, 1850–1966

Gerència Territorial del Cadastre, 1920–1980

Justícia

Direcció General d'Institucions Penitenciàries, 1911–1986

Fons judicials (amb l'autorització prèvia de les institucions pertinents)

Audiència Provincial de Tarragona, 1901–1960

Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques de Barcelona (Demarcació de Tarragona), 1939–1945

Jutjat de Primera Instància i Instrucció núm. 1 de Tarragona, 1816–1963

Jutjat de Primera Instància i Instrucció núm. 4 de Tarragona, 1926–1989

Jutjat Social núm. 1 de Tarragona (Magistratura de Treball), 1939–1988

Jutjat Social núm. 2 de Tarragona (Magistratura de Treball), 1979–1988

Fons d'associacions i fundacions

Bloc Feminista, 1977–1999

«Sección femenina de la Falange Española», 1944–1977

Fons d'associacions

Fons comercials i d'empreses

Foto Raymond, 1940–1991 (fotos)

Fotografia Canadell, 1953–1994 (fotos)

Col·leccions

Col·lecció de manuscrits i documents solts de l'AHT, 1629–1967

Col·lecció de l'Agrupació Fotogràfica de Tarragona, 1900–2000

Després de fer aquesta aproximació, cal indicar que cada fons s'ha analitzat de forma exhaustiva conjuntament amb el quadre de classificació, per aproximar-se el màxim possible a les directrius i al tema a tractar en el projecte i, d'aquesta manera, aconseguir reflectir la incidència de les dones en la ciutat de Tarragona al llarg de la seva història.

L'Esther Gutiérrez s'ha dedicat a fer el buidatge documental de l'Arxiu Etnogràfic de Catalunya (AEC). Aquest arxiu emmagatzema els materials que s'han anat generant a partir de treballs d'investigació fets al Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social de la URV, per la qual cosa el fons es troba en el mateix Campus Catalunya de la URV. La consulta física és restringida al públic i només és permesa als investigadors que ho sol·liciten. L'arxiu només obre els dimarts al matí, motiu pel qual el procés de recerca ha estat lent i difícil. A l'AEC hi ha un fons documental de més de 2.150 referències, classificades per ordre alfabètic segons autor i el llistat de matèries, que s'han agrupat per temes, així podem trobar els fons: Família, Vida quotidiana, Processos migratoris, Marginació, Medicina, Religiositat, Treball/Economia/Societat, Biografies, Dona i Varis (aquest últim recull el material de recerques més recents i, de moment, no consultables). Cal afegir que es tracta d'un arxiu que guarda no tan sols documents en format paper, sinó també fotografies i audiovisuals (les entrevistes estan enregistrades en cintes de casset).

Tot aquest sistema arxivístic de classificació ha comportat una metodologia de recerca lenta i complicada. Com que no està classificat pel contingut⁴ (sinó pel nom de l'autor/temàtica), es van haver de revisar tots els fons, un a un, i carpeta a carpeta. Quedava clar que se'ns presentava una feina molt feixuga i vam decidir aleshores iniciar la recerca pel fons «Dona». Aquest fons acull sis caixes sense numerar que conserven documentació en format paper i tres més de documentació enregistrada

⁴ La nova catalogació i digitalització l'està realitzant actualment un equip dirigit per Coral Cuadrada, en el qual col·laboren Esther Gutiérrez, Marc López i Anna Moya.

en format casset. El contingut d'aquest fons és de tipus sociolaboral de dones de Reus i Tarragona, amb unes dates extremes que van des de l'any 1988 al 2005. Es van localitzar trenta-cinc dones amb perfils socials i laborals ben diferenciats (aturades, professionals, mestresses de casa, estudiants, assistents socials, treballadores en economies submergides...). Tres d'aquestes trenta-cinc dones són de Torreforta, la resta són de Sant Salvador, Tarragona centre, el Serrallo, Camp Clar, Bonavista, Sant Pere i Sant Pau, i Boscos de Tarragona.

Del fons «Família» només vam poder localitzar deu dones, de les quals una és de la Canonja i la resta de Tarragona ciutat. Majoritàriament són mestresses de casa, encara que hi trobem una venedora i una estudiant. Les dates extremes van des de l'any 1984 al 1986, i el contingut del fons fa al·lusió generalment a les històries de vida amb relació a la família: organització social, parentius, calendari de les celebracions familiars...

Un altre dels fons consultats va ser el d'«Immigració», del qual vam extreure la informació d'onze dones d'edats compreses entre els 15 i els 73 anys. Aquestes dones són de Tarragona ciutat, de Sant Salvador i de Torreforta, amb oficis varis, que ens parlen del procés migratori i dels parentius. Es tracta també en aquest cas d'històries de vida prou interessants, que recullen testimonis directes del patiment durant la repressió franquista (Presó de les Oblates). Les dates extremes van de 1989 a 1990.

Torreforta. Vista d'un camí al costat del carrer Francolí. Autor: Vallvé.

Per últim, es va buidar el fons «Memòria Biogràfica» encara que només hi vam trobar les referències de dones residents a Tarragona ciutat; no hi havia dades dels barris perifèrics. Aquest fons ens informa tant de dones autòctones com d'immigrants. Les dates extremes van del 2000 al 2003. Es tracta també d'històries de vida

de tot tipus de dones: infermeres, exmonges, empresàries, modistes, mestres, mestresses de casa... El ventall d'edats també és prou ampli, ja que aquestes dones tenen entre 50 i 93 anys, per tant, ofereixen una perspectiva històrica que arranca a inicis del segle xx i acaba a principis del xxi.

A mesura que anàvem buidant el fons de l'AEC confeccionàvem un quadre de classificació corresponent a cadascun dels fons documentals esmentats. Així, doncs, vam fer un total de quatre quadres de classificació, que creiem que poden ser de molta utilitat perquè en aquests documents descriptius indiquem les següents dades: nom del testimoni (o pseudònim), edat, ofici, lloc de residència, data de l'entrevista, lloc de naixement, signatura, topogràfica i observacions.

Com ja hem dit abans, el sistema de classificació d'aquest arxiu ha estat un problema per a nosaltres, però també ho ha estat el fet que les entrevistes estiguessin en format casset. Curiosament, a l'arxiu no hi havia cap magnetòfon que reproduís aquestes cintes, així que es va haver de demanar-ne un en préstec al Departament d'Antropologia de la URV. Escoltar i transcriure les entrevistes en aquest format suposava dedicar-hi molt de temps perquè cada cop que no s'entenia el que deien les testimonis s'havia de passar enrere i endavant la cinta. Així, per facilitar les transcripcions i guanyar temps, vam decidir canviar el tipus de suport: vam traspasar les entrevistes del magnetòfon a una gravadora digital i vam guardar els arxius en format MP3, que és idoni per treballar des de l'ordinador i facilita considerablement la feina de transcriure les entrevistes.

No totes les entrevistes de l'AEC són en format sonor, n'hi ha que són les típiques fitxes de camp que utilitzen normalment els antropòlegs i les antropòlogues, i això vol dir que es van localitzar treballs prou interessants però que tenien més de seixanta fitxes escrites a dues cares en format DIN A5. Com que l'arxiu només obre un matí a la setmana, vam pensar que el buidatge documental se'ns allargaria massa, i que fotocopiar tantes fitxes seria costós pel temps dedicat a fer-ho, pel volum generat de paper i pel cost econòmic. Aleshores vam decidir digitalitzar totes les fitxes a partir de la fotografia, la qual cosa ens proporcionà un tipus d'arxiu en format JPEG, fàcil de treballar amb l'ordinador. Un cop vam tenir digitalitzades les fitxes, amb el programa Paint es destacaren en color llampant les parts de les entrevistes que eren més interessants. Un cop fet aquest procés, es passà a format PDF, i, finalment, les parts més interessants de les entrevistes, que ja teníem marcades, les vam traslladar a un format de text amb Word. El resultat de tot aquest procés és que de cada entrevista hem aconseguit tenir diversos suports aptes per treballar tant en paper com en format audiovisual: MP3, JPEG, PDF i DOC.

De l'Arxiu Històric de Tarragona (AHT) es van consultar i buidar dos fons diferents: per una banda, el fons «Vivències de la República, Guerra Civil i franquisme» i, per l'altra, el fons «Federació d'Associacions de Veïns de Tarragona» (FAVT). El primer és un recull de fons orals, amb una cronologia extrema que va de l'any 1931

al 1951. Aquí tan sols vam localitzar cinc dones, però com que els expedients no eren al lloc que els corresponia (estaven traspaperats) no vam poder saber si es tractava de dones de Tarragona ciutat o dels barris perifèrics. Malgrat això, vam fer també en aquest cas un quadre de classificació on indiquem el nom de la testimoni, la tendència política i el número d'expedient del document en qüestió.

El segons fons és el de la FAVT, les dates extremes del qual abasten des de l'any 1959 fins al 1994. El contingut ens sembla prou interessant, ja que conserva els documents generats per totes les associacions de veïns de la ciutat: la Floresta, Sant Salvador, el Pilar, Bonavista, Torreforta, la Canonja... No obstant això, cal dir que els documents de l'antiga Associació de Veïns de Torreforta no estan custodiats en aquest arxiu. Sembla que són en mans d'algun membre de l'última junta directiva, per la qual cosa a hores d'ara no són consultables. Així que per poder conèixer la composició de les diferents juntes directives de l'Associació de Veïns de Torreforta i quantes dones n'havien format part vam digitalitzar totes les publicacions que es van localitzar i la revista *La Farola* (anys 1959–1992). En aquest fons hem identificat dotze dones amb càrrecs diferents dins de l'Associació: presidenta, tesorera, vocal, sòcia col·laboradora...

En el cas dels dos fons consultats a l'AHT hem seguit el mateix procés que amb l'AEC: confecció de quadres de classificació i traspàs a diferents suports documentals per poder treballar tant en paper com en format audiovisual: MP3, JPEG, PDF i DOC.

Al mateix temps que buidàvem els fons arxivístics, vam buscar bibliografia i altres treballs de recerca fets amb anterioritat. Els llibres d'on hem pogut extreure informació específica de les dones de Tarragona, que inclouen temes molt breus de tipus social, laboral i polític han estat més aviat pocs. Hem trobat informació sobre les primeres regidores de l'Ajuntament de Tarragona (ANGUERA, P. 2008), sobre el món laboral femení (BERTRAN, D. 1982), sobre la mobilització laboral de les dones de Bonavista i Torreforta (DE LA FUENTE, A. 1985), sobre les dones de Tarragona en el PSUC (HERAS, P. 1991) i, finalment, sobre les mestres de la ciutat «depurades» en època franquista (MORENTE, F. 1997). Més útil ha estat el llibre *De súbdites a ciutadanes* (DUCH, M. i FERRER, M. 2009); però, inexplicablement, el volum corresponent al segle XX de la darrera *Història de Tarragona* (2012) obvia la perspectiva de gènere.

A mesura que avançava la recollida d'informació ens anàvem centrant en la recerca específica del barri de Torreforta. Fou un barri nascut a inicis dels anys 40, en plena postguerra i amb un component d'immigració peninsular prou important, que patí el fenomen del barraquisme a les ribes del Francolí. És per aquest motiu que buscàrem bibliografia i d'altres treballs de recerca ja fets sobre els moviments migratoris peninsulars de postguerra (i anys seixanta), i la consegüent problemàtica del naixement dels barris perifèrics obrers arreu de Catalunya, així com sobre parròquies obreres, treballs i lluites de dones, educació i vida quotidiana.

Com a models comparatius respecte al naixement de nuclis obrers a la perifèria de les ciutats catalanes i amb relació a la immigració peninsular es van triar els barris de Ca n'Anglada de Terrassa i el de Plana Lledó de Mollet del Vallès. S'han buscat també testimonis de dones immigrants que patiren el fenomen del barraquisme a Barcelona, concretament al Somorrostro (anys 1952–1958) i al Carmel (anys 1947–1972). Cal dir també que un dels problemes més greus que patiren els veïns de les barraques de Torreforta van ser precisament les riuades del Francolí als anys seixanta, així que també en aquest cas hem buscat documentació que parlés d'aquest fenomen a d'altres indrets de Catalunya, per poder fer un estudi comparatiu. Ens hem centrat concretament en les riuades de 1962 a la comarca del Vallès: Rubí, Terrassa, Sant Quirze, Sabadell... per tenir una idea clara d'aquest fenomen i les seves conseqüències, no tan sols a nivell local.

Tota la bibliografia utilitzada tant pel que fa al·lusió a Tarragona i Torreforta, com a la resta de barris d'arreu de Catalunya ha estat digitalitzada en format JPEG i després s'ha passat a format PDF. A mesura que s'anava perfilant la recerca i, sobretot quan hem anat redactant els capítols que conformen aquest llibre, hem anat trobant, cadascuna dins del seu àmbit d'estudi, més articles i referències que en aquesta presentació breu no detallem, car es troben citats a cadascun dels apartats i llistats a les bibliografies corresponents. A part d'això, hem elaborat unes fitxes bibliogràfiques que inclouen els continguts, la composició i l'estructura de les obres consultades. Hem fet el mateix amb la premsa consultada sobre la problemàtica de l'aluminosi als pisos de Torreforta (2008); i sobre el conflicte veïnal ocasionat per l'intent d'obrir-hi un centre de toxicòmans l'any 1992, encara que, per motius de cronologia, no aparegui tractat en profunditat en aquest llibre.

1.2 Coordinació

A mesura que la recerca avançava i l'acumulació de material es feia evident, vam organitzar tota la documentació aconseguida mitjançant el Campus Virtual de la URV (espai Moodle). Es crearen quatre espais o àmbits diferenciats, el primer era d'ús general, on participaven totes les membres integrants del grup de recerca. Dins d'aquest àmbit d'ús general anàvem penjant tota la informació disponible i, a fi de gestionar-la bé, es va estructurar en carpetes temàtiques diferenciades: actes i reunions; històries de vida; premsa i diaris; llibres; bibliografia... La idea principal era que en tot moment el grup de recerca estigués ben informat, coordinat i amb disposició d'utilitzar la informació aconseguida per part de les altres components de l'equip. La resta eren espais per a les talleristes, les documentalistes i per a l'equip d'audiovisuals. En aquests àmbits els temes eren de tipus més restringit i particulars de cada equip.

Es van realitzar reunions prèvies de preparació del projecte, individuals o de diverses components de cadascun dels equips. Es va veure igualment necessari incloure, a més de les documentalistes i talleristes projectades des de l'inici del projecte, un nou equip de llicenciades en comunicació audiovisual, a fi que, una vegada realitzades totes les accions previstes, s'enregistrés un vídeo que reflectís la feina feta i les aportacions de les dones del barri de Torreforta. Es van convocar quatre *workshops* o sessions de treball conjunt dels tres equips. Els mesos de juliol, setembre i octubre les reunions van fer-se per equips. Finalment, el 25 d'abril de 2012, s'inaugurà al Centre Cívic de Torreforta l'exposició amb el títol: *Les dones als orígens de Torreforta*, i en el mateix acte es projectà el documental.

1.3 Metodologia feminista

Com bé va dir Joan W. Scott ⁵ fa més de vint anys, les historiadores ens sentim més còmodes amb la descripció que amb la teoria, això no obstant, hem cercat, cada cop més, formulacions teòriques de possible aplicació, ja sigui des de la teoria dels gèneres o des del pensament de la diferència sexual, o des dels plantejaments postmoderns o decolonials.⁶ Però, més enllà de les teories, hem de reflexionar sobre mètodes i metodologia feminista (MF). Les preguntes que poso sobre la taula són les següents: com podem encaminar una recerca que respongui a les premisses feministes bàsiques?, què esperem trobar amb això?, amb quins mecanismes i estratègies la desenvoluparem i avaluarem?

La MF considera imprescindible reconèixer el lloc des d'on s'efectua la investigació, entenent que la perspectiva feminista pot aportar noves lectures a l'objecte d'estudi que, fins a l'actualitat, no havien estat revelades. Per tant, la recerca feminista vol recuperar l'experiència de les dones, entenent les diferents subordinacions en el context en què ens trobem. En la mateixa línia que altres paradigmes crítics a la ciència patriarcal, occidental, burgesa i neocolonial, la recerca feminista s'inicia des de la perspectiva personal de les investigadores i de les seves inquietuds vers una temàtica concreta. En la proposta que hem dut a terme, l'equip de recerca ha elaborat el projecte d'acord a les seves trajectòries personals, professionals i acadèmiques.⁷ Així, la problemàtica ha estat concretada i seguida inicialment en funció del que s'observa en la realitat què és, i que podria, hauria o es voldria que fos (d'acord amb un marc normatiu propi i compartit per una comunitat). S'entén que el «camp» (*field*) no és un lloc neutral, es reconeixen

5 SCOTT, J. (1990): «El género: una categoría útil para el análisis histórico» a AMELANG, J. S. i NASH, M. (ed.): *Historia y género. Las mujeres en la Historia de Europa*. València: Alfons El Magnànim.

6 CUADRADA, C. (2009): «Introducció» a CUADRADA, C. (coord.): *Memòries de dones*. Tarragona: Arola Editors, p. 37–39.

7 ENGLAND, K.V.L. (1994): «Getting personal: Reflexivity, positionality, and feminist research», *The Professional Geographer* 46 (1), p. 80–89.

les relacions de poder en el procés de recerca i es reivindica la interpretació a partir del coneixement subjectiu (situat).⁸ És a dir, un posicionament afí als moments històrics, coneixements encarnats, situats, parcials, crítics i compartits, que posin en discussió les formes de fer ciència i les connexions polítiques.⁹

Tal com preveu la recerca feminista, aquesta proposta no es dedica simplement a investigar sobre aspectes que afecten de forma única i exclusiva les dones. Si bé existeix una relació de poder estructural entre dones i homes, que genera relacions de subordinació, aquestes es configuren en desigualtats entre les persones i les situacions més enllà del seu propi sexe biològic. O sigui, es pot emprar recerca feminista per abordar qualsevol tipus de problema d'investigació, sempre que hi hagi implícita una voluntat clara de canvi i de transformació social. Les investigadores feministes diferencien entre la recerca sobre les dones i la recerca amb les dones, que permet qüestionar i transformar la dimensió *dones* en els contextos actuals. S'arranca, en conseqüència, d'una mirada fenomenològica de la realitat, de recollida de fets i de dinàmiques que es donen en una realitat concreta, en un context determinat, com és el cas de les dones que construïren un barri obrer des de zero als anys 50–60. El pes que juga l'entorn o context és fonamental, en tant que les dades científiques que es recullen estan inevitablement marcades per un espai i un temps específics i únics, els quals determinen la dificultat d'obtenció de dades objectives. És a dir, l'objectivitat es posa en qüestió de tal manera que no es veu com un element amenaçador, sinó que s'intenta comprendre i captar aquests filtres que fan quasi impossible treballar amb dades objectives i «pures», especialment quan usem dades qualitatives, però també en menor grau amb les dades quantitatives (pel que fa al plantejament previ a la recollida de dades).

La Torre Forta anys abans de la seva reconstrucció (AHT)

8 EKINSMYTH, C. (2002): «Feminist methodology» a SHURMER-SMITH, P. (ed.): *Doing Cultural Geography*. Londres: Sage Publications, p. 177–185.

9 HARAWAY, D. (1995): *Ciencia, cyborgs y mujeres: la reinvencción de la naturaleza*, Cátedra, 1995.

Per tot això, la MF implica un treball important d'anàlisi del context, que posa l'accent en aquells tòpics socials i culturals que es mantenen i que no se sustenten sobre plantejaments lògics (per exemple: les dones estan més capacitades per la cura), però que encara imperen com a creences fermes. Cal elaborar una anàlisi estructural prèvia sobre el problema d'investigació (en aquest cas les dones i la vida quotidiana als barris obrers) i l'entorn en el qual es fonamenta (la invisibilització de la seva participació), per poder passar a la fase de formulació de coneixement transformador. Un coneixement que es construeix socialment i refusa la imatge d'una investigadora com a experta que controla el subjecte i el procés de recerca.¹⁰

Partim de la investigació-acció-participativa (IAP) per arribar a la investigació-acció-participativa-feminista (IAPF). Entenem la IAP com un procés que inclou simultàniament la formació, la recerca científica i l'acció política. Considera, a més, l'anàlisi crítica, el diagnòstic de situacions i la pràctica com a fonts de coneixement, a la vegada que permet donar poder a les persones de la societat que participen activament en el procés d'investigació. La IAPF implica fer un retorn de la informació i popularitzar tècniques de recerca, mentre l'objecte és al mateix temps subjecte o protagonista. A través del pensament fronterer, el post/decolonialisme, el coneixement situat, el feminisme i altres racionalitats arribem a la IAPF, a partir de la qual entenem la recerca com a pràctica feminista. Així, fem més èmfasi en el coneixement que produeixen les dones, donem major valor i incidència a les experiències (no només a les reflexions), sinó al coneixement que sorgeix de l'experiència. Posem l'accent a demostrar que és un procés de coinvestigació, que permet apoderar les dones que hi participen (pel procés i per la incidència que després podran tenir), alhora que subratllem que és un procés vivencial, construït des de propostes i reptes feministes.

1.4 Àmbits de recerca

El projecte ha considerat els següents àmbits de recerca, que no han estat necessàriament consecutius cronològicament, sinó que s'han encavalcat. Indiquem les metodologies específiques emprades:

- *Àmbit 1: construcció del marc teòric*, des de dues vessants: en primer lloc, hem de conèixer, des de la historiografia, l'urbanisme, l'economia, l'antropologia i la sociologia tradicional el que es coneix del barri sotmès a estudi, encara que

10 ENGLAND, K.V.L. (1994): «Getting personal: Reflexivity, positionality and feminist research», *The Professional Geographer* 46 (1), p. 80–89; *idem* (2003): «Interviewing Elites: Cautionary Tales about Researching Women Managers in Canada's Banking Industry» a Moss, P. (ed.): *Feminist Geography in Practice: Research and Methods*. Blackwell: Oxford, p. 200–213; KATZ, C. (1996): «The Expeditions of Conjerers: Ethnography, Power and Pretense» a WOLF, D. (ed.): *Feminist Dilemmas in Fieldwork*, Westview Press, p. 171–185.

sapiguem per endavant que els enfocaments eurocèntrics i androcèntrics definiran l'apropament epistemològic i metodològic.¹¹ En segon lloc, recollim la màxima informació de les aportacions teòriques realitzades des de visions feministes i dels estudis de dones i de gènere. Emprem els mètodes arxivístic i bibliogràfic, com s'ha vist, sistematitzant diferents repertoris de fonts primàries i secundàries d'informació documental en suports varis (escrit, visual, oral) per facilitar la posterior revisió més detallada dels documents, i extreure'n una llista de reflexions que propiciïn els plantejaments teòrics. Tot això condueix vers la definició d'un marc conceptual propi de la recerca i ens situa en un punt de partida acotat, justificat i conscient. Sempre considerant que ni els estudis tradicionals ni les aportacions teòriques de les feministes són, en cap cas, hermètics, sinó al contrari: els entenem en constant construcció, en especial els «estudis de dones», car es basen en un coneixement crític als paradigmes, produït per agents directes de la cimentació col·lectiva de sabers compartits.

- *Àmbit 2: treball de camp* des de les narratives, vivències, experiències i memòries de les dones. S'han aplicat els plantejaments teòrics que s'han elaborat a l'àmbit 1. En aquest segon, com en tota la resta, s'ha respectat la premissa bàsica de la construcció col·lectiva del coneixement, essent la funció de les investigadores saber presentar les qüestions bàsiques de la recerca (que poden plantejar-se com problemes clau), facilitar espais, moments i trobades per a les reflexions conjuntes i individuals, reelaborar les aportacions teòriques recollides d'acord amb els objectius del projecte de recerca (i, possiblement amb d'altres col·laterals que han sorgit al llarg del camí) i sotmetre'ls al consens de les veus participants.¹² Considerem imprescindible per a la recerca poder traslladar les reflexions elaborades en les diferents fases del projecte i interseccionar-les amb la documentació aconseguida d'una banda, i els relats de les dones de l'altra, per complir el compromís de l'equip amb la investigació que exigeix el fet de situar-nos en una metodologia feminista.

11 DEVAULT, M. (1990): «Talking and Listening from Women's Standpoint: *Feminist Strategies for Interviewing and Analysis*», *Social Problems*, 37 (1), p. 96–116; STANLEY, L. i WISE, S. (1993): *Breaking Out: Feminist Consciousness and Feminist Research*. London: Routledge and Kegan. Existeixen crítiques i contribucions realitzades des de diverses posicions feministes que ressalten orientacions «masculines dominants» en l'escriptura dins de les ciències socials, és a dir, formes d'escriptura i representació que reproduïxen implícitament formes de pensament i discursos dominants.

12 «Durant les entrevistes normalment intentava valorar què podia tenir en comú amb la persona i ho feia servir per aconseguir un major sentiment de confiança i d'identificació.»

Prenem de l'etnografia contemporània l'interès per l'estudi de realitats culturals properes, utilitzant una etnografia crítica, l'anàlisi multisituada,¹³ la mirada complexa i no reduccionista, més respectuosa amb les persones i les comunitats, col·locant el diàleg al centre (la dialoguicitat com veus participants). Atentes igualment als postulats de l'etnografia densa¹⁴ i a la diversitat de veus; i, en especial, a la reflexivitat.¹⁵

- *Àmbit 3: anàlisi del context*, des de la consideració de dos eixos relacionats: a) la invisibilitat històrica de les experiències de les dones i el menysteniment de les seves activitats, a les esferes pública i privada, així com la constatació de la nul·la doble presència en els estudis de caire androcèntric; i b) la pròpia desvaloració de les dones, de les seves vivències, sabers, activitats i participació a la vida quotidiana, conseqüència de les idees de reconeixement social patriarcal, entre les quals prevalen la producció i el mercat sobre la sostenibilitat de la vida.

Per donar forma al marc contextual s'ha partit de l'anàlisi crítica del discurs. Segons Teun A. Van Dijk, l'anàlisi crítica del discurs «és un tipus d'investigació analítica sobre el discurs que estudia primàriament el *modus* en el qual l'abús del poder social, el domini i la desigualtat són practicats, reproduïts, i ocasionalment combatuts, pels textos i la parla en el context social i polític. L'anàlisi crítica del discurs... pren pràcticament partit, i espera contribuir de manera efectiva a la resistència contra la desigualtat social.»¹⁶ Amb posterioritat a aquesta anàlisi es fa imprescindible, sempre d'acord amb la metodologia de l'anàlisi crítica del discurs, contrastar el coneixement que s'està produint en els darrers anys amb relació als temes tractats, ja sigui des de l'òptica de l'Acadèmia, ja sigui des de les veus de les dones mateixes. Les veritats són parcials i situades i «tot el coneixement es produeix en circumstàncies específiques, i aquestes circumstàncies el configuren d'una manera o altra.»¹⁷

13 MARCUS, G. (1995): «Ethnography in/on the World System. The emergence of Multi-Sited Ethnography», *Annual Review of Anthropology*, núm. 24.

14 GEERZ, C. (1987): *La interpretación de las cultura*. Mèxic: Gedisa.

15 GUBER, R. (2001): *La etnografía, método, campo y reflexividad*. Bogotá: Grupo Editorial Norma; BRUNER, J. (1998): «Narrative and Metanarrative in the construction of self» a FERRAN, M. D. i STERNBERG, R. J.: *Self awareness: Its nature and development*. Nova York: The Guilford Press, p. 308-331; i SCHWANDT, Th. (2007): «The Pressing Need for Ethical Education: A Commentary on the Growing IRB Controversy» a DENZIN, Norman K. i GIARDINA, Michael D. (ed.): *Ethical Futures in Qualitative Research: Decolonizing the Politics of Knowledge*. Walnut Creek, Califòrnia: Left Coast Press, p. 85-98.

16 VAN DIJK, T. A. (ed.) (1997): *Discourse Studies. A multidisciplinary introduction*; vol. 2, *Discourse as social interaction*. Londres: Sage, p. 23-36.

17 ROSE, G. (1997): «Situating Knowledges: Positionality, Reflexivities and Other Tactics», *Progress in Human Geography*, 21(3), p. 305-320.

- *Àmbit 4: elaboració de resultats*, prèvia discussió i revisió. Una vegada portats a terme els àmbits de recerca 1, 2 i 3, i reunides les històries de vida i narratives dels tallers de memòria (que s'afegiran a les fonts primàries de la investigació) el treball reprèn les hipòtesis formulades en el projecte inicial, així com les que vagin emergint durant el procés, per sotmetre-les a contrast amb l'estudi de les fonts treballades i les recollides al llarg de la construcció del marc teòric.

La comparació requereix organitzar coneixements de formes determinades, identificant connexions i antagonismes, els quals es presenten de manera escrita (llibres, material en línia), audiovisual (documentals), o fotogràfica (exposicions). Aquests resultats, atès el caràcter social del projecte *Per amor a la ciutat*, no es difonen exclusivament a través dels circuits acadèmics, sinó que és primordial la seva divulgació en espais d'accés públic de la ciutadania en general. El compromís propi de l'equip amb el tema de recerca entén que és desitjable que es presentin els primers resultats als col·lectius que hi han estat implicats, presentacions que s'han de donar en les fases últimes de la recerca, com així s'ha fet.¹⁸ Aquestes dinàmiques ens permeten poder contrastar novament els resultats obtinguts i assegurar-nos que les aportacions són reconegudes com a útils, possibles i interessants pel camp d'intervenció, així com pal·liar aquells aspectes que, per factors diversos, no hagin estat contemplats de manera clara i entenedora. D'aquesta manera esperem poder compartir els nous interrogants que es derivin de les conclusions del projecte, no amb la intenció de resoldre'ls *ipso facto*, sinó des de la voluntat de reconèixer-los i considerar-los com a millores en la recerca o en futures vies d'investigació.

1.5 Tècniques de recerca

A fi de desenvolupar els àmbits de recerca, hem seleccionat una sèrie de tècniques que han facilitat recollir i treballar les dades, dividint-les entre tècniques per a la investigació documental (fonts primàries i secundàries) i tècniques per a la recerca de camp (fonts primàries):¹⁹

¹⁸ Com s'ha senyalat més amunt, el 25 d'abril s'inaugurà l'exposició i es presentà el documental al Centre Cívic del barri de Torreforta, exposició que ha continuat una itinerància per la resta dels centres dels barris de la ciutat, d'abril a juliol. El documental es visionà a la Mostra Internacional de Films de Dones de Barcelona al juliol de 2012.

¹⁹ S'entenen com a fonts secundàries d'investigació les que han estat elaborades per altres persones alienes al projecte (publicacions, recerques, comunicats, ponències, informes, articles...). Per tant, les fonts primàries són les que s'elaboren a partir de la mateixa recerca, resultat de la investigació en arxius o del treball de camp.

1.5.1 Tècniques per a la investigació de camp

S'han emprat tècniques qualitatives com l'observació participant, les entrevistes en profunditat i els grups de discussió, les formes de les quals es detallen a continuació. Ens inclinem majoritàriament per les tècniques qualitatives perquè ens permeten conèixer les opinions i experiències de les persones, els comportaments; també es visibilitzen les vivències quotidianes i es dona veu a col·lectius amb freqüència invisibilitzats i/o oblidats.

- *Entrevistes en profunditat (i posterior anàlisi de continguts)* a informants clau per a la recerca. Entrevistes a dones representatives del barri, de les associacions de dones, de la parròquia, a fi d'extraure informació actualitzada (viva) que complementi les dades documentals. La selecció de les persones s'ha fet seguint criteris de representativitat reconeguda per part del sector, barri o associació a què pertany. Per a les entrevistes de les dones dels barris reconeixem els límits que comporta la història oral, en especial l'objecció que els records de les persones són poc fiables. Però les experiències emocionals i sentimentals fan que la memòria acabi produint records inesborrables i sorprenentment precisos. El que és important és la interpretació posterior. En aquest sentit, hem de tenir en compte els elements que incidiran en l'anàlisi: la psicotestòria, el context, la selecció i omissió, la forma narrativa, la memòria i la vellesa, la naturalesa de la memòria i la memòria popular. L'entrevista es converteix aleshores en una pràctica humanament potent, la qual requereix una actitud d'escolta atenta. Una vegada transcrites les entrevistes, és recomanable fer el retorn a les persones entrevistades amb la intenció de garantir que el missatge ha estat ben recollit. D'aquesta manera s'evita el risc d'interacció en què l'entrevistadora ocupa el lloc de poder i procura un espai limitat a l'entrevistada. Aquest retorn de l'entrevista transcrita assegura que es reproduïx fidelment l'opinió de la persona entrevistada i és una manera de brindar-li una nova oportunitat de reflexionar sobre la temàtica i de poder afegir elements nous a la recerca.
- *Grups de discussió o focals (i posterior anàlisi de continguts)* amb dones del barri, amb una participació d'entre set i deu persones per grup, en tallers organitzats per dinamitzadores de la memòria de les dones, amb la intenció d'oferir un espai de trobada entre dues mirades diferents a fi d'abordar conjuntament les qüestions que interseccionen la recerca, entenent que aquesta dinàmica ha facilitat una reflexió enriquidora i reestructuradora de la problemàtica d'estudi des d'ambdues parts. La metodologia de conducció del grup i de la posterior anàlisi ha incidit en les interlocucions de les persones participants en el grup, se'ls atorga la consideració d'expertes en la seva matèria i capaces de confluïr en acords, així com suficient autoritat per allunyar-se dels desacords respecte

al tema d'investigació. Les dinamitzadores han dirigit el grup a través de vàries tècniques (iniciant la sessió amb una presentació i un enfocament general del tema, per animar el debat), l'ús de diversos materials (fotografies, xifres, notícies de premsa...), han portat un control del temps i han dinamitzat la participació de totes les dones.

- *Aplicació dels resultats*: les components del tercer grup, les expertes en audiovisuals, han registrat el desenvolupament de les sessions i algunes de les entrevistes, a fi de facilitar la interpretació i l'anàlisi de la informació recollida. El material reunit ha estat el material en brut, després, s'ha tractat i ha servit per a l'elaboració del documental.

1.6 Posicionament de l'equip de recerca i rigor científic

Seguint la MF, es contempen com condicionants indispensables per no caure en les trampes de la investigació convencional (com la de plantejar una veritat única, per exemple) els criteris següents:²⁰

- tenir present que la recerca mateixa està envoltada de valors i, per tant, s'ha de tenir cura de com els resultats poden contribuir a perpetuar o transformar dits valors;
- fer partícips les dones i d'altres agents de la investigació durant tot el procés de disseny i d'elaboració del coneixement;
- assegurar que la temàtica de la recerca és una temàtica d'interès compartit;
- vetllar per les implicacions de la investigació en les persones participants;
- entendre els resultats de la recerca com un benefici mutu, que sobrepassa la comunitat científica i/o institucional;
- criticar la conceptualització de la realitat en categories binàries o dualistes;²¹
- traspasar la idea d'objecte d'estudi a subjecte d'estudi amb relació a les persones que participen en la recerca, d'acord amb el principi de transformació social;

²⁰ WADSWORTH, Y.; HARGREAVES, K. (2001): «What is Feminist Research?», *Bridging the Gap: Feminisms and Participatory Action Research Conference*, Conference Papers, 22–24 de juny, Boston College, disponible a <<http://ggsc.wnmu.edu/gap/wadsworth.htm>> (consultat el 2 de març de 2013).

²¹ Com HOMES = producció / lloc de treball / cultura / activitat / racionalitat; mentre que DONES = reproducció / llar / naturalesa / passivitat / emotivitat. Són pròpies d'una cultura androcèntrica, la que generà un pensament dicotòmic en la ciència, d'exclusió de «l'altre», en tant que aquesta dicotomia planteja un dels extrems com l'eix central a partir del qual es valora l'altre. Es tracta, doncs, d'una dicotomia asimètrica i jeràrquica.

- incloure les experiències de totes les dones fidelment i conforme a la premissa d'un intercanvi respectuós i necessari per a la construcció del coneixement compartit;
- tenir cura del llenguatge conceptual, fugint del llenguatge androcèntric i sexista, així com de qualsevol altra expressió o paraula discriminatòria;
- evitar generalitzacions i estereotips que recomponen els sabers compilats com a veritats objectives que s'encadenen unes a les altres, essent conscients que la recerca no troba veritats úniques;
- saber captar la complexitat de la problemàtica i contextualitzar els sabers;
- garantir la utilitat de la investigació i posar-la a l'abast de les persones, amb l'objectiu de promoure noves maneres d'entendre les qüestions i d'implicar a les participants en la transformació social.

A més de tenir en consideració els criteris suara citats, entenem que les decisions quant als temes d'accessibilitat, confidencialitat, adequació, validesa o fiabilitat de la recerca, en nom del posicionament feminista, es converteixen en raons a definir conjuntament amb les persones que contribueixen i aporten material per a la recerca. S'han incorporat igualment estratègies de rigor científic ²² pròpies de la investigació qualitativa:

- la credibilitat: les persones que col·laboren en qualitat d'informants reconeixen les dades recollides com a informacions fidels a les seves exposicions;
- l'intercanvi: en el cas de treballar des del mateix plantejament metodològic, i amb les mateixes dades, una altra investigadora hauria d'arribar a conclusions idèntiques o similars;
- la transferibilitat: reconeix la possibilitat de traslladar els resultats obtinguts a d'altres realitats similars a la seleccionada.

I ja endinsant-nos en les característiques pròpies de la recerca feminista,²³ ressaltem cinc maneres de fer amb les seves corresponents preguntes:

1. Maneres de conèixer
2. Maneres de qüestionar
3. Maneres d'interpretar
4. Maneres d'escriure
5. Maneres d'avançar

22 GUBA, E. G.; LINCOLN, Y. S. (1981): *Effective evaluation: improving the usefulness of evaluation results through responsive and naturalistic approaches*. San Francisco: Jossey-Bass; *idem* (1985): *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills: Sage Publications.

23 RAGHURAM, P.; MADGE, C. i SKELTON, T. (1998): «Feminist research methodologies and student projects» a *Journal of Geography in Higher Education*, 22(1), p. 35–48.

Conèixer:

- Quan tries una pregunta de recerca consideres les seves possibles implicacions en una societat generitzada? És important el gènere per a la teva investigació?
- Com s'interrelaciona el gènere amb altres aspectes de la identitat social?
- La teva recerca visibilitza algun aspecte de la vida de les dones que prèviament s'havia considerat poc important?
- Les preguntes que has pensat fer a la teva investigació tenen trets androcèntrics o etnocèntrics? Com pots deixar aquests prejudicis a les qüestions formulades?

Qüestionar:

- Com s'han presentat les relacions de poder durant el procés de recerca i com han pogut ser negociades?
- Com influencia la teva posició a aquestes relacions de poder?
- Com canvien al llarg del temps?
- Com afecta la teva localització geogràfica a aquestes relacions de poder?
- Com canvien al llarg del temps?
- Quan fas entrevistes deixes a les persones entrevistades l'opció de
 - triar quines preguntes contestarà?
 - no participar en el projecte de recerca?
 - no respondre a algunes preguntes?
 - deixar la recerca en qualsevol moment?
- Intentes entendre els punts de vista expressats o intentes controlar-ho tot?

Interpretar:

- La teva recerca visibilitza estructures socials de la vida de les dones i dels homes?
- Has pensat sobre com interpretaràs els resultats, fins i tot si aquests contradueixen el coneixement previ existent? Has preguntat a les participants com entenen els resultats? Has deixat marge a múltiples interpretacions de les preguntes de recerca?
- Interpretes els resultats de forma que es visibilitzin les relacions desiguals de gènere i fent front als discursos dominants sobre ètnia, classe social, sexualitat, edat o habilitats físiques?

Escriure:

- Has reflexionat sobre la teva posició en el projecte de recerca?

- Has reflexionat sobre com la teva identitat ha influenciat en la selecció del tema a estudiar, en les preguntes que has fet, en el que has après durant el procés d'investigació i en com has interpretat els resultats?
- Has pogut deixar que els subjectes investigats «parlessin per si mateixos»?
- Has mostrat els teus resultats a les persones que han participat en el projecte i els has demanat opinió? Quins problemes o potencialitats has trobat a l'emperrar aquesta estratègia?

Avançar:

- Pots disseminar els resultats de la teva recerca? A qui i com?
- Què has après de la teva recerca?
- Quins aspectes de la teva vida creus que han canviat?
- La teva recerca pot provocar potencialment un canvi social?

1.7 El llibre de les dones de Torreforta

Una vegada exposats tots els aspectes relatius a la metodologia feminista seguida per portar a terme el projecte de recerca *Per amor a la ciutat: les dones als orígens de Torreforta*, cal assenyalar que, en la redacció del llibre que teniu a les mans, resultat tangible de la investigació realitzada, hem volgut reconstruir la història del barri des de les experiències, narratives i memòria de les dones. Evidentment, sempre que ha estat possible, hem inclòs en la nostra redacció la sempre necessària història comparada, cosa que podreu palesar a bastament en la redacció d'alguns capítols del llibre.

Ens hem adonat que encara queda molt per fer, que la història dels barris obrers a casa nostra (i, en general, a la península) és encara un terreny molt verge, mancat d'anàlisi i d'estudis amplis i aprofundits, com també ho són les parròquies obreres i de resistència. Hi ha elements més treballats que altres, en la nostra historiografia, i moltes vegades la perspectiva androcèntrica amaga realitats històriques rellevants, com foren el treball submergit femení o les lluites de les dones. De tota manera, i malgrat les dificultats —que també n'hi ha hagut, al llarg del treball de camp i en el període de redacció— ens hem immers en un procés apassionant de recuperació històrica, treball etnogràfic i acció feminista que ens involucra, ens modela, ens forma i ens emociona.

El llibre es compon de cinc capítols ben diferenciats, escrits per historiadores diferents, cadascuna des de la seva pròpia idiosincràsia i des del seu posicionament. Comença amb l'origen del barri a través de la immigració, construcció i urbanització; el segon capítol està dedicat a la parròquia; el tercer, a l'educació de les dones i la vida quotidiana; el quart, al treball femení; i el cinquè i darrer, a les lluites i reivindicacions de les dones de Torreforta.

Esther Gutiérrez Escoda estudia el naixement i l'evolució de Torreforta. Tot i tenir present el col·lectiu autòcton primigeni en el naixement del barri, l'anàlisi que aquí es presenta fa incidència en les dones i nenes migrants, provinents sobretot del sud peninsular, per tant, nascudes en un àmbit social, cultural i lingüístic diferent del nostre. Aquestes dones van refer les seves vides un cop acabada la guerra, partint d'unes condicions de vida moltes vegades paupèrrimes, i que, sens dubte, van contribuir a aixecar el nostre país. En aquest cas es tracta majoritàriament de dones i criatures procedents del món rural, pertanyents a una classe social baixa i empobrida, moltes de les quals havien estat represaliades directes o indirectes del franquisme.

L'autora incideix en el fet que tant el naixement del barri de Torreforta com el de la resta dels barris obrers sorgits arreu de Catalunya en les mateixes dates respon a les polítiques industrialitzadores i d'urbanització franquistes de postguerra. Per aquesta raó, el seu estudi opta per comparar i estudiar altres barris de característiques similars, la qual cosa ha permès a l'autora entendre les particularitats, les diferències i les similituds de Torreforta envers altres nuclis obrers localitzats a Lleida (la Mariola), a Girona (Sant Gregori) i a Mollet del Vallès (Plana Lledó). D'aquesta manera s'obté una mostra històrica prou significativa, que implica d'alguna manera una visió general de Catalunya. A més, a partir de les seves reflexions i les constatacions històriques arriba a la possibilitat d'evidenciar que l'estigmatització i la segregació social i urbana, fou planificada ja d'antuvi per part de les autoritats del nou règim, perquè aquests trets són presents en tots els barris obrers des dels seus inicis.

És per aquest motiu que la seva aportació s'estructura a partir de vuit seccions, en les quals es té present: l'origen de Torreforta; la migració femenina com a resposta a la repressió franquista, destacant en aquest cas el fet que és fals el tòpic que afirma que és l'home el qui més emigra; la integració cultural dels nous vinguts; la segregació social i urbana; les polítiques industrialitzadores; l'absorció demogràfica; l'urbanisme franquista, i, finalment, l'ordre i el control social als barris obrers establert per les lleis repressives del règim. Tant el control social com la repressió política foren els dos pilars fonamentals i indissolubles de la nova realitat espanyola un cop acabada la Guerra Civil, i durant tota la posterior dictadura. Aquí, es té present la *feixistització* d'un país devastat com fou l'Espanya de postguerra, des d'una perspectiva de gènere. I això ens ha permès endinsar-nos en el coneixement d'un dels sectors socialment més marginat: les dones i les criatures, habitualment ignorades o poc estudiades als llibres d'història. L'autora recorda també que la major part d'aquest moviment intern migratori femení es deu a la violència exercida sobre el *vençut*. Violència que serà en allò que es basarà el règim franquista per mantenir el poder durant més de quaranta anys. Són elles, les dones i les criatures, les que van patir una manera de viure imposada des de dalt: van viure en la marginalitat, però també cal recordar que foren elles mateixes les que més lluitaren per aconseguir les millores socials i urbanes d'aquests barris.

El capítol redactat per Anna Moya té la intenció de mostrar com la parròquia va esdevenir un punt neuràlgic durant els primers anys del barri de Torreforta. Un lloc de cohesió i acció social, d'unió entre els veïns i veïnes, un espai que permetia la sociabilització i prendre autoconsciència de les necessitats del propi barri. El cas de Torreforta no és un bolet estrany, comparteix moltes similituds amb altres barris de característiques similars (perifèrics, obrers, industrials, etc.). Per poder entendre la seva efervescència cal inserir aquests casos en els forts aires de canvi que estava vivint l'Església a Europa i que van penetrar amb força a l'Estat espanyol. Tot i que el nacionalcatolicisme de la dictadura de Franco havia posicionat l'Església catòlica al costat dels repressors, cap institució es prou monolítica per contenir tota la diversitat de pensament i per obligar les persones a actuar segons llur consciència.

Així, mentre que en alguns indrets la repressió s'exercia amb fermesa per part de monges i clergues, en altres llocs, altres monges i clergues prenién una decisió que els portava a l'apropament amb els desfavorits, a la reconciliació, a la lluita per la justícia des de la perspectiva de la moral cristiana. Això mateix podria contextualitzar-se a Torreforta. Aquí, la parròquia es va construir a inicis dels anys cinquanta. El primer mossèn que hi va arribar, Pau Cañelles, era nebot de l'arquebisbe. Ell va prendre l'autodeterminació d'ajudar intensament la gent que s'instal·lava al barri i que en molts casos no tenien res, estaven desemparats. Els seus esforços es van sumar als de tots els veïns i veïnes i en plena col·laboració van aconseguir certes millores al barri que van ser essencials.

Ja en els anys seixanta, els mossens que van anar arribant a Torreforta també es van involucrar en major o menor grau en les lluites i les necessitats de la comunitat. Van cedir els espais de la parròquia per fer activitats i reunions, tenint clar que en moltes d'aquestes trobades es tractaven qüestions —sobretot d'oposició al règim franquista i de lluita obrera— que es reservaven a la clandestinitat. No obstant això, van ser permissius, més que actius. No es pot assegurar que les accions dels mossens de llavors partissin d'una politització o d'unes postures ideològiques pròximes al socialisme o al marxisme, com va passar en d'altres indrets de Catalunya i Espanya. Tot i així, la seva proximitat a la realitat obrera els va portar a compartir unes mateixes esperances i reclamacions, les quals partien d'un desig fervent d'igualtat i justícia.

Mari Pau Granados ofereix una panoràmica general del sistema educatiu en què estava immersa l'Espanya franquista. Parteix de la llei Moyano, d'ensenyament primari de 1857, de caràcter liberal, que regulava l'ensenyament en tots els àmbits i que va estar vigent fins a la Segona República, per endinsar-nos-hi tot demostrant com el control del franquisme en l'educació va ser exhaustiu. L'autora incideix en la fundació del Frente de Juventudes, el 1940, i remarca el paper de la Secció Femenina, que formava part del partit de la Falange, perquè va crear un ideal específic de dona, combinant la religió, el conservadorisme i el patriotisme.

Els blocs de DUSA i IQA a Torreforta, 1968. Arxiu Fotogràfic de Dow Chemical

És en aquest context que la missió determinant de les dones serà la de productores i reproductores. Això explica que la seva funció social i educativa bàsica es trobés dirigida cap al matrimoni, la llar i la maternitat. Tant és així que progressivament observem un aïllament en l'espai privat, i l'adjudicació d'uns valors culturalment definits com femenins. L'home s'identificarà amb la raó i la dona amb el sentiment. Aquest capítol també analitza la incidència de l'Església catòlica, ja que va esdevenir un element clau dins de l'entramat educatiu franquista, a banda d'aportar els elements religiosos a l'ensenyament. Proliferaran aleshores a la península les congregacions religioses que s'adjudicaran l'educació per separat, tant de nens com de nenes. La formació oferta a les nenes serà molt bàsica i sempre centrada en la moral i la religió. A elles les preparaven per al matrimoni, les tasques pròpies de la llar i de la família. Aquesta importància que va assolir l'Església catòlica també es veu reflectida al barri de Torreforta. Destaca també el fet que a Torreforta les dones van tenir l'oportunitat de iniciar estudis ja d'adultes, al Centre Cívic o, fins i tot, podem veure com entre elles s'ajudaven per tal d'assolir coneixements bàsics de lectoescriptura, per exemple.

Amb relació al tipus d'educació rebuda i imposada durant el franquisme, l'autora aprofundeix en les relacions familiars i en com la societat franquista va estar basada en la utopia falangista, respecte a allò manipulable, dòcil i obedient. En què la base era la família, que servia per estructurar de forma racional la societat. Per tant, les dones, en aquesta estructura familiar, eren els éssers fràgils, tant físicament com mental, i subordinades a l'home. La unitat familiar era l'eix de la nova societat desitjada pel règim, en la qual les dones havien de tornar a una concepció molt conservadora, deixant de banda els grans progressos desitjats i mitjanament assolits durant la Segona República.

També en aquest capítol podem veure com les relacions familiars queden totalment condicionades, en molts casos, pel fet d'haver de compartir l'habitatge. Això crea uns vincles i una germanor entre veïns, mentre que a la vegada ens indica les dificultats de les famílies per sortir-se'n i les greus deficiències en les infraestructures del barri.

L'autora no deixa de banda el fet que l'educació sexual de la dona fou una de les prioritats de la dictadura franquista perquè es va dissenyar un prototip de dona, un model exposat des de l'escola, des de la mateixa església i des dels mitjans de comunicació, i això es donà, òbviament, també a Torreforta. Finalment, el capítol estudia les relacions de tipus social al barri, i destaca que la gran quantitat de creacions associatives proporcionà, sense cap mena de dubte, la visió d'un barri amb una població prou unificada, participativa i, sobretot, molt preocupada per millorar les seves condicions de vida.

Coral Cuadrada rescata de l'oblit les dones del barri de Torreforta, les quals van contribuir indubtablement, de manera activa, a la recuperació econòmica de Catalunya després de la Guerra Civil. L'autora evidencia en el seu estudi com les vivències i els itineraris personals de les dones, així com també el seu esforç i les seves estratègies de supervivència contribuïren a aixecar un país enfonsat i emmarcat primer en els anys difícils de la postguerra i després durant tot el franquisme. És per aquest motiu que destaca el fet que moltes dones van haver de realitzar treballs precaris, dins les lògiques pròpies de les economies submergides. Ens endinsa i ens situa al barri, des d'una perspectiva de gènere, des de la qual distingeix tres models diferents de treballs.

En primer lloc, la reproducció biològica que até la capacitat procreadora de la dona i es relaciona, directament, amb la cria dels seus descendents. El segon model especifica la reproducció de la força de treball o, el que és el mateix, allò que garanteix la subsistència quotidiana dels membres de la família, i totes les tasques de cura associades al tarannà de les dones. Per últim, la reproducció social, o dit d'una altra manera, la subordinació de les dones que resideix en la reproducció biològica, a partir de la qual es perpetua en la majoria de societats una estructura d'explotació jeràrquica. El capítol planteja el fet innegable de la invisibilitat de les dones, invisibilitat que es dona sobretot en l'àmbit de la cura i la reproducció. Això implica el fet que en la llarga postguerra espanyola, i després durant les diferents etapes franquistes, les carències obligaren les dones a dur a terme multitud d'activitats irregulars, que resultaren fonamentals per alimentar les seves famílies, especialment en activitats com l'estraperlo, la venda ambulat al carrer, la producció domèstica de roba i aliments... inclús la prostitució ocasional.

Respecte al treball d'àmbit productiu, cal destacar, com exposa l'autora, que l'esfera de la remuneració no era espai per a les dones, ja que hi ha aportacions empíriques que evidencien les pràctiques que desenvolupaven algunes d'elles dins d'aquest espai: la subestimació del seu propi treball en les economies familiars; un fet que implicarà

una tendència vers la consolidació d'un model familiar constituït en dos àmbits: el de la producció relacionat sempre amb l'home i el de la reproducció lligat invariablement a les dones. Ressalta també el procés de legitimació de la concepció hegemònica del treball i quins processos són els que han intervingut per poder dur-la a terme. I això s'explica perquè en el cas espanyol, el pas de societat tradicional a industrial comportà la necessitat de polaritzar els rols de gènere, moment en què comença a veure's com un problema la figura de la dona treballadora. La seva anàlisi demostra com per a la solució del «problema» es requereix l'enfortiment de l'aparell ideològic patriarcal, però també la inculcació en el país mitjançant el procés de socialització. Veiem, doncs, com d'aquesta manera es consolida la frontera entre els dos àmbits (productiu/reproductiu), amb el suport de la naturalització dels rols de gènere que tal distinció demanava.

Respecte a l'economia submergida a Torreforta, l'autora posa en relleu tres tipus de treball irregular. El primer vindria definit per les situacions en què no es viola de manera significativa la legislació laboral. El segon tipus serien els treballs «al·legals», caracteritzats per gaudir de remuneració econòmica però sense cap tipus de regulació o, si n'hi ha, és inadequada. El darrer tipus serien aquells treballs que vulneren àmpliament la legislació laboral; en aquest cas es tractaria d'un treball remunerat sense contracte, el comunament conegut com *treball negre*. Podem parlar aleshores d'una feminització del treball submergit. Això ens remet a una evident doble càrrega de treball i labor a què estan exposades les dones que realitzen aquestes activitats. D'altra banda, cal dir que, avui en dia, respecte al col·lectiu de dones a l'àmbit productiu, se suma un tercer eix de desigualtat, és el que en la literatura sociològica es coneix com a *triple eix de desigualtat*: gènere, classe i ètnia, al qual se li hauria de sumar —i es convertiria així en quàdruple— la raça.

Joana Badia Rion, Celia Camps Pérez, Laia Estrada Cañón i Elisabeth Sánchez Legaz, militants de Cau de Llunes (AFRT) i membres de l'associació Causa Morada, ens endinsen en el context econòmic i social del tardofranquisme, fent incidència en la doble moral de la legislació franquista sobre el paper de la dona. Així, en aquesta etapa històrica, la dona perdre tota la seva entitat com a persona jurídica en el moment en què accedeixi al matrimoni, i deixarà de posseir la capacitat de decisió sobre la seva vida perquè quedarà totalment subordinada a l'home. Les autores ens expliquen que pel que fa a la incorporació de les dones al mercat laboral industrial, fins a finals dels anys cinquanta, el règim mantindrà una ferma estructura laboral, repel·lint les dones mitjançant la legislació i la reprovació social, mantenint-les així en l'àmbit privat. Encara que l'any 1959 marcaria un abans i un després en la presència de les dones al mercat laboral. El fràgil equilibri evidenciat entre el model de dona abnegada, que fomentava el franquisme, i la necessitat de mà d'obra barata serà una constant fins al final de la dictadura, quan gràcies a la transició i després de molta

lluita feminista s'aconseguirà la igualtat formal entre dones i homes, caldrà, però, una continuació en les reivindicacions que arriba fins als nostres dies perquè aquesta esdevingui real.

Carrer Gaià, Torreforta anys 70. Autor desconegut (AHT).

Aquest treball també analitza la participació social de les dones als barris tarraconins des de la etapa franquista fins a la transició. El paper de les dones en els moviments socials fou decisiu per a la seva consolidació i pervivència. El fet que fossin les dones les principals encarregades del proveïment de les necessitats vitals bàsiques de la família, les convertia en les principals interessades en les lluites per la millora de les condicions socials i els serveis bàsics, i Torreforta no en fou una excepció. Així, les dones van anar adquirint protagonisme en els espais mixtos, però això també va suposar l'inici dels moviments autònoms i els espais de lluita exclusius de dones. Als barris, com a Torreforta, les protestes veïnals van ser impulsades molt sovint per les dones, que eren les que vivien quotidianament les problemàtiques generades per la manca d'equipaments. Cal destacar també el paper de les dones en el moviment veïnal de Torreforta. La majoria de dones que formaven part de l'associacionisme veïnal i que posteriorment van crear la vocalia de dones, compartien un estil de vida comuna. Eren dones joves, provinents de l'onada migratòria que havia arribat a Tarragona durant el procés d'industrialització dels anys 60 i 70. Aquests trets comuns afavorien que els llaços de solidaritat entre aquestes dones s'enfortissin ràpidament, a causa, entre d'altres coses, del fet que moltes d'elles vivien en el mateix barri. Es fa evident

aleshores que gràcies a la participació de les dones en la vida comunitària i en les activitats reivindicatives s'assolí, en certa manera, la millora de les condicions de vida.

Finalment, les autores proposen un canvi d'anàlisi, i passen a dos estudis de cas: les dones i la lluita obrera, indicant com a exemples els casos de la lluita a les fàbriques de la Tabacalera i de Valmeline. Aquí es demostra com la consciència de classe que es va formar entre les obreres, arran de la llarga lluita sindical, va anar evolucionant de mica en mica cap a una consciència de gènere.

Per tot el que fins aquí s'ha exposat, com també podreu comprovar en la lectura dels capítols que segueixen, la nostra voluntat conjunta ha estat, d'una banda, reconstruir la història del barri obrer de Torreforta des d'una mirada diferent, des d'una perspectiva de dones. De l'altra, el nostre estudi corrobora la necessitat d'una revisió historiogràfica, renovant així la limitada visió de les anàlisis de barri efectuades pel materialisme històric, que veia els barris obrers solament com espais de ciutat-dormitori, el que impedia, segons Recio i Naya,²⁴

tener en cuenta aspectos básicos de las sociedades capitalistas modernas... el olvido sistemático de la base patriarcal sobre la que descansan las sociedades capitalistas reales y la importante contribución del trabajo doméstico realizado básicamente por las mujeres. Los barrios obreros podían ser ciertamente dormitorios desde el punto de vista de los asalariados, especialmente masculinos, pero no para las mujeres que realizaban su intensa actividad cotidiana en este espacio y que, en gran medida, fueron las protagonistas de muchas movilizaciones al estar más próximas y conocer mejor las condiciones que daban lugar a los conflictos.²⁵

1.8 Bibliografia

- BRUNER, J. (1998): «Narrative and Metanarrative in the construction of self» a FERRAN, M. D. i STERNBERG, R. J.: *Self awareness: Its nature and development*. Nova York: The Guilford Press.
- CUADRADA, C. (2009) (coord.): *Memòries de dones*, Tarragona: Arola Editors, p. 37–39 (introducció).
- (2012): «IAPF: la investigació-acció participativa feminista en un barri obrer de Tarragona» a *XI Congreso de Historia Contemporánea*, Granada. <http://www.contemporaneaugr.es/index.php?option=com_content&view=category&id=17&Itemid=16>

24 RECIO, A. i NAYA, A. (2004): «Movimiento vecinal: claroscuros de una lucha necesaria», *Archipiélago*, p. 65.

25 Les nostres el·lipsis.

- DEVAULT, M. (1990): «Talking and Listening from Women's Standpoint: *Feminist Strategies for Interviewing and Analysis*», *Social Problems*, 37 (1).
- EKINSMYTH, C. (2002): «*Feminist methodology*» a SHURMER-SMITH, P., (ed.): *Doing Cultural Geography*. London: Sage Publications.
- ENGLAND, K. V. L. (1994): «Getting personal: Reflexivity, positionality, and feminist research», *The Professional Geographer* 46 (1).
- (2003): «Interviewing Elites: Cautionary Tales about Researching Women Managers in Canada's Banking Industry» a Moss, P. (ed.): *Feminist Geography in Practice: Research and Methods*. Blackwell: Oxford.
- GEERZ, C. (1987): *La interpretación de las culturas*, Mèxic: Gedisa.
- GUBA, E. G. i LINCOLN, Y. S. (1981): *Effective evaluation: improving the usefulness of evaluation results through responsive and naturalistic approaches*, San Francisco: Jossey-Bass.
- (1985): *Naturalistic inquiry*, Beverly Hills: Sage Publications.
- GUBER, R. (2001): *La etnografía, método, campo y reflexividad*, Bogotá: Grupo Editorial Norma.
- HARAWAY, D. (1995): *Ciencia, cyborgs y mujeres: la reinvencción de la naturaleza*, Madrid: Cátedra.
- KATZ, C. (1996): «The Expeditions of Conjerers: Ethnography, Power and Pretense» a WOLF, D. (ed.): *Feminist Dilemmas in Fieldwork*, Westview Press.
- MARCUS, G. (1995): «Ethnography in/on the World System. The emergence of Multi-Sited Ethnography», *Annual Review of Anthropology*, 24.
- RAGHURAM, P.; MADGE, C. i SKELTON, T. (1998): «Feminist research methodologies and student projects», *Journal of Geography in Higher Education*, 22 (1).
- RECIO, A. i NAYA, A. (2004): «Movimiento vecinal: claroscuros de una lucha necesaria», *Archipiélago*, 65.
- ROSE, G. (1997): «Situating Knowledges: Positionality, Reflexivities and Other Tactics», *Progress in Human Geography*, 21 (3).
- SCOTT, J. (1990): «El género: una categoría útil para el análisis histórico» a AMELANG, J. S. i NASH, M. (eds.): *Historia y género. Las mujeres en la Historia de Europa*, València: Alfons El Magnànim.
- SCHWANDT, Th. (2007): «The Pressing Need for Ethical Education: A Commentary on the Growing IRB Controversy» a DENZIN, Norman K. i GIARDINA, Michael D. (eds.): *Ethical Futures in Qualitative Research: Decolonizing the Politics of Knowledge*. Walnut Creek, Califòrnia: Left Coast Press.
- STANLEY, L. i WISE, S. (1993): *Breaking Out: Feminist Consciousness and Feminist Research*, London: Routledge and Kegan.
- VAN DIJK, T. A. (ed.) (1997): *Discourse Studies. A multidisciplinary introduction*; vol. 2, *Discourse as social interaction*, Londres: Sage.

WADSWORTH, Y. i HARGREAVES, K. (2001): «What is Feminist Research?», *Bridging the Gap: Feminisms and Participatory Action Research Conference*, Conference Papers, 22–24 de juny, Boston College. Disponible a <<http://ggsc.wnmu.edu/gap/wadsworth.htm>>

Bibliografia web

<<http://ggsc.wnmu.edu/gap/wadsworth.htm>>

<http://www.contemporaneaugr.es/index.php?option=com_content&view=category&id=17&Itemid=16>

2. EL NAIXEMENT I L'EVOLUCIÓ DE TORREFORTA

Esther Gutiérrez Escoda

2.1 Presentació

Tant el control social com la repressió política foren els dos pilars fonamentals i indissolubles de la nova realitat espanyola un cop acabada la Guerra Civil i durant tota la dictadura posterior. Estudar la feixistització d'un país devastat com fou la Espanya de postguerra, des d'una perspectiva de gènere, permet endinsar-nos en el coneixement d'un dels sectors socialment més marginat: les dones i les criatures, habitualment ignorades o poc estudiades en els llibres d'història.

Tot i tenir present el col·lectiu autòcton primigeni en el naixement del barri de Torreforta, l'estudi que presento fa incidència en les dones i nenes immigrants, provinents sobretot del sud peninsular, per tant, nascudes en un àmbit social, cultural i lingüístic diferent del nostre. Aquestes dones van refer les seves vides un cop acabada la guerra, partint d'unes condicions de vida moltes vegades paupèrrimes, i que, sens dubte, van contribuir a aixecar el nostre país. En aquest cas es tracta majoritàriament de dones i criatures procedents del món rural, pertanyents a una classe social baixa i empobrida, moltes de les quals havien estat represaliades directes o indirectes del franquisme. Ignorar-les en aquest estudi seria caure per part meua en el parany de la invisibilització de la dona, tant freqüent en la historiografia. Aquesta invisibilitat del món femení obliga, sens dubte, a beure de les fonts orals. Per la qual cosa, la metodologia emprada en aquesta recerca ha estat, per una banda, les vivències personals d'aquestes dones, i per una altra, la microhistòria comparada.

El naixement del barri de Torreforta, com el de la resta dels barris obrers sorgits arreu de Catalunya en les mateixes dates, respon a les polítiques industrialitzadores i d'urbanització franquistes de postguerra. La comparació i l'estudi d'altres barris amb característiques similars m'ha permès entendre les particularitats, les diferències i les similituds de Torreforta envers altres nuclis obrers com el de la Mariola a Lleida, el de Sant Gregori a Girona i el de Plana Lledó a Mollet del Vallès. D'aquesta manera, he obtingut una mostra històrica significativa, que abasta, en certa manera, tot el territori català.

És per aquest motiu que l'estudi s'estructura en vuit apartats, en els quals es té present: l'origen de Torreforta; la migració femenina com a resposta a la repressió franquista; la integració cultural; la segregació social i urbana; les polítiques industrialitzadores; l'absorció demogràfica; l'urbanisme franquista i, finalment, l'ordre i el control social als barris obrers, establert per les lleis repressives del règim. Cal dir, ja des d'un principi, que la meua relació personal amb el tema d'estudi és prou directa: comparteixo amb aquestes dones el fet d'haver viscut en un d'aquests barris estigmatitzats, marginats i segregats, tant socialment com físicament, de la resta del municipi.

2.2 L'origen i el naixement del barri de Torreforta

Torreforta és el barri més antic de Tarragona. El seu nom prové de la instal·lació d'una torre militar de vigilància situada extramurs. Es va construir en clau estratègica i logística (un pou connectat a diversos passadissos i a una galeria permetien arribar directament al mar). Tot això amb relació als diferents setges que patí la ciutat de Tarragona, sobretot durant la Guerra del Francès, encara que la seva construcció s'emmarca dintre del regnat de Felip IV (1621–1665), al segle XVII. L'espai que envoltava la Torre Forta en principi no va tenir cap nom específic, ja que es tractava d'una zona de conreus on hi residien alguns pagesos, però també era un espai de pas per arribar al terme de la Canonja.

A inicis del segle XX la Torre Forta es reconvertia en una masia d'escassos cultius. L'any 1926 A. Bertrán pensà en la possibilitat d'aixecar una barriada que acollís els ferroviaris i els treballadors d'unes quantes empreses properes a Tarragona, com ara la refineria de sofre Unión Sulphur. No obstant això, no fou fins passada la Guerra Civil que la idea de Bertrán es posà en marxa.¹ Val la pena recordar que el decurs dels esdeveniments de la Guerra Civil va fer que la utilitat de la Torre Forta i del terreny adjacent canviés de masia a casa d'acollida o refugi per als evacuats de guerra procedents de la resta de l'Estat espanyol. Efectivament, a mesura que la guerra avançava, la ciutat de Madrid es veié col·lapsada davant l'augment de la població procedent del sud peninsular. El perill dels bombardejos i la necessitat d'evitar possibles malalties contagioses, ocasionades per les grans concentracions humanes en àmbits reduïts, van fer que es decidís, al gener del 37, l'evacuació obligatòria de la capital de l'Estat. Aquestes persones evacuades arribaven a Tarragona via València. Passaven primer per l'Estació Sanitària situada a la ciutat i, un cop fet el triatge dels malalts que eren ubicats a l'Hospital General, a la Casa d'Assistència Social, a la Casa dels Vells, a l'Institut Torremar i a la Leprosia Fontilles, la resta eren repartits en locals municipi-

1 LUQUE, C. (1995): *Torreforta (Tarragona)*, Barcelona: Ed. Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar Social. ADIGSA, p. 16.

pals, cases particulars o edificis confiscats. Així, la Torre Forta serví en aquesta etapa de refugi per als evacuats.²

Un cop finalitzat l'episodi bèl·lic, la Junta Municipal Agrícola de Tarragona, el febrer de 1940, aconseguí un acord amb l'Ajuntament perquè la finca on s'ubicava la Torre Forta fos batejada amb el nom de Torreforta. Un any després, Bertrán, Pelegrí i Grisé compraren i gestionaren la finca (els antics propietaris havien marxat durant la guerra), encara que haurien de passar cinc anys més perquè les autoritats tarragonines s'interessessin pel projecte de la creació d'un nou barri per als obrers, tal com havia pensat Bertrán anys enrere.³ El naixement de Torreforta com a barri obrer fou per dues causes paral·leles, en el temps i en l'espai, que acabaren conformant la primera embranzida industrial a Tarragona cap als anys cinquanta. D'una banda, els bombardejos de l'aviació franquista durant la Guerra Civil al centre de la ciutat provocaren la necessitat de construir nous habitatges per poder ubicar la gent que s'havia quedat sense llar. I d'una altra, també s'ha de tenir en compte el factor demogràfic, ja que la no-ampliació del perímetre urbà de Tarragona durant la immediata postguerra implicà que el creixement natural de la població tarragonina no fos capaç d'absorbir la gent del nucli antic.⁴

Durant el mes de maig de 1950, el Consell Sindical Provincial, junt amb el patronat benèfic constructor de FET i de las JONS, Cardenal Arce Ochotorrena, es proposaren bastir el primer grup d'habitatges socials. S'iniciaren les obres amb la construcció de setanta-cinc pisos de planta baixa d'uns cinquanta metres quadrats:

Las primeras casas que se levantaron en Torreforta fueron las de la Sindical. Estas eran casas del Ayuntamiento, no se podían comprar ni arreglar, se pagaba mensualmente una cantidad simbólica [...]. Estos pisos estaban ocupados en su mayoría por catalanes.⁵

Aquest primer grup d'habitaclles es denominà Agustí Sandoval, encara que popularment el grup és conegut amb el nom de les *Cases Baixes*. A més, cal recordar que a les Cases Baixes es varen reservar un grup de pisos per a agents de l'ordre (de la Guàrdia Civil), amb un doble objectiu: per una banda, facilitar-los un habitatge; i, per l'altra, vigilar l'ordre de la zona on els traslladaven.⁶

La precarietat de la infraestructura del barri i d'aquestes primeres cases fou evident ja en la seva gènesi: no hi havia enllumenat, ni aigua corrent, ni clavegueram, per

2 GUTIÉRREZ ESCODA, E. (2008): *Els refugiats de guerra a la IV Vegueria. 1936-1939*. [Inèdit]. Centre d'Història Contemporània de Catalunya. Generalitat de Catalunya, Departament de la Vicepresidència, p. 21-24.

3 LUQUE, C., *op. cit.*, nota 1, p. 20.

4 PUJADAS, J. i BARDAJÍ, F. (1987): *Los Barrios de Tarragona. Una visión antropológica*, Tarragona: Ajuntament de Tarragona, p. 24.

5 JUANA, Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Caixa 84, carpeta 532.

6 LUQUE, C., *op. cit.*, nota 1, p. 51.

no parlar de la inexistència de transport públic que enllacés el barri amb Tarragona ciutat. La Maria Rosa recorda encara els problemes d'aquestes carències, i com els mateixos veïns les van haver de solucionar:

Resulta que les casetes estaven fetes i no ens les donaven, llavors la meva mare es va *enterar* de que era perquè no tenien pressupost per fer les clavegueres [...]. Ella es va interessar per anar a buscar a tota la gent que li havien concedit la casa. Els va reunir a tots, i va proposar de que els homes, el joves, els veïns, fessin les *zanjes*. Ho van proposar a l'alcalde que hi havia [...] i li va semblar molt bé. I llavors els hi van proporcionar totes les eines i van fer les clavegueres, les *tuberries* [...]; quan van estar tapades [...], ens van entregar les cases [...]. Els que van treballar apuntaven les hores [...] i els hi van deixar escollir els cantons, perquè al cantó [...] els patis [...] eren els mateixos metres, però clar, al ser cantó es podia fer un *garaig*.⁷

Així, els primers propietaris de les Cases Baixes van rebre'n les claus l'any 1953 i, junt amb els habitants que s'havien establert en barraques i construccions molt precàries en les terres adjacents de cultius, passaren a ser els pioners del barri de Torreforta. Cal aclarir que abans que s'edifiquessin les Cases Baixes, gent que vivia al riu Francolí i que havia pogut estalviar alguns diners havien comprat terrenys als pagesos de Torreforta per construir les seves llars:

Es venia el terreny a pams [...]; hi van haver persones que es van comprar un trosset de terra i van posar una miqueta com de xabola [...] i allí van començar a muntar-se la casa. Quan arplegaven uns quants centímetres, pues pujaven una habitació; quan tenien uns altres centímetres, posaven una altra habitació, i així es van anar fent la casa, a totxana sola, i quan ja la van tindre mig acabada, doncs se la van començar a arrebossar [...]. Es van convertir moltes d'aquestes casetes en uns xaletets bastant macos, però això, clar, a copia de bastants anys, i així van anar vivint...⁸

Al 54, al barri hi havia unes quatre-centes persones, mentre que un any més tard es construïren 232 habitatges més, repartits en quatre blocs, amb cinquanta-vuit pisos d'entre trenta-vuit i quaranta-cinc metres quadrats cadascun. No fou fins al 1955 que s'iniciaren les obres de la xarxa de clavegueram, d'aigua corrent i d'enllumenament públic.⁹ Entre 1960 i 1965 es construïren més de mil nous habitatges, la població

7 Font Oral: Maria Rosa (Torreforta, 2011).

8 Font Oral: Mercè (Torreforta, 2011).

9 LUQUE, C., *op. cit.*, nota 1, p. 22-24.

arribava a la xifra de 4.312 persones i, a l'any 1984, ja residien al barri un total de 10.658 veïns.¹⁰

El model constructiu de les Cases Baixes de Torreforta no és exclusiu de Tarragona. N'és un exemple també la construcció del barri obrer de la Mariola, a Lleida. En aquest cas, la creació del barri i l'evolució de l'edificació durant els dos primers decennis posteriors a la Guerra Civil està directament lligada també a l'actuació de l'Obra Sindical del Hogar, que construí a Lleida, entre 1941 i 1960, sis-cents divuit habitatges. Quant a la incidència de la promoció de tipus estatal al barri lleidatà, s'hi ha d'afegir l'actuació del Patronato de Casas Militares, que hi bastí un edifici amb vint-i-vuit habitatges el 1942, i vint-i-set més el 1947; finalment, l'any 1979 encara hi construïren vint-i-vuit habitatges nous.

Les formes dels edificis estatals, tant els de Torreforta com els de la Mariola, responen a l'evolució que l'arquitectura de l'habitatge social seguí en aquests barris a l'Espanya franquista. A la Mariola, la primera promoció és de 1941 (grup sindical Ruíz Alda), amb cent habitatges. Es fa palès, com a Torreforta, que encara té les característiques de les Cases Barates, típiques de l'època de la dictadura de Primo de Rivera: fileres de cases de planta baixa i pis. Els habitatges del Patronato de Casas Militares de 1942 respon, en canvi, a la forma de bloc tancat amb cinc plantes, mentre que les promocions sindicals dels anys cinquanta adopten la forma de blocs oberts de cinc i set plantes. L'edificació posterior a 1960 a la Mariola és totalment iniciativa de promoció privada.

El Plan General de Ordenación Urbana de 1957 (que proposava el desenvolupament de polígons urbans de promoció directa per part de l'Estat), en contraposició al que succeí a Torreforta, qualificà el sector de la Mariola com a urbà semiintensiu i s'hi realitzaren unes alineacions de tipus eixample, de forma geomètrica i, en qualificar el barri i preveure el passeig de Ronda, se'l va integrar a la ciutat.¹¹ Encara que aquesta integració física del barri obrer lleidatà a la ciutat no es dona en l'àmbit de la ciutadania, i continua sent un dels exemples més clars de segregació social. Tant el naixement del barri perifèric i obrer de Torreforta, com tots els altres barris de les mateixes característiques d'arreu de Catalunya, no s'explica sense tenir en compte el factor de l'augment demogràfic ocasionat per les migracions internes peninsulars, causades per la repressió franquista de la primera postguerra i, després, per les polítiques industrialitzadores dels tecnòcrates del règim franquista.

¹⁰ TALAVERA, F. i RODRIGUEZ, P. (1984): *Aproximación al conocimiento de los barrios. Torreforta, La Granja, el Pilar*, Tarragona: Ajuntament de Tarragona, p. 2.

¹¹ VILAGRASA IBARZ, J. (1990): *Creixement urbà i agents de la producció de l'espai. El cas de la ciutat de Lleida, 1947-1980*. Tesis doctoral, Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, p. 101-221.

2.3 La migració com a resposta a la repressió franquista

Els fluxos migratoris entre Catalunya i la resta d'Espanya són una de les claus de l'evolució poblacional de Catalunya al llarg del segle xx. La immigració ha estat determinant per assegurar un creixement demogràfic gairebé continu. De la importància cabdal d'aquest procés migratori en tenim constància tant per les xifres absolutes com pel seu abast territorial. Podem veure com l'onada migratòria del període 1911–1930 va significar un saldo positiu de 546.000 individus, que es concentraren en bona part a l'àrea de Barcelona i rodalia, mentre que les migracions del període 1950–1970 van suposar un saldo migratori positiu de més del doble, amb un guany net d'1.160.000 persones. Aquests immigrants es van distribuir de manera molt desigual en el territori català: la regió de Barcelona, la franja litoral i el eixos fluvials del Llobregat i el Ter van ser les àrees que van rebre la major part d'aquesta immigració. No obstant això, la presència d'immigrants va afectar gairebé la totalitat dels municipis catalans: l'any 1986, els andalusos havien arribat a més de set-cents dels nou-cents quaranta municipis catalans.

Cal aclarir que els fluxos migratoris s'expliquen a partir de tres etapes diferenciades. La primera s'inicia a la segona meitat del segle xix i es correspon amb la confluència simultània de l'èxode rural català, de la configuració de la metròpoli barcelonina i del procés industrialitzador. Tot això afectà una bona part de les terres internes de Catalunya, especialment les terres de Ponent i les contrades tarragonines. La segona etapa se situa a l'inici de la Primera Guerra Mundial, període de forta expansió de la indústria catalana, i s'estén fins a la Guerra Civil espanyola. Es tracta d'un episodi migratori que afectà bona part de l'àrea mediterrània i adquirí una intensitat sense precedents. El Pla d'Estabilització de 1959 marca l'inici de la tercera etapa, la fase més aguda d'immigració cap a Catalunya, era l'etapa en què l'Estat pretenia:

Obtener la estabilidad interna y externa de nuestra economía, el equilibrio de la balanza de pagos, el robustecimiento de la confianza en nuestro signo monetario y, en suma, la normalización de nuestra vida económica.¹²

Entre els principals efectes que la immigració va produir a Catalunya, destaquem la modificació de manera favorable del teixit productiu en l'estructura per edats de la població, amb l'augment de la proporció d'adults joves. L'arribada d'aquests immigrants joves incidí amb força sobre la demanda d'infraestructures, col·laborà de forma especial en l'auge de la construcció i, en general, contribuí a l'enfortiment del mercat interior català.¹³ Malgrat la seva indiscutible importància, els estudis de les migracions dels últims anys no han aconseguit encara evidenciar les relacions de gènere que

¹² BOE n. 174, de 22.07.1959, p. 1005.

¹³ RECAÑO VALVERDE, J. (2000): «La immigració al Baix Llobregat. L'Onada migratòria dels anys seixanta», Centre d'Estudis Demogràfics, p. 1, 2, 4 i 12.

s'hi amaguen. Al desconeixement de la quantitat de dones presents en aquests moviments s'afegeix el de l'impacte en les relacions familiars, en las societats de sortida i en les d'acollida. I tanmateix, la presència femenina en la migració espanyola és de gran importància quan es tracta d'Amèrica, durant la segona meitat del segle XIX i principis del XX, inferior en la sortida cap a Europa i el nord d'Àfrica, i de notable volum en la migració interna, especialment en la del camp-ciutat.

Torreforta, Carrer en construcció. Autor: Vallvé.

En tot cas, les dades demostren un equilibri de sexes respecte a les migracions internes, encara que les dones emigrants superen els homes en els trams d'edat en què es desenvolupa més l'activitat extradomèstica, això vol dir entre els 15 i els 34 anys. Com a mostra és significatiu el cas de Girona. La vinguda de població immigrada es comença a produir a la dècada dels quaranta i va tenir el seu punt àlgid en el període 1961–1965. Les protagonistes d'aquestes migracions van ser especialment ciutadanes d'Andalusia. Els primers en arribar van ser els joves, alguns nois van venir a fer el servei militar, i després s'hi van quedar perquè van trobar feina. Les noies venien a servir a les cases. A continuació van venir els pares de família que deixaven la dona,

les criatures i els vells.¹⁴ Aquesta primera onada de migració, resultant i conseqüència del servei domèstic a Girona capital, demostra clarament que les noies joves i solteres foren en molts casos les que articularen les seves pròpies famílies i, per tant, el col·lectiu immigrant, sobretot andalús, ja que un cop obtenien feina, perspectives de futur, i una certa estabilitat, feien venir la resta de la família: pares, avis i germans. En aquest sentit, no tan sols s'ha d'entendre el paper de la dona jove com a reagrupadora de la família, sinó també com a motor, ja que moltes dones que passaren a formar part del servei domèstic, lluny de ser subjectes passives de l'emigració, foren realment les detonants i pioneres:

Fuimos a servir muy pronto, [...] a los 14 me fui, [...] y luego ya tenía aquí a mi hermano, estaba de patrona y ya había venido mi hermana con una amiga.¹⁵

Així, podem dir que a partir de les trajectòries laborals d'aquestes joves immigrants (serventes, cuineres, dones de la neteja...) es pot fer una anàlisi i una relectura crítica de les pròpies vides d'aquestes dones, lligades en la major part dels casos a unes pràctiques que mai varen tenir un reconeixement social i que romanien al marge dels mercats formals de treball. I, tanmateix, aquestes feines els van permetre en molts casos liderar les estratègies familiars de supervivència i de cohesió del grup familiar. La majoria d'elles van arribar a Catalunya sent encara adolescents, però pràcticament totes ja havien dut a terme nombrosos treballs, especialment en aquells casos on la procedència era d'àmbit rural.¹⁶

Consegüentment, tot sembla indicar que els moviments migratoris interns es caracteritzen per una participació paritària home-dona. Pel que aquí ens interessa, val a dir que durant l'etapa 1961–1970 emigraren 96,7 homes per cada 100 dones. El que significa que és fals el tòpic que afirma que és l'home qui més emigra. En termes generals, els moviments migratoris interns de dones han tingut una incidència semblant a la dels homes. Si observem el comportament de la migració, segons la seva procedència geogràfica dins del mateix país, podem confirmar que les dones migraren des de les zones rurals més que els homes. Concretament, la migració de les dones fou superior a la dels homes pel que fa a les zones rurals de les províncies d'Almeria, Burgos, Osca, Ourense, Santander, Segòvia, Sevilla, Valladolid i Saragossa.¹⁷

14 TURRÓ VENTURA, X. (2000): «Creixement demogràfic i onades migratòries», *Revista de Girona*, p. 29.

15 Citat a *Perfiles de las Trabajadoras del Hogar del Desarrollismo Vizcaíno*. <<http://www.unican.es/NR/rdonlyres/0000e26e/pzjldseafupumtggwbbqobrqpovdtdnn/EiderdeDiosFern%C3%A1ndezPerfilesdetrabajadorasdehogardeldesarrollismovizcaino.pdf>> (consultada el 15.05.2012).

16 BABIANO, J. (ed.) (2007): *Del Hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Ed. La Catarata, p. 92.

17 CUESTA, J. (2008): «Las mujeres en las migraciones españolas contemporáneas», *Anales de Historia Contemporánea*, 24, p. 50.

Sembla que la invisibilitat de la dona migrant s'explica perquè en el patriarcat dominen els valors d'autoritat de l'home, l'estructura jeràrquica i el treball submergit de tipus domèstic. Les relacions de la família es basen en la jerarquia, per això la dona resta supeditada a l'home, i els fills als pares. Aquesta submissió de la dona respecte a l'home farà que es converteixi en la seva ombra. Però a pesar d'aquesta imatge passiva de les dones transmesa per la historiografia tradicional, he de fer notar que no és certa, ja que en els moviments migratoris femenins les relacions de gènere juguen un paper fonamental: en la decisió de migrar, en les xarxes i en la reorganització familiar, tots aquests factors són d'una rellevància singular. Davant, doncs, d'una manca evident d'estudis que reflecteixin els processos migratoris de nenes adolescents i dones joves, a hores d'ara no podem afirmar amb rotunditat si la migració femenina a Torreforta fou una resposta a diferents estratègies de tipus familiars (migracions de caire patriarcal), o bé decisions i respostes de les mateixes dones:

Mi madre lo decidió y no consultó con nadie [...]. Yo era muy pequeña [...] mi madre pensó que marcharnos [de Còrdova] era la mejor solución [...]. Vinimos en 1963 a Tarragona.¹⁸

Si bé no es pretén arribar a conclusions absolutes, val a dir que les diferències d'edat i sexe entre el col·lectiu immigrant es relacionen amb condicions diverses de les societats d'origen: estructures de propietat i de tinença de la terra, tipus de sistemes hereditaris, possibilitat d'accedir a uns mínims recursos per poder migrar [...]. Aquests factors haurien incidit en la major o menor celeritat amb que va tenir lloc l'expulsió massiva dels llocs de procedència en unes o altres zones de la península, i haurien afectat amb més o menys intensitat les dones i els homes d'unes i altres generacions.

Aquestes diferències qüestionen algunes idees molt esteses sobre les migracions del franquisme. D'una banda, la de l'home presentat com a pioner en els processos migratoris, que el predomini de dones de Castella i Lleó, i sobretot de Galícia, obliga a replantejar, i fins i tot, el cas de les dones d'Aragó, que en els anys noranta tenien entre quaranta i cinquanta anys. Això també obliga a matisar que les migracions dels anys seixanta fossin exclusivament familiars, a partir d'una xarxa encapçalada per l'home casat. Les dones procedents de Castella i Lleó i de Galícia tornen a presentar l'anomalia dins del que semblava el model estàndard, ja que va ser notable el nombre de dones que van arribar sense haver contret les primeres núpcies. A partir d'aquí, es posa en relleu que el fet d'emigrar soltera o casada, d'arribar amb més o menys responsabilitats familiars, hauria incidit a configurar uns o altres itineraris i estratègies d'integració en la nova societat. He de remarcar que els grups d'immigrants eren preferentment compostos per famílies nuclears i que formaren unitats domèstiques d'entre tres i quatre membres, integrats per un matrimoni amb fills. També foren

18 Juana. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Caixa 84, carpeta 532.

freqüents les relacions establertes i les prestacions de serveis entre famílies nuclears emparentades entre elles, que residien en unitats domèstiques independents.

Els homes i les dones, en aparellar-se, ho van fer generalment en el si de la mateixa comunitat autònoma de procedència, però en proporcions que en cap cas superen el 66%:

Donde yo vivía en el río [a la llera del Francolí], toda la gente era andaluza [...]. Cambié de lugar, pero la gente con la que me relacionaba era de mi mismo origen.¹⁹

En el barrio [Torreforta], no había mucho catalán, aquí.²⁰

Aquestes persones joves però adultes comptaven amb un nivell d'estudis molt bàsic, mentre que els immigrants de certa edat, sobretot a partir dels cinquanta anys, no tenien cap tipus d'estudi. En les generacions femenines es fa palès que desapareix la discriminació referida a l'accés a la instrucció en les més joves, mentre que per a les dones adultes i velles és molt patent quan es compara el seu accés als estudis amb el dels seus coetanis masculins.²¹ I, en aquesta qüestió, Torreforta no era una excepció:

Yo me enseñé a leer de mayor porque ayudé a mi madre con todos mis hermanos pequeños, que tuve muchos. No he tenido niñez nunca. Aquí hacían cosas de leer y escribir [a Torreforta], pero yo no pude ir.²²

Mi marido sabe leer y escribir, pero nunca le pedí que me enseñara [...]. Se me ocurrió ir a estudiar [un cop jubilada] [...] porque no sabía poner ni mi nombre. Ahora ya lo sé poner [...] voy copiando y juntando letras [...]; lo hacen aquí en el Centro Cívico de Torreforta.²³

Cal recordar també que la major part d'aquest moviment intern migratori es degué a la violència exercida sobre el vençut en què es va basar el règim franquista, que s'inicia ja al febrer del 39 amb la Ley de Responsabilidades Políticas. Les persones a qui s'aplicà aquesta llei patiren la pèrdua absoluta de drets i béns, que passarien íntegrament a ser propietat del nou Estat. La posada en marxa de l'engranatge repressiu, violent i confiscador va causar estralls entre els i les que havien perdut la guerra i va obrir la veda a una persecució de tipus clarament arbitrària i extrajudicial que en la vida quotidiana implicà el saqueig i el robatori. I, per tant, també les dones i els nens foren les víctimes per antonomàsia del franquisme i els més castigats de la

19 *Ibidem*.

20 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

21 PARRAMÓN HOMS, C. (2000): *Similituds i diferències. La immigració dels anys seixanta a l'Hospitalet*, UAB: Observatori de la Immigració a Catalunya, p. 4-6.

22 Font Oral: Emilia (Torreforta, 2011).

23 Asunción. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Cassets 3. Vol. II.

postguerra. Les sancions que aquestes lleis preveien van ser duríssimes i podien ser, segons recollia l'article 8, de tres tipus: «restrictivas de la actividad», que implicava la inhabilitació absoluta per estudiar carreres universitàries i per a l'exercici de qualsevol professió, cosa que comportà un selectiu procés de depuració; «limitativas de la libertad de residencia», que implicava directament l'estranyament; la «relegación a nuestras posesiones africanas, el confinamiento o el destierro»; que significà l'exili o les migracions internes, i «económicas», amb la pèrdua total o parcial d'alguns béns determinats i/o de la feina, i amb el pagament de multes.²⁴

Franco inaugurant IQA al 1967.

Centre de Documentació del Col·legi d'Arquitectes de Tarragona.

Caure sota el pes d'aquesta llei es traduïa en la mort civil, l'enfonsament en la més absoluta misèria, sobretot en el cas de les dones dels vençuts, ja que foren elles les que van haver de fer-se càrrec moltes vegades del sosteniment de les famílies perquè els pares, els germans o els marits havien mort a la guerra, havien estat afusellats o bé eren a les presons. La Juanita ens explica que va emigrar d'Andalusia amb tan sols quatre anys:

Mi madre se vino de Almería, se vino y me dejó en un pueblo cerca de Mora de Ebro, con mi tía porque [...] éramos tres hermanos y mi padre había desaparecido en la guerra, y entonces mi madre se vino [...]. Le dijo mi tía, «¡déljala a ella que es la más pequeña, y así tú podrás ir a trabajar!». Entonces yo

²⁴ CASANOVAS, J. (2002): *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona: Ed. Crítica, p. 2.

estuve hasta los once años con mi tía, luego me trajeron aquí [a Torreforta], a la masía, y estuve [a la masia] hasta que hicieron Torreforta [...]. No había nada aquí, todo era montaña, luego hicieron las Casas Bajas [...].²⁵

També és significatiu el testimoni de la Consuelo, nascuda a Pozoblanco, Còrdova, el 1917, en una família molt humil:

Mi padre era campesino [...] y mi familia muy humilde [...], pero todos éramos de izquierdas [...]. El 18 de julio del 36, mis hermanos y mi padre se tuvieron que tirar a la Sierra porque entraron en el pueblo los nacionales y la Guardia Civil. ¡Después se fueron al frente como voluntarios!²⁶

Represaliada del franquisme per ser membre de les JSU²⁷ i haver realitzat obres de teatre al poble, i per recollir fons per a les famílies més necessitades de Pozoblanco durant els anys de la República, va venir a viure a Tarragona després d'un llarg període per les presons espanyoles. A la Consuelo, després de complir la condemna, se li aplicà l'estranyament i la limitació de llibertat de residència:

Mi primer hijo nació en prisión [...]. Me deniegan la libertad porque en el pueblo habían dado malos informes, en el pueblo dijeron que no, que todavía tenía que estar más tiempo en la cárcel, ¡Mira! me cogió un ataque de nervios, que los dientes me temblaban [...]. Bueno, mi hijo lo tenían mi suegra y mi marido [...]. Al cumplir los cuatro años y medio [de condena] salimos [...]. Tuve que ir al pueblo [a buscar al seu fill], pues me tuvieron que hacer un papel para darme permiso para que fuera, cuando llegara al pueblo presentarme a la Guardia Civil [...] y en fin, todo controlado, y cada mes tenía que presentarme al Juzgado Civil de Tarragona, que estaba en la Rambla Nueva.²⁸

A més, s'ha de tenir en compte també la considerable quantitat de dones i filles que es van involucrar amb el maquis i que van donar refugi, consol i suport als seus familiars. Perquè, en aquest cas, la lluita guerrillera antifranquista s'ha d'entendre com un epígon de la Guerra Civil espanyola. Per tant, hem de tenir present que les dones, durant la immediata postguerra i, després, al llarg de tota la dictadura franquista, simbolitzen, sens cap mena de dubte, la resistència i supervivència, invisibilitzada i callada:

Paquita [...] en febrero de 1946 bajó con dos bombas de mano en un capazo porque desde el balcón vio que en el café de la calle de la Cera [Barcelona], donde estaban su marido y unos compañeros de la CNT, había entrado la

25 Font Oral: Juanita (Torreforta, 2011).

26 Consuelo. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Caixa 92, carpeta 591.

27 Joventuts Socialistes Unificades.

28 *Ibidem*.

policía secreta [...]. Así que entró en el bar [...] y tiró las bombas [...]. Ella murió... así como un inspector de policía [...]. Aún se conserva el boquete en el café [...]. Cinco anarquistas, entre ellos, el marido de Paquita, fueron fusilados...²⁹

D'acord amb la Ley de Responsabilidades Políticas quedava configurada la xarxa d'autoritats franquistes, amb un poder omnipresent d'il·limitat component coercitiu i intimidatori que controlaria exhaustivament durant molts anys les vides dels ciutadans: l'alcalde, que a més era el Jefe Local del Movimiento; el comandant del Puesto de la Guardia Civil, de la localitat, i el rector, constituïren una tríade temible de domini total: polític, militar i religiós. Resulta significatiu el testimoni d'Esperanza, que emigrà cap a Catalunya quan només era una criatura:

[Procedia] de la provincia de Albacete [...]. Allí la miseria era atroz, era una cuenca minera; allí los únicos que vivían eran los cuatro propietarios. ¡Verlos pasear por allí, por la calle principal! [...] Allí iba el cura, que me acuerdo de su nombre, pero que no quiero acordarme, la Guardia Civil y el médico, que eran los que mandaban allí en el pueblo [...] ¿El venirnos de allá? Pues huyendo de la pobreza y de todo, porque en aquellos pueblecitos, allí también los que habían perdido la guerra estaban super perseguidos [...]. Tampoco era cómodo para mi padre vivir allí, había sido un perdedor de la guerra.³⁰

Entre les dones hi va haver també vencedores i vençudes. El 1940 hi havia a la península Ibèrica més de 20.000 dones de totes les edats detingudes a les presons i catalogades com a «polítiques», encara que no haguessin estat afiliades a cap partit polític o sindicat durant l'etapa republicana. A més a més, els nens formaren part també del món intern de les presons de dones. Les criatures que van sobreviure a les presons, després d'haver fet els quatre anys d'edat, eren separats de les seves mares i ingressats als centres d'assistència o a les escoles religioses sota la protecció del Patronato Central de Redención de Penas por el Trabajo, anomenat «Nuestra Señora de la Merced». El 1943 eren tutelades 10.675 criatures. Destaca el fet que hi havia moltes més nenes que nens sota tutela, internades en centres religiosos de normes austeres i molt rígides. De fet, fou l'educació que molts franquistes reservaren per a les dones dels republicans: càstig i misèria per a les filles, dones i mares «roges», i el mateix xarop per als seus fills.³¹

En el pueblo donde nosotros vivíamos, en Alcañete, un pueblecito de Jaén, pues era en el año 46, mi padre se metió en política, ¡Bueno, en política!, que

29 DOMINGO, A. (2006): *El canto del búho. La vida en el monte de los guerrilleros antifranquistas*, Madrid: Ed. Oberon, p. 187.

30 GARCÍA, F. <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>>.

31 CASANOVAS, J., *op. cit.*, nota 24, p. 27.

le ayudaba a los maquis que se tiraban a la sierra porque los perseguían, y a consecuencia de esto, no sé si es que alguien dijo que mi padre tenía gente recogida, bueno, la cuestión fue que vinieron. A mi padre lo cogió la Guardia Civil y lo mataron. Nosotros estuvimos aquella noche escuchando como bombardeaban nuestra casa. ¡Incluso, a mi padre, lo tuvieron quince días debajo de los escombros de la casa! [...] A mi madre y a mis cinco hermanos nos llevaron a la cárcel, y nos tuvieron diez o quince días a pan y agua. Dormimos en el suelo, en las baldosas, entonces a mi madre la metieron en la cárcel, y a nosotros nos llevaron a un colegio de la Diputación, a un hospicio, y así estuvimos del 46 al 52.³²

Foren un considerable nombre de personatges profranquistes els que amb les seves retòriques iniciaren l'extermini de la gent d'esquerres. Extermini entès com a deure patriòtic, insistint en la inferioritat racial dels seus enemics, i això molt abans del 18 de juliol del 36.³³ Si bé es podrien omplir pàgines senceres respecte a aquest tema, no m'hi estendré gaire més, tan sols vull recordar les paraules del psiquiatra Vallejo Nájera, mà dreta de Franco, amb relació a la dona:

Si la mujer es habitualmente de carácter apacible, dulce y bondadoso, débese a los frenos que obran sobre ella; pero como el psiquismo femenino tiene muchos puntos de contacto con el infantil y el animal, cuando desaparecen los frenos que contienen socialmente a la mujer y se liberan las inhibiciones frenatrices de las impulsiones instintivas, despiértase en el sexo femenino el instinto de crueldad.³⁴

D'altra banda, hem de tenir en compte, com indica Casanovas,³⁵ que una part molt àmplia de l'Església espanyola, després de la victòria de l'exèrcit de Franco, visqué una llarga època de felicitat, amb una dictadura que la protegí, li donà privilegis i que, a més, defensà les seves doctrines. Aquesta Església, amb la seva jerarquia, el clergat i milers de catòlics (Falange, Secció Femenina, Acció Catòlica...) van ser els primers de proporcionar el cos doctrinal i legitimador a la repressió, tant per ajudar la gent a portar millor les penes, com per controlar i monopolitzar l'educació:

Subían aquí [a les barraques de Montjuïc] unos señores y unas señoras que les llamaban de las Conferencias, más o menos a redimirnos, a cambio daban

32 ACEITUNO, J: <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>>.

33 PRESTON, P. (2012): *L'Holocaust espanyol. Odi i extermini durant la guerra civil i després*, Barcelona: Ed. Base, p. 75.

34 VALLEJO NÁJERA, A. i MARTÍNEZ, E. M. (1939): «Biopsiquismo del fanatismo marxista. Investigaciones psicológicas en marxistas femeninas delincuentes», *Revista Española de Medicina y Cirugía de Guerra*, año II, núm 9, p. 399.

35 CASANOVAS, J. *op. cit.*, nota 24, p. 33-35.

unas raciones de comida [...]. Nos llevaban como de excursión a la iglesia, nos enseñaron a rezar, nos prepararon para hacer la comunión, nunca se preocuparon si sabíamos leer ni escribir...³⁶

Però també per mantenir controlats els rojos i ateus, que havien desafiat l'ordre social i que havien abandonat la «Religión». Cap als anys cinquanta, Tarragona comptava amb més de 1.700 afiliats a la FET i a les JONS,³⁷ quasi sis-centes dones estaven dins de la Sección Femenina, això sense comptar els quatre-cents nois que pertanyien al Frente de Juventudes. La Sección Femenina s'encarregà de transmetre els valors ultracatólics i tradicionals a les dones, però, a més, gestionava el servei assistencial de l'Auxilio Social, i de la formació obligatòria del Servicio Social.³⁸ I, no podia ser d'una altra manera, també es feien càrrec de les dones de Torreforta:

Hice algún cursillo de la Sección Femenina, me gustaba ir de excursión, estaba donde el Centro Cívico.³⁹

Referent a aquesta qüestió, és significatiu l'informe sobre l'estat i les necessitats del barri que redactà mossèn Pau Cañelles l'any 1959, dirigit al consistori, quant a la necessitat de posar en marxa l'Escuela Hogar, perquè:

La formación de la muchacha preparándola para los quehaceres del hogar es una labor muy necesaria, teniendo en cuenta que las chicas a los catorce años ya abandonan el hogar para ir al trabajo, y llegan al matrimonio sin estar preparadas para llevar una casa.⁴⁰

En aquest sentit, cal dir que no es té constància d'un altre règim autoritari, feixista o dictatorial al llarg del segle xx en què l'Església tingués una responsabilitat política i policial tan diàfana en el control social dels ciutadans:

Cuando estábamos aquí viviendo, no subía ni Dios, ahí no subía ni Dios, porque hasta Dios estaba en contra nuestra [...]. Y cada domingo cuando bajábamos, si a mí me daban arroz, a mi hermana le daban un kilo de garbanzos, con lo cual subíamos con dos kilos de comida *pa* casa, y eso es lo que nos hacía ir a la iglesia, antes teníamos que pasar a escuchar misa.⁴¹

A Espanya, a diferència del que succeí a l'Alemanya nazi o a la Itàlia feixista, el catolicisme aconseguí imposar el seu discurs de neteja i control social, moral i po-

36 GARCÍA, F.: <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>>.

37 Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista.

38 PIQUÉ PADRÓ, J. i VIRGILI, M. E. (2003): *Tarragona 1950–2000. Itinerari visual*, Valls: Ed. Cossetània, p. 17.

39 Font Oral: Emilia (Torreforta, 2011).

40 Arxiu Històric de Tarragona. Caixa 6, carpeta 6/2.

41 González, M.: <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>>.

lític.⁴² Això es fa evident també a la Tarragona del barraquisme als anys cinquanta i seixanta, ja que per portar l'ordre social als immigrants residents a la llera del riu Francolí:

Hi havien unes monges que venien molt sovint i controlaven que la gent anés a missa i que els nens anessin a l'escola i fessin la primera comunió [...]. Recordo molt bé el dia que una monja va fer fora de la barraca un home i una dona que, pel que es va dir, no estaven casats [...]. Al riu Francolí no es podia viure fora de la doctrina catòlica i falangista: era com un poblat del Domund, on la gent de la Sección Femenina i d'Acción Católica estaven molt al damunt nostre i on tot anava bé si no et qüestionaves segons quines coses [...]. Eren monges de l'ordre de les Oblates, les que intervenien en els conflictes [...] venien i posaven ordre tantes vegades com calia.⁴³

L'Asunción recorda que quan va arribar a Tarragona, abans d'anar a viure a Torreforta:

En la ciudad todo eran curas, frailes y militares, aquí no había nada para el obrero.⁴⁴

I a Torreforta, ja des del seu inici:

Los sacerdotes tuvieron mucha influencia en el barrio, mucha... haciendo conferencias, explicaciones de catequesis, mucha catequesis, tanto a los pequeños como a los mayores.⁴⁵

2.4 La particularitat de la immigració del sud peninsular i la integració cultural

Ja al final de la Guerra Civil la repressió franquista al sud peninsular fou dirigida fonamentalment contra la població jornalera i camperola. Encara que existiren molts factors de risc, a hores d'ara, no hi ha cap dubte que el detonant de la repressió feixitzada del nou règim en aquelles províncies fou la Reforma Agrària decretada pel Govern de la República. Això s'evidencia clarament perquè en zones de base agrària que, a més, comptaven amb una forta militància d'esquerres i amb l'afirmació del sindicalisme obrerista, la depuració de caràcter classista es va dirigir contra els jornalers

42 CASANOVAS, J. *op. cit.*, nota 24, p. 33–35.

43 ORENSANZ, T. a *La Vanguardia* (11.02.2011), p. 3. El fenomen del barraquisme a Tarragona serà la continuació del projecte de recerca. Aquesta investigació ja s'ha encetat en el 2013 i esperem que doni els primers resultats públics durant el 2014.

44 Asunción. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Cassets 3. Vol. II.

45 Font Oral: Paquita (Torreforta, 2011). Aspectes que es tractaran més àmpliament en el capítol següent, *vid. p.* 91.

i els pagesos, però també contra la classe mitjana progressista.⁴⁶ Juana n'és un exemple, va emigrar des de Còrdova a Torreforta juntament amb la seva mare i les seves germanes quan el pare les va abandonar, ella tenia només quinze anys. Recorda que:

Mi abuelo tenía tierras [...] antes de la guerra estaba muy bien de dinero [...]. No teníamos ningún problema, [...] mi casa era muy bonita, tenía tres plantas, así que no teníamos estrechuras [...]; la casa tenía tres patios grandiosos, [...] también un corral con gallinas y conejos, una cuadra con mulos y una carbonera. [...] [Es van traslladar a Tarragona el 1963, perquè] teníamos unos familiares que ya llevaban viviendo aquí, en Tarragona unos años [...]. Yo era pequeña y lo único que pensaba era que no me quería ir de mi pueblo [...], venía muy pesimista, pensando en lo que me dejaba atrás.⁴⁷

Fins al 1981 quasi dos milions d'andalusos (nascuts a Andalusia) residien fora de la seva comunitat d'origen. D'entre el col·lectiu andalús, 1.600.000 persones vivien a d'altres zones espanyoles, la qual cosa vol dir que, aproximadament, la quarta part dels andalusos vivia fora d'Andalusia, percentatge que és molt superior a les províncies de Jaen, Còrdova, Granada i Almeria:

Nací en Quesada, Jaén, [...] en 1975 vinimos a Tarragona. Siempre hemos estado en Torreforta.⁴⁸

Si a aquestes xifres, hi afegim els fills (ja nascuts a Catalunya) d'aquests andalusos, ens podem fer una idea de la importància quantitativa de la població andalusa en alguns municipis catalans, especialment en les zones industrials, com és el cas de Tarragona:

Nací en Torreforta, [...] en 1974, [...] en nuestra pandilla hablamos en castellano [...]. He nacido en Tarragona y me siento de aquí [...], mis padres son de Andalucía. Yo allí sólo he estado una vez, y conocí a una gran cantidad de familiares que no sabía ni que existieran. Para mí, Andalucía es un sitio para ir de vacaciones.⁴⁹

Aquest testimoni s'explica perquè la immensa majoria dels habitants de Torreforta han nascut al municipi de Tarragona, però són fills d'immigrants. El segon lloc d'origen dels veïns de Torreforta l'ocupa Andalusia, i a continuació vénen Aragó, Extremadura i València. Torreforta és el barri més antic de la Tarragona de postguerra i, juntament amb Sant Pere i Sant Pau i amb la Granja, constitueix el nucli perifèric de la ciutat on la composició ètnica és més equilibrada entre la dualitat immigrants-au-

46 CASANOVAS, J., *op. cit.*, nota 24, p. 116.

47 Juana. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Caixa 84, carpeta 532.

48 Rosario. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Cassets 1.

49 *Ibidem*.

tòctons i, per tant, hi ha uns millors nivells de renda i la conflictivitat social és menys acusada. Tots aquests factors impliquen, en principi, una situació més favorable pel que fa a la integració cultural, que fa evident la diferència respecte de Bonavista o Campclar.⁵⁰ D'acord amb aquesta integració entre immigració i població autòctona, és significatiu el testimoni de Juana:

Cuando llegamos [...] fue un *shock* [...]. Yo tendría unos catorce años, [...] lo pasamos muy mal [...]. Encontré mucha diferencia [...] por la manera de hablar [...], por la forma de ser, por el carácter [dels catalans] que es más reservado, más meticuloso, más orgulloso, muy trabajadores [...]. A los andaluces [...] cuando hay que trabajar trabajamos, pero nuestra ilusión no es estar siempre trabajando [...]. El idioma sin embargo no fue ningún problema porque, como Franco lo tenía prohibido en la calle, en todas partes se hablaba el castellano.⁵¹

El castellano, el castellano, el catalán los payeses [...]. Aquí ahora se habla más el catalán que antes [...] porque antes era mucha gente inmigrante, claro, que venían a trabajar.⁵²

La primera impresión... ¡Mucha!, porque solamente de ver el mar, eso ya era otro mundo... con ese azul que se ve... ¡Anda! qué tonta, pues el mar.

De trabajo estaba muy bien, pero yo me encontré como si coges un calcetín y lo vuelves del revés; yo me daba unos hartones de llorar tremendos; yo quería mi pueblo y mi casa [...]. Y además, como me vine sin mis hijos... ¡Mis hijos! Me sentaba en la mesa y me enredaba a llorar, y me estaba así horas y horas, llorando, y que no tenía quien me dijera ¡no llores más!⁵³

Arribats a aquest punt, he d'aclarir que, tot i amb això, és cert que els protagonistes de la vida al barri durant la immediata postguerra foren preferentment catalans, i que aquest factor va fer que el pes de la Tarragona tradicional es deixés notar en la vida quotidiana del barri.⁵⁴ La Maria Rosa diu:

[...] sóc de Tarragona per totes bandes [...]. Vaig venir [a Torreforta] amb quinze anys [...], vivíem a la Part Alta. Quan van vindre la gent d'Andalusia, els homes eren molt *matxistes*, i el bar també els hi agradava... Tenien un munt de fills [...]. Nosaltres, amb la gent amb la que anàvem, no bevien ni fumaven, *bueno*, fumar pot ser que sí, però era una altra cosa... Ens distrèiem sense necessitat de res, de veritat, era així la cosa [...]. Els primers immigrants

50 PUJADAS, J. i BARDAJÍ, F., *op. cit.*, nota 4, p. 26.

51 Juana. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Caixa 84, carpeta 532.

52 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

53 Font Oral: Àngela (Torreforta, 2011).

54 PUJADAS, J. i BARDAJÍ, F., *op. cit.*, nota 4, p. 106.

van ser d'Andalusia [...]; el meu marit ho és [...], als dos anys ja parlava el català, ballava sardanes i balls regionals, i és més català que jo!⁵⁵

Sóc de Vilafranca del Penedès, [...] vaig venir perquè em vaig casar [...]. Hi va haver molta gent que els hi van donar la *vivenda*, que vivien al riu o sota el pont [...], és clar, entremig de tot, hi havia persones [...], pobrets!, que no estaven acostumats a viure en un pis. I això a les escales donava una sensació desagradable.⁵⁶

Gent que va venir del riu a Torreforta, en comptes de cuinar a casa i de fer les necessitats als lavabos de casa, com que no hi estaven acostumats, sortien pels camps a *fe'-ho* a fora.⁵⁷

De fet, la particularitat de la immigració procedent del sud peninsular destaca ja des de 1950, que es quan es produeix una forta emigració cap a Catalunya i una onada *descontrolada* cap a les grans ciutats, la qual cosa comportà tot un seguit de problemes estètics i de salubritat. Així, l'any 1952, el governador civil de Barcelona va publicar una circular on dictava instruccions perquè les autoritats locals ho aturessin:

[...] en lo sucesivo, la entrada y subsiguiente permanencia en sus respectivos términos municipales de aquellas personas que, por no tener domicilio, tuvieran que recurrir a la vivienda no autorizada (barracas), debiéndolas remitir a este Gobierno Civil para su evacuación por el Servicio que se encuentra a este efecto establecido.

Amb aquesta normativa establerta pel regim franquista, molts immigrants, tan aviat com arribaren a Barcelona, foren detinguts i retornats als seus pobles d'origen, havent hagut de passar prèviament pel Pabellón de las Misiones de Montjuich, que era el Centro de Clasificación de Indigentes de l'Ajuntament de Barcelona. Segons els estudis realitzats, entre 1952 i 1957 foren evacuades des del Pabellón de las Misiones unes 15.000 persones, entre les quals hi havia famílies senceres. Encara que també hi trobem dones que vingueren soles i que van ser detingudes per la policia perquè no tenien contracte de treball o de lloguer d'habitatge:

Mi marido había venido en 1955 [...] tres meses después me tuve que venir sola [...] ;A Barcelona! Pero la policía me detuvo [...] y me llevaron a la comisaría, [...] desde allí me llevaron a Montjuic [...]. Era como un cuartel. Yo ya tenía muy poco ánimo, y allí lo perdí todo. Me encuentro con mi marido

55 Font Oral: Maria Rosa (Torreforta, 2011).

56 Font Oral: Roser (Torreforta, 2011).

57 Font Oral: Mercè (Torreforta, 2011).

por un lado, la casa desbaratada, la niña que teníamos que se había muerto, y yo allí presa...⁵⁸

Altres immigrants arribaren a pagar fins a mil pessetes a certs advocats per aconseguir un contracte fals que, un cop revisat per les autoritats, no els servia de res. Els immigrants eren literalment deportats i acompanyats per la policia fora del territori català; de vegades arribaven a zones tan allunyades com Albacete.⁵⁹ El procediment de deportació s'organitzava amb combois de ferrocarril especials. Tots el mesos es posaven en marxa en direcció als principals punts d'origen i feien la ruta a la inversa; eren els anomenats *Sevillano* i *Shangai*, el primer en direcció a Andalusia, el segon cap al nord d'Espanya, fins a arribar a Galícia.⁶⁰ Allí els policies els entregaven els bitllets del tren perquè poguessin continuar el trajecte fins a les seves respectives destinacions:

En el vagón de tren en el que íbamos los deportados había dos policías, uno en cada puerta [...] ¿por qué me llevan presa así?⁶¹

Placa del tren «El Sevillano» anys 50 i 60. Foto cedida E.G.E

No obstant això, un cop retornats als pobles d'origen, molts immigrants tornaren a intentar entrar a Catalunya, via Lleida o Tarragona. En realitat, aquesta política canvià quan els tecnòcrates del règim apostaren pel desenvolupament industrial de determinades zones d'Espanya. Fou aleshores quan es necessità mà d'obra barata per a les indústries i, a la vegada, es donà una creixent necessitat de treballadors per construir les infraestructures i els habitatges per als mateixos immigrants, així que més de mig milió d'andalusos es traslladaren a Catalunya en menys de deu anys.⁶²

58 Citat a GARCÍA DUARTE, F. (2007): *El ideal de Blas Infante en Cataluña*, Ed. Centro de Estudios Históricos de Andalucía, p. 21–26.

59 *Idem*.

60 GONZÁLEZ, D. A. (coord.) (2008): *El franquismo y la Transición en España. Desmitificación y reconstrucción de la memoria de una época*, Madrid: Ed. Catarata, p. 78.

61 Citat a GARCÍA DUARTE, *op. cit.*, nota 58, p. 21–26.

62 GARCÍA DUARTE, *op. cit.*, nota 30, p. 27.

2.5 Segregació social i urbana: el reflex de les polítiques redistributives franquistes

La segregació social i urbana dels nouvinguts i les nouvingudes sembla que és un aspecte general de la mateixa organització social, ja que reflecteix clarament la diferenciació sociocultural, l'estratificació social i el pluralisme característic de les societats urbanes contemporànies. Aquest tipus de segregació afecta al conjunt de la població i no només a certs grups específics. El fenomen apareix no obstant, a finals del segle XVIII, a tot Europa amb relació a la industrialització de l'economia i de la urbanització del territori. Amb relació a aquest aspecte, constato que són les classes de menor renda les que responen a patrons externs de segregació espacial, però també les de rendes més superiors. Així, podem afirmar que tant la pobresa urbana com la segregació de classe, de grup, d'ètnia o raça constitueixen un problema candent de la societat actual. No obstant això, la segregació social i urbana apareix com un producte del mercat de l'habitatge, com a reflex de les polítiques redistributives que s'adopten a cada moment i en cada lloc, tant en política urbanística com en despesa social territorialitzada, o bé en infraestructures urbanes.⁶³

El barri de Torreforta es creà en principi per acollir els obrers i per pal·liar els efectes de la industrialització, el barraquisme i el consegüent fenomen d'immigració peninsular, majoritàriament andalús, però també extremeny i aragonès. Cal dir que en la mateixa gènesi del barri hi trobem factors d'exclusió social de tipus econòmic, residencial i sociocultural que són factors comuns a d'altres nuclis perifèrics de les ciutats industrials d'arreu de Catalunya. A Torreforta, en els seus inicis:

No hi havia res, res, res [...]. Hi va haver una «tenda» d'una senyora que era «tenda», era bar, era de tot [...]. Elvira, es deia; al carrer Montblanc, estava aquella casa sola. Les nostres cases, i ells la tenien a mig fer, i al veure que anava la gent [de les Cases Baixes] a fer la *zanja* [...] van fer com una petita bodega, i anaven a esmorzar els homes allí, i això és el que hi havia, res més, només que garrofers, farigola i pedres.⁶⁴

L'exclusió social, tant a Torreforta com a d'altres barris, és un concepte ple de connotacions negatives; en relació directa amb alguna cosa que falta i que es necessita. Es tracta, en principi, d'unes carències que fan referència a necessitats vitals i obligatòries, més que a necessitats supèrflues o a aspiracions. Ens referim a aquelles situacions en què es produeix la falta d'una cosa que resulta indispensable per a la integració òptima dels éssers humans en l'entorn comunitari i veïnal. Aquest tipus d'exclusió implica a la vegada una imatge dual de la societat, en què hi ha un sector

63 VILASAGRA IBARZ, J. (1995): «Segregación social urbana. Introducción a un proyecto de investigación», *Anales de Geografía de la Universidad Complutense de Madrid*, núm. 15, p. 817-830.

64 Font Oral: Maria Rosa (Torreforta, 2011).

integrat i un altre d'exclòs, formant part aleshores d'una dialèctica inclusió/exclusió. La vida i el dia a dia del barri de Torreforta, almenys fins a la dècada dels seixanta, fou coneguda molt de lluny pels tarragonins, la qual cosa s'evidenciava en la coneguda frase «Torreforta, ciudad sin ley», tan emprada per la gent de Tarragona ciutat.

Els canvis econòmics i laborals, la divisió del treball i l'especialització econòmica concreta d'un barri, igual que el lloc de residència, esdevenen factors d'exclusió social. Així, l'aspecte geogràfic i de l'espai, o el que és el mateix, l'hàbitat i l'urbanisme, i els factors arquitectònics, demogràfics i socials no es deuen en cap cas a l'atzar, sinó que expressen l'organització i l'estructura de la societat i les intencions polítiques i administratives, per la qual cosa podem dir que la morfologia dels traçats urbans materialitzen els desitjos del poder. Junt amb els factors residencials, es donen els factors de tipus sociocultural, cosa que implica una falta de xarxes socials consolidades entre el centre i la perifèria.⁶⁵ Aquesta manca de vincles socials amb relació al centre, fa que les dones d'aquests barris perifèrics consolidin les relacions internes en el mateix veïnat:

Los vecinos eran como familia [...] es que dejabas la puerta de tu casa abierta y [...] ibas con una olla, mira hoy he hecho puchero ¿quieres un poco? Y le dabas, con los vecinos era así [...]. Todo el mundo se conocía [...], la gente te ayudaba [...], antes se ayudaban unos a otros [...] ¿Entre mujeres? se acompañaban mucho unas a otras [...]. Es que aquí lo que pasa es que ha sido un barrio de gente trabajadora, que aquí todo el mundo se conocía; había alguien enfermo y ya ibas a ayudarle, le cuidabas los niños... ¡Vamos!, que tenía que ir al hospital, se quedaban a cuidar los niños ¿Entiendes? O, sí estaba enferma o lo que sea, pues ibas y le llevabas una olla de caldo.⁶⁶

Les relacions socials als barris perifèrics de les ciutats catalanes, que s'havien anat formant des de la postguerra, però sobretot a partir dels anys seixanta, se circumscrivien al mateix barri. Així, les visites al centre de la ciutat eren esporàdiques i es reduïen per una banda al tema dels «papers» i per l'altra a les compres:

Íbamos a las tiendas de Tarragona porque era más barato [...]. Las mujeres [...] subían a trabajar y de pasada se bajaban la compra, aprovechaban el viaje.⁶⁷

Amb tot, els habitants del centre tampoc freqüentaven els barris, a excepció dels professionals que duïen a terme el seu treball: treballadores socials, mestres, taxistes, ATS, metges...

65 CHECA OLMOS, J. C. i ARJONA GARRDIO, A. (2005): «Factores que determinan el proceso de exclusión de los barrios periféricos», *Scripta Nova*, UB <<http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-186.htm>>.

66 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

67 Font Oral: Emilia (Torreforta, 2011).

[...] en la calle Ebro estaba el médico [...]. El practicante [...], al principio te lo hacía el de la farmacia, la farmacia de Juanito [...]. Allí nos ponían las vacunas, las inyecciones. Luego ya pusieron practicante, pero antiguamente íbamos a la farmacia, que estaba al lado del colegio Gual Villalví...

Pels volts de 1960 s'assignà el primer metge a Torreforta, però les revisions mèdiques periòdiques de les criatures se seguïen fent a Tarragona ciutat:

En los colegios te hacían las revisiones médicas, y entonces íbamos a Sanidad, a Tarragona [...] ese que está por ahí, por las murallas [...]. Pues allí nos llevaban, a lo mejor íbamos tres o cuatro clases, y nos hacían radiografías, nos medían, nos pesaban, todo allí [...]. Lo hacían a toda la clase, era como una obligación, [...] luego daban el informe.⁶⁸

A Torreforta, un altre factor excloent, a part de l'econòmic, l'educatiu i el cultural, fou precisament el fet d'estar a tres quilòmetres del centre de la ciutat, amb la llera del riu Francolí al mig del trajecte:

Els nens havien d'anar a Tarragona [a l'escola], i no hi havien «medis» [...]. Anaven caminant, algú tenia bicicleta; després va haver l'època de les bicicletes [...]. A Tarragona hi havíem d'anar per tot, des del menjar, fins la roba, i caminant!⁶⁹

No había autobuses [...], después pusieron los troles, había tres, uno para Reus, otro para Tarragona y otro para Torreforta [...]. Los troles eran autobuses de una o dos plantas que en la parte de arriba tenían unas antenas, e iba enganchado a los cables de la luz [...]. Cuando se cruzaban dos troles, uno tenía que desengancharse para dejar pasar al otro.⁷⁰

Me acuerdo del trole que iba a Reus. Mi hermano se colocó de chofer; luego, al poco, pusieron autobuses. El trole iba muy mal, pero duró muy poco tiempo. Las mujeres lo utilizaban mucho. Valía dos pesetas, luego tres pesetas...⁷¹

Però també cal destacar la manca de transport per enllaçar Torreforta amb la resta dels nuclis que varen anar sorgint al voltant:

Yo iba andando a Bonavista... ¡A Bonavista se iba andando! Primero por los campos y luego por las calles que hicieron [...] y te encontrabas a cualquiera

68 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

69 Font Oral: Maria Rosa (Torreforta, 2011).

70 Juana. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Caixa 84, carpeta 532.

71 Font Oral: Emilia (Torreforta, 2011).

y te acompañaba y entablabas conversación y todo, no te daba miedo la gente como ahora.⁷²

Les relacions de bon veïnatge i l'establiment de xarxes socials en l'àmbit econòmic també es manifestaren entre els botiguers i els nouvinguts, que patien situacions econòmiques dificultoses:

Mi madre ha sufrido mucho [...]. No tenía dinero para darnos de comer, [...] yo usaba la ropa de mi hermana, y mi hermana usaba la ropa que le daban [...]. Las tiendas dejaban prestado, [...] hacían cuentas en las tiendas, ibas a comprar «apúntalo, apúntalo» y cuando eso, pagábamos.⁷³

Hi havien famílies que estaven pitjor que nosaltres [...], doncs compraven coses a *plazos* [...], un senyor que era el cobrador que venia a casa [...], com ara lo de l'Avon, [...] *pues* era per coses de necessitat, coses de casa, llençols...⁷⁴

Les noves pautes consumistes establertes pel desenvolupisme franquista a finals dels anys seixanta es traduïren ben aviat en la figura del cobrador. Igual que passà a Torreforta, a Mollet del Vallès tot es pagava a terminis, el gas, la llum, l'aigua, els mobles, la roba... Aquests cobradors que anaven de casa en casa, donaren peu al sobrenom amb què fou conegut el barri de Plana Lledó: «el Barrio sin Madre». L'explicació del malnom és que les dones del barri, quan apareixia el cobrador, feien sortir els més menuts de la casa perquè diguessin «mi madre no està». Aquesta acció s'escampà per tot el col·lectiu femení i s'utilitzà habitualment com a mètode per endarrerir els pagaments dels rebuts en temps de precarietat o necessitat, que era tot sovint.

Un altre factor ben real, que esdevenia excloent per a la mainada de qualsevol barri perifèric com el de Torreforta, era la manca d'escoles o centres educatius, de zones d'esbarjo, de parcs i de jardins on poder formar-se, reunir-se i passar el temps de lleure en grup. Com que el barri de Torreforta quedava separat físicament de Tarragona i no hi havia zones públiques de joc, els nens i les nenes, a l'estiu, anaven als masos:

Nos íbamos a bañar a las balsas, ¡que estaban las balsas *comías* de mierda!, y no nos pasaba de nada, es que... antes éramos más felices [...]. Había una masía muy grande, [...] tenía muchos terrenos, plantados de habas, de habas y todo eso, y allí íbamos y le quitábamos las habas [...]. Como nos gustaban, nos las comíamos [...]. Íbamos a jugar y íbamos a las masías a robar fruta, para comértela al momento, no eso como ahora que hacen daño, no... Te apetecía y te lo comías. Luego salía el payés y nos tiraba piedras y ¡no veas!⁷⁵

⁷² Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Font Oral: Roser (Torreforta, 2011).

⁷⁵ *Ibidem*.

La vida al carrer també fou una constant al barri, la qual cosa afavoria que s'enfortís la xarxa social de forma significativa:

En verano podíamos estar en la calle hasta las doce o la una de la noche [...], estaba todo el mundo en la calle jugando, y las madres en las puertas [...], en las Casas Bajas [...]. La gente en las sillas, en las puertas, hablando [...]. Sí, eso luego se fue perdiendo. Todo el mundo estaba en «la fresca», y los niños pues jugando, no había peligro ninguno, eran las doce y la una y estábamos en la calle jugando...⁷⁶

En verano, habían un montón de familias con las bolsas, una bicicleta cargada porque no había coche y ¡*tos pallá!* [...] y estábamos todo el día allí, y ahora a la playa Laboral no se puede ir ni de coña, la cerraron.⁷⁷

La nit de Sant Joan, junt amb les celebracions de Nadal, és de ben segur una de les festes de l'any que afavoreix més el contacte entre les persones, tant en entorns familiars com d'amistats, on les xarxes socials es consoliden d'una manera significativa. Si bé la revetlla de Sant Joan se celebra a quasi tota la península, als barris obrers dels anys seixanta i setanta pren un significat especial, i Torreforta no n'és cap excepció:

Había hogueras por todas las calles, pero hogueras, hogueras. Y las familias y la gente de los bloques [...] hacían verbenas, cada uno bajaba sus cosas [...]. Tres o cuatro bloques, o según la zonita, nosotros [...], como teníamos un *descampao* [...] que nosotros le llamábamos el huerto [...], pues allí hacíamos verbenas los bloques de alrededor. Cada uno bajaba lo que fuera, unos se bajaban la música, otros cola-cola, otros la comida [...]. Las verbenas eran muy chulas, es que nos lo pasábamos muy bien [...], nos juntábamos todos en las verbenas.⁷⁸

El mateix model d'integració i participació social sembla seguir el barri de Plana Lledó a Mollet. La revetlla de Sant Joan de l'any 1976 s'organitzà entre tots els veïns: homes, dones i infants del barri col·laboraren per poder fer tot un seguit d'activitats: ball de nit, rifes, gimcanes, concurs de dibuix per als més menuts, xocolatades populars... Les dones que de solteres havien treballat al sector industrial anaren a demanar la col·laboració dels empresaris de les seves antigues fàbriques. Així, les que havien treballat a l'empresa lletera RAM aconseguiren la llet necessària per fer la xocolata desfeta, mentre que les que havien treballat a l'Editorial Bruguera i a Indústries Alpino aportaren els llibres i còmics, i un gran nombre de material escolar (colors, llapis, gomes...), que es va regalar als participants del concurs de dibuix infantil i juvenil. Val

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

a dir que la participació femenina en les xarxes socials d'aquest barri sempre s'emmarcaren dins de l'àmbit de l'associacionisme.

Tal com hem apuntat abans, la manca d'escoles als barris perifèrics fou un factor excloent de gran envergadura i un seriós problema per a les mares. Cap al 1959, la població infantil menor de catorze anys de Torreforta equivalia al 43% del total de residents. Cal dir que les primeres escoles de caire religiós funcionaren al barri a partir de 1954, dirigides per les religioses de Jesús María. Dos anys més tard, es constituïa a Torreforta el Patronato Escolar San Pablo de Suburbios, presidit pel mateix Cardenal Arriba i Castro, que es feia càrrec de les escoles del barri. Nogensmenys, cal recordar que a Torreforta «hay además dos escuelas unitarias regentadas por maestros nacionales que ya existían antes de la creación del barrio, y atienden a los niños de las masías.»⁷⁹ És a dir que, a finals dels anys cinquanta, hi havia vuit escoles que depenien directament del Patronato, més dues de nacionals. Totes ocupaven locals provisionals: el cor de l'església o la mateixa sagristia. Si bé el Patronato Escolar de Suburbios fou una institució docent episcopal creada a inicis dels anys quaranta amb la finalitat d'atendre només les criatures que havien quedat sense escolaritzar,⁸⁰ hem de remarcar que tenien una intencionalitat paternalista des de la seva creació. Pretenien aconseguir el control social, moral i polític dels veïns d'aquests barris, des de la més tendra infància:

La formación de amplias y populosas zonas suburbanas que por razón de su excentricidad y de su rápida génesis [...]. Miles de niños [...] que se hallan faltos de formación moral, cultural y patriótica, ha llevado pues a la creación del Patronato Escolar de Suburbios [...]. El programa que se ha propuesto realizar [...] es realmente considerable [...] la elevada misión de encaminar a una importante masa de infancia desheredada, por el sendero de la virtud, de la cultura, del sentido de la comunidad social.⁸¹

L'absència d'escoles era comuna a tots els barris obrers de Catalunya. L'alta taxa de natalitat dels barris, juntament amb la manca de polítiques educatives per part de l'Administració, causaven tot un seguit d'enrenous a les famílies. Sovint, per poder escolaritzar totes les criatures, s'havia d'acabar portant els germans a escoles diferents. L'Emília n'és un exemple; ella tenia cinc fills en edat escolar quan arribà a Torreforta:

A las niñas [...] en el colegio de l'Estonnac, sin pagar nada, ni comedor, ni nada, sólo pagaba el autobús [...]. Al colegio Gual Villalví fueron mi José y mi Paquita [...]. También fueron a la guardería de las monjas [...]. Mi hijo en La Salle de Torreforta no pagaba mucho y salió bien enseñado.⁸²

79 AHT. Informe Mossèn Pau Cañelles.

80 *ABC*, del 23.06.1944, p. 10.

81 *La Vanguardia Española*, de l'1.06.1959, p. 10.

82 Font Oral: Emília (Torreforta, 2011).

La Conchi recorda encara que quan anava a la escola:

Tenía una buena caminata, lo que pasa es que los niños nos íbamos solos al cole, [...] nos íbamos juntando en las calles [...] y ya llegábamos todos allí al cole [...]. Yo, en mis tiempos, ya íbamos todos juntos, era mixto [...]. Habíamos muchos niños en el barrio [...] casi toda la gente era inmigrante.⁸³

Al 1975, al barri de Plana Lledó, hi hagué un problema greu d'escolarització: setanta-sis nens del barri es quedaren sense escola per falta de places. Aquest fet provocà una allau de queixes a les autoritats competents i manifestacions per expressar el descontentament de les famílies. A Plana Lledó només hi havia una escola pública i no donava a l'abast per atendre totes les criatures en edat d'escolarització que vivien al barri. El Colegio Nacional Mixto Tomás Garicano Goñi preveia al 1975 una ampliació a deu unitats escolars d'assistència mixta i amb direcció de funció docent. Al 1979 es projectava una altra ampliació que comptaria amb divuit unitats escolars mixtes d'EGB, sis de pàrvuls i dos d'educació especial, però com que l'edifici no es podia ampliar, dues d'aquestes noves unitats de preescolar es van haver de traslladar a uns locals habilitats al carrer Colón.⁸⁴ Això volia dir que les mares que tenien fills en cursos diferents matriculats en aquesta escola, no podien acompanyar als fills més grans per portar els petits als nous locals, o bé havien de posar-se d'acord amb d'altres mares per repartir-se els viatges d'acompanyament a les criatures per grups d'edats.

A Plana Lledó, la instal·lació de dos escoles privades també va resultar insuficient, de seguida van trobar-se amb dificultats per absorbir tota la mainada. L'any 1969 es va crear el Patronato Municipal Pro-Subnormales, que agrupava les famílies amb nens amb retard mental, amb l'encàrrec de construir una escola al carrer Colón. Aquesta escola es va inaugurar dos anys més tard amb el nom de «Ángel de la Guarda». L'altre col·legi de Plana Lledó fou l'escola Sant Gervasi, que el 1970 inicià les activitats educatives al barri. Com l'anterior, era un centre privat, que s'ubicà al carrer Cervantes; era d'una sola línia i comptava només amb dos professors. El 1976 l'escola tenia tres-cents alumnes matriculats.

Així, doncs, l'any 1975, tot i que el barri ja tenia tres centres educatius, setanta-sis nens es quedaren sense escola. Com a solució, la parròquia creà a les seves instal·lacions un parvulari per acollir les criatures que s'havien quedat sense plaça escolar. D'aquesta manera, doncs, el barri acabà per tenir quatre centres educatius diferenciats (dos de pagament, un de públic i un de religiós), escampats barri. És per això que, a part del problema d'acompanyar la mainada a les escoles i d'haver de pagar l'educació dels fills tot i ser en un barri obrer i marginal, es donà la circumstància que hi hagué grups de germans que van rebre una educació escolar ben diferent. Com a Plana Lle-

⁸³ Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

⁸⁴ BOE n. 267, del 07.11.1979, p. 258.

dó, Torreforta seguirà el mateix patró de model excloent en l'àmbit de l'escolarització de les criatures:

Sólo había un colegio [...], entonces, como tenían que hacer otro aquí en el campo de fútbol de la Granja [...], pues mientras lo hacían, pues nos iban ubicando [...] en los bajos de la IQA [...]. La guardería [...] eran monjas, y allí iban todos los niños [...]. La Salle, ya eso eran niños pijos, [...] niños de dinero, porque ahí sólo iban niños de dinero [...]. Yo fui a Los Ángeles porque repartieron a los niños.⁸⁵

2.6 Les polítiques industrialitzadores del franquisme: un creixement urbà desorbitat

La industrialització de Tarragona, i d'arreu de Catalunya, fou la causa de l'arribada d'un gran volum d'immigrants a la ciutat, que, alhora, provocà la gènesi de nous habitatges i una nova morfologia urbana. Cal recordar que a inicis del segle xx s'establien tres indústries de cert pes a Tarragona: Unión Azufrera (1920), CAMPSA (1927) i Tabacalera (1931). Abans d'aquest establiment industrial, l'economia de Tarragona es fonamentava en activitats econòmiques desenvolupades entorn al port i en la transformació artesanal de productes agrícoles. No obstant això, un cert moviment industrial del sector químic es deixà sentir a Tarragona a partir de 1940, quan l'empresa Alquímia comprà a la zona del port uns terrenys que després va vendre a Aliada Química i a Hidro-Nitro (propietat de Catalana de Abonos). Així, cap als anys cinquanta, Tarragona iniciava tímidament el procés d'industrialització en el sector químic; produïa, aleshores, àcids de clor, sals alcalines, gas, oxigen, fertilitzants nitrogenats, amoniacals, insecticides, derivats del garrofer i essències sintètiques.

Encara que el veritable desenvolupament industrial s'iniciaria a principis de la dècada dels seixanta amb l'aparició d'empreses de renom internacional, la instal·lació d'aquestes indústries implicà la desaparició de petites empreses dedicades a certs subsectors, però també l'oferta i la creació de nombrosos llocs de treball, que comportaren l'arribada massiva d'immigrants peninsulars a Tarragona.⁸⁶

Quant a la variació del nombre total de persones contractades en plantilla a la indústria química de Tarragona entre els anys 1958 i 1986 podem veure que hi ha tres fases diferenciades. La primera és una fase estacionària (1960–1965), prèvia al desenvolupament petroquímic; la segona fase és de formació ràpida de les primeres plantilles químiques (1965–1970), i l'última fase es correspon amb la consolidació i

⁸⁵ Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

⁸⁶ Gabinete Técnico del Secretariado de Asuntos Económicos (1974): *La Industria Química en Tarragona. Especial consideración a la Zona Trebol*, Tarragona: Ed. Organización Sindical de Tarragona. Com s'ha explicat a bastament més amunt, *vid* p. 43 i ss.

el creixement (1975–1985).⁸⁷ El fenomen de la ràpida industrialització de Tarragona als anys seixanta fou evident també a d'altres zones del territori català, en especial, a la comarca del Vallès. En aquest cas, és significatiu el procés de Mollet del Vallès que, cap als anys trenta, ja era una població plenament industrial. Entre els principals factors determinants d'aquesta evolució trobem la proximitat a la capital catalana, les bones comunicacions —especialment, el ferrocarril— i la disponibilitat d'aigua. Les primeres empreses foren tèxtils, localment especialitzades en teixits de seda i en pel·leteria, en les quals les dones tingueren un paper fonamental:

[...] als quinze anys vaig començar a treballar a Can Fàbregas, era una fàbrica de teles, després es va engrandir i hi va haver el ram de la seda [...]. També hi havien dones, [...] quan vaig començar hi haurien unes 400 persones [...]. Hi havia moltes dones perquè els telers els portaven elles, el tema del tint el portaven els homes [...]. Mig Mollet treballava allà [...], les noies del barri [es refereix al barri obrer de Plana Lledó] treballaven allà també.⁸⁸

En la dècada que va de 1950 a 1960 es genera un volum important d'oferta de treball. Mollet s'erigeix, aleshores, com la ciutat amb el màxim exponent de creixement, que absorbia el 19% del creixement comarcal, amb una taxa del 143%. En el quinquenni de 1970–1975, torna a mostrar-se com a gran receptora de població i obtingué una nova taxa de creixement del 42'38%:

[...] vaig néixer a Barcelona al 58, la meua mare era de Barcelona i el meu pare francès de procedència murciana, de Totana; ell treballava a la construcció del ferro, al sector siderometal·lúrgic [...]. Als anys 70 o al 73 vam anar a Mollet, vam anar als primers blocs que es van construir al carrer Sant Joan, als que va fer el constructor Sala [...], jo tenia tretze o catorze anys [...].⁸⁹

El tret més remarcable, si comparem Plana Lledó amb Torreforta, és que el 70% de la població procedeix de Granada, Màlaga, Sevilla, Badajoz, Còrdova, Jaén, Terol i Múrcia.⁹⁰

[...] al barri predominava el castellà, el cent per cent era gent que parlava en castellà [...], tots els meus amics eren castellans [...], al bloc on vivíem eren tot andalusos, menys nosaltres.⁹¹

87 AEQT, 1987: *La Industria Química en Tarragona*, Tarragona: Ed. AEQT, p. 12.

88 Font Oral: Joan Andreu Peiro (La Vilella Alta, 10.08.2012).

89 *Ibidem*.

90 GORDI SERRAT, J. i GORDI SERRAT, P. (1988): *Anàlisi de la població de Mollet del Vallès en el 1986*, Ed. Institut Ramon Muntaner, p. 33, 34 i 44 <<http://www.raco.cat/index.php/Notes/article/view/23907>>.

91 Font Oral: Joan Andreu Peiro (La Vilella Alta, 10.08.2012).

Una altra característica de la industrialització de Mollet és la presència del sector metal·lúrgic i químic, amb la instal·lació d'empreses com ara Derbi/Rabasa, Pelikan, Merck o IQV.⁹² No obstant això, el sector químic a Mollet s'inicia quinze anys després del que ho havia fet a Tarragona. Indústries Químiques del Vallès, SA és una fàbrica fundada per tres famílies del mateix municipi l'any 1935, que començà a produir un cop acabada la Guerra Civil espanyola, al 41.⁹³ Tal com va passar a Tarragona amb Torreforta, aquest creixement industrial de Mollet del Vallès anà acompanyat també d'un creixement urbanístic desorbitat que, junt amb el Plan Comarcal de 1961 i els Planos Parciales, implicà la creació de tres polígons industrials i el sorgiment de nous barris d'alta intensitat que no complien les normatives d'edificació i que no s'acabaren d'urbanitzar, com va ser el cas del barri obrer de Plana Lledó.⁹⁴

2.7 L'absorció demogràfica: les polítiques franquistes de l'habitatge

Un cop acabada la Guerra Civil espanyola, l'Estat va haver de fer front a la reconstrucció del país, i, específicament, a un dels problemes més importants de la immediata postguerra: la manca d'habitatges. Per poder solucionar aquests nous reptes, el règim franquista generà diferents organismes i institucions. La Dirección General de Regiones Devastadas (1938), s'encarregà de la reconstrucció de molts municipis, mentre que l'Instituto Nacional de la Vivienda (1939), i l'Obra Sindical del Hogar s'ocuparen d'articular i executar la Ley de 14 de Abril de Viviendas Protegidas, de 1939, que intentà mitigar la falta d'habitatges. Inicialment el règim autàrquic optà per limitar el creixement urbà i fomentar aleshores la reconstrucció i la construcció rural en un país que encara era agrícola. La irracional política econòmica autàrquica va ser la responsable de l'estancament econòmic i de la llarga crisi de subsistència, per tant, aquest model econòmic va formar part directa dels plans del règim per controlar i sotmetre la població. El 1952 desapareixien les cartilles de racionament, però fins al final de la Dictadura, les autoritats franquistes jugaren amb la fam com un element de control sobre la població: repressió i fam anaren juntes.

Conseqüentment, es van deixar de banda les necessitats del creixement i desenvolupament de territoris tradicionalment industrials. Per aquest motiu es va haver

92 Planas Maresma, J. (2004): *De poble agrícola a ciutat industrial. Els inicis de la industrialització a Mollet del Vallès*, Ed. Institut Ramon Muntaner. p. 157-158 <<http://www.raco.cat/index.php/Notes/article/view/24316>>.

93 RELAT VIDAL, P. (2004): *Les Indústries Químiques del Vallès. Més de seixanta anys tenint cura dels conreus*, Mollet del Vallès: Ed. Publicacions del Centre d'Estudis Molletans, p. 209-210.

94 GORDI SERRAT, J. (2002): «16 d'octubre de 1981. L'inici de l'urbanisme modern a la ciutat de Mollet del Vallès», *Notes. Miscel·lània*, vol. 17, Mollet del Vallès: Ed. Centre d'Estudis Molletans, p. 97.

d'esperar fins al 1944 perquè, finalment, l'Estat prioritzés els sòls urbans, en detriment de la política agrària desenvolupada en etapes anteriors. Fou a partir d'aquestes dates quan es concretaren iniciatives legislatives i de foment de construcció de nous habitatges per afavorir la producció i el desenvolupament industrial. Malgrat tot, tant la construcció com la reconstrucció d'habitatges van ser una necessitat i un deure social, encara que la manca de mitjans econòmics, tècnics, materials i humans que caracteritzaren la postguerra, junt amb l'interès del Govern de fomentar l'allotjament en propietat, comportà que l'allotjament no fos accessible per a les classes socials que més ho necessitaven.⁹⁵

Quan el règim franquista s'ocupà de la política de l'habitatge, la seva prioritat no va ser procurar allotjaments dignes a les persones que es veieren obligades a viure en barraques, sinó que enfortí els sectors emergents, el financer i el de la construcció, i afavorí així l'especulació urbanística. Això provocà la destrucció de l'alternativa, és a dir, de l'habitatge de lloguer, regulat per les lleis d'arrendaments urbans de 1946, 1955 i 1964, i la impossibilitat de crear un marc legal suficient per potenciar els habitatges en sistema de propietat horitzontal. Aquestes circumstàncies van donar pas al naixement del fenomen del barraquisme.⁹⁶ I és precisament a principis dels anys cinquanta quan sorgí un barraquisme a Torreforta que, juntament amb la pràctica d'autoconstrucció d'habitatges de tipus unifamiliar, va forjar la imatge d'una Torreforta anàrquica. La situació es mantingué amb el pas del temps i continuà amb l'augment de la migració cap al barri, cosa que donà lloc a la coneguda frase estigmatitzadora: «Torreforta, ciudad sin ley.»⁹⁷

Aquesta estigmatització del barri de Torreforta és evident també en altres barris obrers de Catalunya. La separació física respecte al centre urbà és una de les característiques típiques d'aquests barris i un dels problemes principals. N'és un exemple, igual que Torreforta, el barri de Plana Lledó a Mollet del Vallès. Aquest barri només tenia una entrada/sortida, per la qual cosa la sensació de segregació completa respecte al municipi encara era més gran, això, sense tenir en compte el perill que suposava el fet d'haver de creuar les vies del tren. A Mollet aquest barri era conegut amb el sobrenom de «La Conejera», justament perquè estava separat de la resta de l'entramat urbanístic per la via del ferrocarril i perquè tenia un sol accés:

[...] travessaves el pont i allò era Mollet, era un altre món [...].⁹⁸

95 MUÑOZ FERNÁNDEZ, F. J. (2006): *Reconstrucción y Vivienda. La Arquitectura de los años de postguerra en el País Vasco, 1937-1950*, Ondare, 25, p. 34-35 <<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/arte/25/25033076.pdf>>.

96 BERTRÁN ABADÍA, R. (2002): «De aquellos barro, estos lodos. La política de vivienda en la España franquista y postfranquista», *Acciones e Investigaciones Sociales*, 16, p. 28-30.

97 LUQUE, C., *op. cit.*, nota 1, p. 9.

98 Font Oral: Joan Andreu Peiro (La Vilella Alta. 10.08.2012).

Seguint el cas de Mollet, val a dir que el creixement urbanístic dels anys seixanta i setanta acabà amb el barraquisme que s'havia consolidat a les vores de les vies del tren allà on hi hauria el futur barri de Plana Lledó. En aquests anys, el nou urbanisme va recaure en petits promotors que operaren en el sol urbà. Alguns eren propietaris del terreny (pagesos), i d'altres aconseguiren el dret d'edificar per permuta amb el propietari del terreny a canvi d'algun pis o d'una planta baixa del futur edifici. En general, aquests promotors oferien habitatges a bon preu, aprofitant els avantatges que concedia l'Estat per a la construcció de pisos populars. És per això que molts barris de Mollet s'han popularitzat amb el nom del promotor, com és el cas del pisos de «Can Sala», al barri obrer de Plana Lledó.⁹⁹

El barri de Plana Lledó es desenvolupà com un eixample de la ciutat, al nord-oest del nucli antic i adaptant-se a l'exterior de les vies del ferrocarril. El promotor fou Juan Andrés Sala (exp. de construcció 350/69), que inicià les obres del nou barri als anys seixanta i les acabà l'any 1974:

[...] al barri, quan vaig arribar, tot allò eren cases de pagès, hi havia una vaqueria, eren catalans, avui encara hi són [...]. Tot el que va ser després Plana Lledó era immigració [...].¹⁰⁰

L'absorció demogràfica del barri es va dur a terme saltant-se les normatives edificatòries: els nivells d'ocupació de les illes d'habitatges, establerts en el 60%, arribaren al 80% i, en algunes zones, al 94%. També es localitzen a Plana Lledó edificacions amb alçades superiors a les que corresponien a l'amplada dels carrers. El resultat final fou una densificació de la trama urbanística i una degradació important. A més, tant a Plana Lledó com a Torreforta, es construï en zones sense serveis d'asfaltat, d'enllumenat i amb un notable dèficit de clavegueram, ja des del seu naixement. L'espai públic que predomina són els carrers estrets (la majoria sense arbres) i sovint són barris afectats per la Llei de Barris¹⁰¹ (com és el cas de Torreforta). El veïns del barri encara recorden avui en dia els problemes dels seus habitatges: «quan vam entrar [...] els pisos eren inacabats i imperfectes, era un barri obrer»¹⁰² i de com el promotor es va desentendre completament de fer les obres de conservació o reparació, sense tenir en compte els requeriments de l'Ajuntament que, pressionat per les repetides manifestacions veïnals, interferí finalment l'any 1978 davant el governador civil.

Com a la majoria dels barris obrers de l'època franquista, els pisos Sala foren construïts amb els sostres d'uralita i sense cap tipus d'aïllament, les plaques ben aviat es trencaren i, com que estaven mal posades, les filtracions d'humitat ràpidament van

99 GORDI SERRAT, J., *op. cit.*, nota 94, p. 97.

100 Font Oral: Joan Andreu Peiro (La Vilella Alta, 10.08.2012).

101 SÁNCHEZ CALVETE, G. (2006): *Plano de localización de barrios vulnerables*, Madrid: Ministerio de Fomento. Secretaría de Estado de Vivienda y Actuaciones Urbanas, p. 1-8.

102 Font Oral: Joan Andreu Peiro (La Vilella Alta, 10.08.2012).

fer acte de presència als últims pisos. A més, els desguassos mal construïts provocaren inundacions als soterranis i les plantes baixes, només amb quatre gotes de pluja s'inundaven a l'instant. Així, tant el barri de Plana Lledó com el de Torreforta van anar creixent sense altres normes que les necessitats d'uns i l'especulació dels altres, signes inequívocs de barris marginals.

2.8 Urbanisme franquista: el barraquisme horitzontal i vertical

El barraquisme és un fenomen propi de la ciutat industrial i es caracteritza per la localització en els espais perifèrics del nuclis urbans consolidats. També perquè es tracta d'habitatges d'autoconstrucció. Els materials i sistemes constructius que es feien servir variaven en funció de la disposició econòmica dels barraquistes.¹⁰³

Al mar, quan hi havia temporal, *pues* treia totxanes [...] i material que s'aprofitava tot, allà no hi havia res per tirar, al contrari.¹⁰⁴

En general, els assentaments de barraques eren de tipus espontani, és a dir, al marge de qualsevol tipus de planificació:

Las barracas se hacían por la noche para que no se dieran cuenta [...]. La hicimos entre mi padre, yo, mis hermanos y un cuñado [...], buscando materiales por los campos [...], buscando en los derribos [...] y luego le hacíamos el techo de madera, le poníamos cartón cuero, unas piedras para que no se volara [...]. A veces venía viento y nos quedábamos sin techo.¹⁰⁵

Un dels trets destacables a Torreforta i arreu dels barris marginals de Catalunya és que les barraques podien no estar habitades pels immigrants que les havien construït. És a dir, es va crear un mercat immobiliari submergit, desenvolupat pels mateixos immigrants: Emilia, el 1968, va emigrar cap a Tarragona des de Sevilla quan tenia tres anys i explica que:

[Abans de comprar un pis a Torreforta vivien] en un chalet [es refereix a una barraca], cuatro familias [...]. El propietario lo dividió en cuatro partes y lo alquiló a cuatro familias [...]. Vivíamos enfrente de la carretera de Valencia [...]. No había valla ni nada, era un alambre, ¡era una valla de alambre! [...]. Tenía dos habitaciones y un cuarto de baño, sólo con un wáter y un lavabo muy pequeñito, no teníamos bañera, ¡nos bañábamos en un barreño! Viví en el chalet hasta los catorce años [...], se estaba cayendo [...], se creían que era

103 PIQUÉ PADRÓ, J. (2007): «L'home i l'historiador», *Miscel·lània en homenatge a Josep M. Recasens i Comes*, Tarragona: Ajuntament, p. 2-12.

104 ORTIZ, J. <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>>.

105 MARTÍNEZ TOLEDANO, J. <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>>.

una casa abandonada entonces ya [...]. Teníamos miedo de estar allí, habían muchas ratas también... ratones, porque era muy viejo, era de tierra, ¡es que el chalet era de tierra! Ya no se podía vivir allí, pero yo era muy feliz [...]. Aunque era pobre, yo aquello no lo cambio, no [...]. Los niños de los bloques de al lado bajaban en verano hasta las tantas [...] con la música puesta, nadie se quejaba en verano, al contrario [...].¹⁰⁶

A partir dels estudis realitzats per Piqué¹⁰⁷ respecte al fenomen del barraquisme a Tarragona ciutat, podem veure que el temps de residència dels immigrants a les barraques oscil·lava entre un mínim d'un mes fins a un màxim de vint-i-vuit anys, encara que la mitjana registrada segons l'autor és d'uns sis anys, la qual cosa evidencia que la situació provisional s'allargava. Més d'un 60% dels nousvinguts pagaren per poder rebre la barraca traspassada per l'anterior propietari i, encara que menys freqüentment, existí un mercat de lloguer de barraques amb un preu establert d'entre trenta i cinc-centes pessetes. Moltes vegades els tractes de compra-venda o lloguer es van fer des de la distància, gent que des d'Andalusia i abans de venir a Tarragona havia fet els tractes immobiliaris sense haver vist què contractava. Tot això, recorda d'alguna manera el fenomen actual dels anomenats «pisos pastera».

La chabola que teníamos apalabrada [localitzada a la llera del riu Francolí], la compramos más tarde por cinco mil pesetas [...]. Creímos morirnos cuando vimos los tejados de uralita sujetos con grandes piedras, ¡eran chabolas!, no teníamos ni luz, ni agua [...]. Nos alumbrábamos con candiles y teníamos que ir a por agua al Serrallo [...]. La casa era pequeña, tenía dos cuartos: uno que era el comedor y cocina, y el otro más pequeño, que era dormitorio, allí dormíamos todos juntos como podíamos. Del pueblo solo cogimos la ropa y los colchones [...].¹⁰⁸

Seguint a Piqué, s'identifiquen 404 barraques al terme municipal de Tarragona i un total de 1.894 persones agrupades en deu nuclis, o el que és el mateix, el 20% dels immigrants arribats a la ciutat en tan sols quatre anys (1960–1964). Destacava per l'extensió la zona situada a ambdós marges del riu Francolí, incloent els ponts que el travessen. Després venia l'àrea d'Entrevies, les parcel·les Tuset, l'entorn del Llorito, l'Ermita de la Salut i de la Falsa Braga. Cal destacar també l'ús de les tres coves naturals de la platja de la Savinosa. Tanmateix, trobem que algunes veïnes de Torreforta ens parlen d'altres models pel que fa a les primeres residències, altres solucions prèvies al moment d'anar a viure al barri:

106 Font Oral: Emilia (Torreforta, 2011).

107 PIQUÉ PADRÓ, J. i VIRGILI, M. E., *op. cit.*, nota 40, p. 2–12.

108 Juana. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Caixa 84. Carpeta 532.

Con treinta años me vine a vivir a Tarragona, vivíamos realquilados en una habitación, allí en casa de un tío de mi marido [...].¹⁰⁹

No teníamos ni piso, ni casa, ni dónde estar, y fuimos a vivir a un terrado [...]. Habían dos cuartitos [...] y nos metimos realquilados allí en los cuartitos aquellos [...]. Y en aquellos tiempos [es refereix a l'any 1950], y sin dinero, ¡cualquiera se acomodaba! Gracias a que había otros que también estaban *realquilaos*, y nos dejaban meter en el *terrao*.¹¹⁰

Altres veïns que ja estaven instal·lats a Torreforta ens expliquen que:

Yo en mi casa he tenido a familias, dos o tres meses que han venido del pueblo [es refereix a Villacarrillo, Jaén] [...], hasta que se han colocado a trabajar, y como yo, muchos [...]. Estas cosas hoy no existen.¹¹¹

El barraquisme a Tarragona ciutat es mantindrà clarament fins al desbordament del riu Francolí l'any 1970, moment en què les autoritats intentaren buscar una solució per aconseguir l'abolició de les barraques. De fet, el problema de les riuades a tot Catalunya fou una constant al llarg del temps. A l'agost de 1949, una riuada provocà: «La evacuación de las cabañas instaladas en sus márgenes [del riu Francolí], en las inmediaciones de su capital [Tarragona].»¹¹² La premsa nacional el 1963 recordava que

[...] en cuanto el peligro de inundaciones no es tan patente, los tarraconenses recuerdan todavía la riada de octubre de 1930, que provocó tantos destrozos en la zona portuaria y barrio marítimo del Serrallo con su consecuencia de víctimas [...].¹¹³

En aquest cas, el corresponsal de premsa no sent l'angoixa que patiren les veïnes de la llera del riu per les inundacions. Juana n'és un testimoni directe i explica que mentre va viure al riu n'hi va haver moltes, de riuades:

La de 1963, [...] la primera que pasamos, [...] fue la que más nos impresionó [...]. La gente corría completamente asustada, yo estaba muy asustada porque mi madre estaba en el río, y mis hermanas en el colegio [...]. Todo el mundo estaba en el muro esperando a que llegase el alcalde, [...] pasamos toda la noche en el muro porque dijo el alcalde que dentro de las casas era

109 Asunción. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Cassets 3.

110 Pepi. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Caixa 201/210, Codi 201.

111 MARTÍNEZ MANZANO, J. <http://www.youtube.com/watch?v=GLS6nJtf_3k>.

112 *ABC*. Madrid (30.09.1949), p. 16.

113 *ABC*. Madrid (25.07.1963), p. 31.

muy peligroso estar. Fue la primera vez que tuvimos que pasarla al sereno. Cada vez que amenazaba tormenta, teníamos que irnos al muro [...].¹¹⁴

L'any 1964 Franco va ordenar que s'acabés amb el barraquisme, i l'Instituto Nacional de la Vivienda va rebre l'ordre per decret de construir:

[...] unidades vecinales de absorción [...] con destino a las familias damnificadas por las pasadas inundaciones [...] que habitan las chabolas situadas en las márgenes del río Francolí de Tarragona [...].¹¹⁵

No obstant això, un any després, un altre fort temporal enregistrat pel Servicio Meteorológico indicava que la intensitat de la pluja a Tarragona havia d'arribar als cent cinquanta litres per metre quadrat, per la qual cosa les autoritats tarragonines estaven:

En estado de alerta, pues existe el peligro de una crecida del río Francolí en cuya desembocadura habitan personas de condición humilde, hallándose también en dicho lugar, algunas fábricas e instalaciones portuarias del polígono industrial [...].¹¹⁶

El 13 d'octubre de 1970 es van recollir a Tarragona 76,6 litres per metre quadrat en menys de quaranta-vuit hores. Els bombers van haver d'efectuar nombrosos serveis, entre els quals destaca el desallotjament dels habitants de les barraques del riu Francolí. Tot això implicà el trasllat d'una quarantena de famílies del riu (un total de tres-centes persones, de les quals la majoria eren menors) al sanatori antituberculós de la Savinosa. Les autoritats van fer «obras para dar carácter de vivienda a las naves del edificio, hasta ahora desocupado». Unes cent barraques foren derruïdes pels bombers i per la brigada municipal d'obres. També es va enderrocar: «La capilla donde se celebraban los servicios religiosos para la comunidad». Encara que seguia en peu: «un bar, ubicado en la zona, para cuya demolición existen al parecer dificultades, ya que el establecimiento pagaba contribución industrial.»¹¹⁷

El problema del barraquisme i de les inundacions era un problema estès, que es donava en altres llocs de Catalunya. Així ho recull la nota de premsa del dia 22 d'octubre del 1970, en què l'alcalde de Tarragona juntament amb el consistori acordaren enviar un telegrama a l'alcalde de Girona: «testimoniándole el sentimiento de Tarragona por las catastróficas inundaciones sufridas, y ofreciéndose incondicionalmente para cualquier ayuda que precise...» Efectivament, a Girona, com a la resta de capitals de província catalanes, la postguerra serà una etapa marcada per la política de reconstrucció que afectarà especialment alguns dels espais més vulnerables a les inundacions, que fins llavors encara s'havien respectat: les vores del rius.

114 Juana. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Caixa 84. Carpeta 532.

115 ABC. Sevilla (28.05.1964), p. 42.

116 ABC. Madrid (10.10.1965), p. 65.

117 *La Vanguardia Española* (22.10.1970), p. 37.

Igual que a Tarragona, la manca de recursos municipals a Girona també generà l'aparició i proliferació de barraques. El primer nucli s'establí a Montjuïc (que més endavant es coneixerà com a barri de Sant Gregori) a partir de 1949, aprofitant les ruïnes del castell abandonat. S'hi van arribar a encabir fins a dues mil persones repartides en 315 barraques i desproveïdes dels serveis més elementals. Les barraques de Montjuïc van perdurar fins l'any 1971. Entre 1950 i 1980, un segon poblat es va consolidar a les anomenades «barracas de río», localitzades al llit del riu Ter i a la N-II. Aquest fou l'espai més vulnerable a les riuades al llarg de tota la història de Girona. Estava format per un conjunt de 141 barraques miserables i sense condicions de cap mena, ocupades per unes 660 persones l'any 1957. Com a barri, en certa manera va començar cap a l'any cinquanta, quan famílies vingudes sobretot de Jaén s'establiren en barraques fetes de fusta, tova i sostres de xapa. Amb la inundació de l'any 1962 resultaren totalment derruïdes i els seus ocupants foren traslladats als Albergues Provisionales de Fontajau, al marge esquerre del Ter.¹¹⁸

A partir de 1964 es formaren tres nuclis de barraques nous a les Pedreres, amb més de cinc-centes barraques: Torre Gironella, Alfons XII i Polvorins. Paral·lelament al que succeí a Tarragona, les inundacions dels anys seixanta van fer que els habitants de la ribera del riu Ter fossin allotjats precipitadament a l'antic edifici d'Hisenda i, més tard, a la vora de la carretera de Sant Gregori, en els albergs provisionals que, malgrat anomenar-se així, van funcionar durant setze anys. Un foc inesperat, l'any 1970, en va convertir uns quants en un munt de ferralla.¹¹⁹ En aquells barracots amb teulats d'uralita, amb un aspecte que evocava els camps de concentració franquistes, especialment el de Miranda de Ebro, hi van viure, el 1967, 2.019 persones en condicions miserables: els habitatges eren de 45 m², no hi havia aigua corrent, els lavabos i els safareigs eren col·lectius i en tot el sector només hi havia una cabina telefònica. El transport públic no hi arribava. Les escombraries es recollien cada tres dies. Sense bústia de correus, ni farmàcia, ni cap servei sanitari, el remei havia estat pitjor que les mateixes barraques. Aquella suposada provisionalitat durà setze anys. Finalment, el 1977 es traslladà els veïns als pisos de Font de la Pólvora i, a principis dels vuitanta, a la vora del Ter, es van construir els blocs de pisos de Fontajau. De fet, els primers blocs de pisos del nou barri de Sant Ponç, situat al costat del riu, foren construïts pel bisbat de Girona, per mitjà del Patronat de la Santa Creu, de recent creació. També ho van fer en altres barris, perquè calia donar un allotjament digne als habitants de les barraques de diferents punts de la ciutat:

118 *Ibidem*.

119 ARAGÓ, N. R.: «El cercle de pobresa de Girona. La Memòria», *Revista de Girona*, n. 261, p. 128. <<http://www.raco.cat/index.php/revistagirona/article/viewFile/205912/274450>>.

Primer van fer els pisos i després es va anar ordenant la zona. El bisbat, a través de la seva immobiliària va posar pisos a lloguer i altres a la venda.¹²⁰

De forma semblant a allò que succeí a Girona, el fenomen del barraquisme a Tarragona perdurà almenys fins al 1975:

[...] por extraño que parezca, una de las mejores playas de nuestro litoral estaba intransitable, debido a la presencia de una numerosa colonia de gitanos, que habían sido instalados allí provisionalmente, en espera de la construcción del Barrio de la Esperanza. Ocupan el edificio semiderruido de un antiguo preventorio, en un lugar de incalculables posibilidades turísticas [...], en la actualidad infinidad de basuras se acumulan por sus alrededores, y el olor es realmente insoportable, constituyendo incluso una peligrosidad grave, por el riesgo de una posible infección.»¹²¹

Desbordament del riu Francolí provocat per les inundacions al barranc del riu. Autor: Chinchilla.

La solució que desenvolupà el regim franquista per aconseguir l'abolició de les barraques fou el real·lotjament dels barraquistes en polígons d'habitatges construïts de nova planta, en zones allunyades dels nuclis urbans, mancades d'urbanització i d'equipaments. Això donà lloc a una nova tipologia de barraca, l'anomenat «barraquisme vertical», amb signatura d'arquitecte, ja que les condicions d'habitabilitat d'aquests nous barris no eren gaire més dignes que les de les zones de barraques:

120 MASANÉS, C. (2011): *Girona, trenta-dues veus que fan ciutat*, Girona: Ajuntament, p. 28 i 123.

121 *La Vanguardia Española* (07.09.1975), p. 23.

El carrer estava sense asfaltar, no hi havia enllumenat públic, no hi havia *alcantarillat* i els carrers semblaven rius de porqueria, perquè tothom feia les seves necessitats als *cubus* i ho havia de llençar al carrer, perquè no havia *cloacas* [...]. [Vivien] dues famílies, en trenta-quatre metres quadrats, *pues* imagina't com podien viure! [...] en total ens vam ajuntar tretze persones, no hi havia espai a terra ni per estirar-te a dormir.»¹²²

Un exemple molt significatiu, per no dir curiós, del pas del barraquisme horitzontal al barraquisme vertical, és el cas del barri lleidatà de la Mariola, que ja hem anomenat més amunt. A la Mariola l'actuació privada fou clau, primer comprant directament el sòl, després subvencionant-ne el cost. Això succeí d'aquesta manera perquè foren àrees destinades als treballadors manuals nouvinguts. Com passà amb les Cases Baixes de Torreforta, aquest també fou un barri creat gairebé tot per l'Obra Sindical del Hogar, que hi va realitzar diverses promocions fins a finals dels cinquanta. Quan l'organisme sindical deixà d'actuar-hi, s'iniciaren les parcel·lacions i les construccions d'iniciativa privada, que sobre un sòl revaloritzat van omplir els buits que havien quedat al barri entre les promocions dels diferents grups sindicals.

L'origen i el desenvolupament del barri el trobem l'any 1941. El desenvolupament del sòl fou molt lent i la necessitat d'habitatges a la ciutat de Lleida esdevingué exasperant. Per aquest motiu, sobre l'àmplia zona erma que comprà el ministeri, s'instal·laren el 1966 prop de mil barraques de fusta, conegudes popularment com «Las Casitas», que acolliren la població que residia a l'edifici de la antiga presó provincial (que es localitzava a la zona de l'exemple) i a diverses àrees marginals de la ciutat. També n'hi havia que provenien de l'enderroc de l'antic barri del Canyeret que havia fet l'Ajuntament de Lleida l'any 1959, el qual havia ofert a les famílies que hi vivien la possibilitat de traslladar-se a viure a la presó de la ciutat de forma momentània. Malgrat dir-los que seria una solució per poc temps, passaren més de set anys fins que no foren traslladats a les noves Casitas.

Aquestes Casitas s'alinearen sobre uns deu mil metres quadrats sense serveis ni equipaments, i acolliren entre quatre mil i cinc mil persones. El que havia de ser una situació provisional (a l'espera de la construcció de noves cases) perdurà fins al 1974, any en què es començaren a donar les primeres claus dels blocs Juan Carlos: 904 nous habitatges distribuïts en vint-i-una parcel·les. Els serveis a la nombrosa població de la Mariola quedaren sense resoldre fins dècades després, com a conseqüència el barri arrossegà importants dèficits, alguns dels quals no s'arreglarien fins a finals dels anys vuitanta.

La Mariola compta amb onze mil habitants, és a dir, pràcticament el 10% de la població de la ciutat de Lleida. La segregació física respecte al nucli urbà també implica diferències socials amb relació a les zones del barri i les seves àrees més imme-

122 ORTIZ, J.: <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>>.

diates: una part molt important de la població de la Mariola és d'ètnia gitana. A més, el naixement del barri com a conseqüència dels processos d'immigració massius dels anys seixanta i setanta es reflexa en la distribució dels seus habitants per lloc d'origen i en els noms dels diferents carrers que fan referència a les ciutats de procedència dels immigrants residents: Cadis, Màlaga, Càceres...¹²³

El cas de Las Casitas de la Mariola, així com el de les Cases Baixes de Torreforta, obre les portes i estableix un nexa d'unió amb el que serà el nou barraquisme vertical, formal i planificat, que es donà arreu de Catalunya. Aquest no es desenvolupà de manera espontània, sinó que donà lloc a traços de ciutat-informe, s'erigien en els límits de les urbs consolidades, d'acord amb uns projectes tècnics, promoguts per les administracions locals. Això és evident no tan sols a la Mariola, sinó també a Plana Lledó i a Torreforta. Els real·lotjats continuaren vivint en condicions indignes perquè els nous barris obrers es construïren enmig del no-res, sense urbanització, equipaments, ni serveis, i prou allunyats del nucli central de la ciutat a la qual pertanyien:

En dos o tres anys els pisos estaven en ruïnes [...], els pisos es varen trencar, es van obrir [...]. Una pena, una desgràcia, estaven més mal fets que les barraques que fèiem nosaltres allà al Camp de la Bóta, o al Somorrostro.¹²⁴

Y cuando nos dieron las viviendas [...] a nosotros no nos dijeron que tenían aluminosis, nada más que veíamos que se iban cayendo a trozos las paredes. Se caían y decíamos ¿pues qué clase de piso nos han hecho? [...] ¡Si es que se caía a pedazos!¹²⁵

Aquests testimonis evidencien clarament que la població de molts barris obrers quedà afectada seriosament i es convertí en un teixit social ben vulnerable i marginal.¹²⁶

L'any 1954 l'Obra Sindical del Hogar inicià a Torreforta la construcció de quatre grans blocs de cinquanta-vuit pisos cadascun, d'unes mides molt reduïdes: els pisos feien entre trenta-vuit i quaranta-cinc metres quadrats. Aquests blocs es localitzaven als carrers Ebre, Falset, Segarra i Tortosa, i conformaven una plaça interior que avui es diu Primer de Maig. Un any més tard es van acabar les obres d'aquest grup conegut al barri com el Bloc Gran. Aquest conjunt immobiliari, a banda de tenir serioses deficiències pel que fa a la construcció dels sostres dels pisos i del clavegueram, es

123 BELLET SANTFELIU, C. i MÓDOL RATÉS, J. R.: *La Mariola: de polígonos de vivienda pública a barrio urbano*. VII Coloquio y Jornadas de Campo de Geografía Urbana, p. 54-67. <<http://www.uib.es/ggu/ACTAS%20VIII%20COLOQUIO/P1C01BELLET.pdf>>.

124 MATARÓ, A.: <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>>.

125 ACEITUNO, J.: <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>>.

126 SACRISTÁN ARANA, I. (2010): «La ciudad del (no) poder: barraquismo contemporáneo. El caso de Barcelona», ACE, n. 14. Universitat Politècnica de Catalunya, p. 9-10.

descobrí, anys més tard, que havien estat fets amb ciment aluminós, patologia estructural que afectaria considerablement la vida d'unes dues-centes famílies del barri. A més del problema de l'aluminosi, als anys vuitanta es va conèixer la gestió fraudulenta d'un funcionari del Ministerio, que s'havia apropiat dels contractes d'adjudicació dels pisos i dels diners corresponents. Això significà que molts compradors es van trobar que els diners que havien pagat fins aleshores no constaven enlloc.¹²⁷

A inicis dels anys seixanta es definia el marc jurídic de la nova política franquista basada en la destrucció de l'alternativa del lloguer, en la consagració de la propietat horitzontal, en el recurs a les ambiciosos polítiques d'ajut a l'accés a l'habitatge en propietat i, per compensar aquest procés, estudià vies alternatives destinades a estimular la construcció d'habitatges subjectes a bonificació i protegits a partir d'ajuts directes i indirectes, canalitzats a través de l'Instituto Nacional de la Vivienda, creat per llei l'abril de 1939. Aquesta política comportà que, durant l'inici del desenvolupisme, l'Estat afavorís l'accés a l'habitatge en propietat a extenses capes de població urbana allotjades fins aleshores en barraques o en cases inadequades, com a conseqüència del procés d'urbanització i d'industrialització, o d'aquelles famílies (la majoria) que no tenien prou diners per accedir al mercat lliure. Amb tot això es pretenia solucionar el desajust entre les exigències del capital industrial, que requeria abundant mà d'obra (amb sous molt baixos), i el sector de la promoció immobiliària, el qual imposava uns preus mínims de l'habitatge que en fessin rendible la producció. Després de 1950, els sectors econòmics vinculats a l'Estat van veure que era una immillorable oportunitat de negoci.¹²⁸

En el cas de Torreforta és important indicar la peculiaritat de les polítiques desenvolupades per les grans empreses del sector químic a favor dels seus treballadors, les quals, en comparació, no trobem a les empreses químiques de Mollet: economats laborals i suport a l'accés a l'habitatge. Es distingeixen varies modalitats al respecte: construcció per part de les empreses d'habitatges per als seus treballadors, cooperació de l'empresa en el pagament del lloguer dels seus empleats, abonament d'uns percentatges d'aquesta renda i, per últim, la concessió de crèdits per a la compra d'habitatges a llarg termini i sense cap tipus d'interès. Així, l'expansió demogràfica de Torreforta té la particularitat del fenomen urbanístic bloc/empresa del qual foren pioneres DOW i IQA:

Mucha gente se vino a trabajar a las fábricas, que nadie quería trabajar en la fábrica porque estaba muy mal *pagao* [...] y trabajaban mucho y al final ¡mira!, salieron ganando, les pusieron pisos [...]. Claro, es que hicieron los bloques

127 LUQUE, C., *op. cit.*, nota 1, p. 24 i 41.

128 BERTRÁN ABADIA, R., *op. cit.*, nota 96, p. 30–32.

de la IQA para la gente que trabajaba en la IQA, y los pisos de la DOW, para la gente que trabajaba en la DOW. ¡Claro que tuvieron donde vivir!...¹²⁹

Cuando nos vinimos a vivir aquí, para mí fue como una gloria, llegar aquí a Torreforta [...] porque el piso era de la fábrica, no nos cobraban, para mí fue aquello como si me hubiese tocado la lotería.¹³⁰

A primers dels anys setanta, la majoria d'aquestes empreses disposaven de menjadors instal·lats a les mateixes fàbriques, amb uns preus per àpat que oscil·lava entre les divuit i les vint-i-cinc pessetes. Algunes empreses també disposaven d'una flota d'autobusos (de propietat de l'empresa o en règim de lloguer) per poder transportar els treballadors als seus centres de treball diàriament, i les despeses corrien a compte de l'empresa. Les indústries més grans tenien també servei mèdic, ja fos propi o en mancomunitat. A més hi havia establertes diferents fórmules de beques d'estudis i de préstecs socials, també millores a la Seguretat Social que afectaven les pensions de jubilació, assegurances de vida...¹³¹ Tot això implica que, amb el pas del temps, el barri de Torreforta hagi registrat un clar procés de bipolarització. El nucli més antic, que és on viu la gent més gran, s'ha anat diferenciant cada vegada més de la zona oest (l'Eixample), on hi ha una població molt més jove. Inclús es pot fer, a hores d'ara, una clara distinció entre la zona tradicional i l'àrea d'expansió on habiten majoritàriament els treballadors de les petroquímiques i, per tant, on el nivell de renda es molt més elevat que a la part antiga i originària de Torreforta. Hi ha qui diu que els habitats de l'Eixample són «l'aristocràcia obrera del barri»: això es deu al fet que la majoria de veïns de la zona més antiga i de la plaça Primer de Maig són actualment pensionistes, avis amb rendes molt baixes i amb problemes estructurals en l'habitatge, ja que és la zona que quedà afectada pel problema de l'aluminosi.¹³²

Amb relació al problema social específic dels pisos afectats per l'aluminosi, es concentra generalment en la població amb menys recursos econòmics, sovint jubilats o en una edat molt pròxima a ser-ho, que no té mitjans per fer front a una reforma profunda o a una reconstrucció total de l'habitatge. Així, les dimensions socials d'aquest conflicte són evidents. Tant els costos com les molèsties que pateixen els afectats són de diversa naturalesa; el veïns moltes vegades es veuen obligats a viure en cases apuntalades, si és que, com el cas de Torreforta, no han hagut d'abandonar-les per instal·lar-se en un altre lloc temporalment. Sovint, els afectats experimenten la por a un possible enderroc sobtat, la incertesa pel futur, la indignació o resignació per la seva situació. Els estudis demostren que augmenta considerablement el número de

129 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

130 Font Oral: Araceli (Torreforta, 2011).

131 PIQUÉ PADRÓ, J. i VIRGILI, M. E., *op.cit.*, nota 38.

132 Luque, C. *op.cit.*, nota 1, pp. 45, 101.

diagnòstics mèdics depressius i el de nens amb retards de rendiment escolar. A més, el nivell de vida dels veïns es veu reduït tant per la pèrdua de valor de casa seva com per la incertesa sobre el cost de la reparació, despesa que saben que hauran d'assumir, almenys de forma parcial.¹³³

L'any 1985 el Ministeri d'Habitatge traspasà a la Generalitat totes les competències del patrimoni immobiliari de promoció pública. Aleshores es creà l'empresa pública ADIGSA, que es faria càrrec de gestionar aquest traspàs. Set anys més tard es descobria el problema del ciment aluminós als pisos de la plaça Primer de Maig, sobretot al Bloc Gran, que era el més damnificat. Les zones més malmeses van ser els sostres de les cambres de bany dels pisos del carrer Falset. El daltabaix ocasionat per l'aluminosi comportà la decisió d'enderrocar els 232 pisos de la plaça. La proposta d'ADIGSA fou la construcció de 232 pisos nous, distribuïts en tres blocs, de manera que la plaça quedés oberta pel carrer Ebre. Pel que fa al cost econòmic, els propietaris haurien de fer-se càrrec de la diferència entre el valor dels pisos antics i els de nova construcció, i l'haurien d'abonar en un termini màxim de vint-i-cinc anys, encara que l'import a desemborsar estaria subjecte a diversos avantatges i subvencions. Això vol dir que els pisos es van haver de pagar dues vegades:

Encontraron aluminosis [...] ¡Claro que nos quejamos! Pero es que decían que nos iban a dar unos pisos mejores, que habría ascensor, que habrían dos cuartos de baño, pero cuartos de baño sólo había uno, si querías dos te dejaban lo que era la sala para que tú lo hicieras.¹³⁴

El primer bloc, segons la proposta d'ADIGSA, es construiria fora de la plaça, en uns terrenys que pertanyien a l'Arquebisbat de Tarragona. Les persones que residien al primer bloc que s'havia d'enderrocar serien traslladats a aquest edifici nou amb la intenció que, un cop estigués construït el primer bastiment de la plaça Primer de Maig, es faria un nou trasllat de veïns i s'iniciaria el desmantellament del segon bloc:

En la Plaza de Mayo, [...] estos bloques que habían aquí eran muy viejos [...] eso que sale en los bloques, ¡que se va comiendo los bloques! Pues todos estos bloques se tuvieron que tirar por eso.¹³⁵

I havia de ser així, successivament, fins que tots els pisos estiguessin construïts, i tots els veïns reallotjats.¹³⁶ Al setembre de 1997 la premsa anunciava que el problema de l'aluminosi a Torreforta no se solucionaria fins a l'any 2005, data en què ja estarien acabats i disponibles els blocs nous. L'Ajuntament, el mateix any 97, aprovava

133 ARGANDOÑA, A. (1992): *Aspectos éticos de una catástrofe urbana: la aluminosis en el Turó de la Peira*. D.I., 229, Navarra: IESE, Business School, p. 13.

134 Font Oral: Juanita (Torreforta, 2011).

135 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

136 LUQUE, C., *op. cit.*, nota 1, p. 44–47.

l'exempció del pagament de llicències a l'Institut Català del Sòl perquè pogués iniciar la construcció dels nous edificis que havien de substituir els cinc blocs afectats de la plaça Primer de Maig. I a més, el consistori modificava el Pla General d'Urbanisme, acceptant la condició imposada per l'Arquebisbat de Tarragona de declarar d'ús privat de l'Església la zona verda existent entre la parròquia del barri i els terrenys cedits per construir el primer bloc al carrer Francoí.¹³⁷ Si les previsions deien que al 2005 tots els veïns afectats per l'aluminosi ja disposarien dels nous pisos, cal dir que no tots els propietaris s'hi van traslladar i que, a l'hora de la veritat, van sobrar trenta-quatre nous habitatges que, malgrat la petició que es guardessin per als familiars dels afectats, van sortir a concurs pel procediment habitual de protecció pública. El procés va ser molt més lent del previst, ja que no fou fins al 31 de juliol del 2006 que es traslladà l'últim grup de famílies.¹³⁸ Tot i que ADIGSA havia tapiat les finestres dels edificis desallotjats, per evitar la presència d'ocupes, la plaça fou un constant focus de brutícia, rates, coloms, runa i deixalles de tota mena.

Així, si durant el 2011 (dos anys després de l'enderroc) continuava el neguit a Torreforta per la lentitud en la urbanització de la plaça Primer de Maig (ja que amb el pas del temps l'espai s'havia degradat progressivament), pel febrer del 2012, la comunitat de propietaris dels blocs de la zona, farts del retard que acumula el projecte, van acordar iniciar accions de protesta: neteja i dinar popular a la plaça per reclamar a la Generalitat que executi les obres d'urbanització de l'espai.¹³⁹

Les pautes veïnals seguides envers el problema de la falta d'espais públics i les deficiències en el condicionament i manteniment d'aquests espais no és exclusiu de Torreforta, ja que tots els barris segregats dels seus respectius nuclis urbans l'han patit d'una manera o d'una altra. N'és un exemple, un altre cop, el barri de Plana Lledó a Mollet del Vallés. Al barri no hi havia espais on poder realitzar trobades comunitàries ni celebracions. Hi havia un solar privat conegut popularment com «La Era», propietat de la Hermandad de Labradores y Ganaderos, una cooperativa agrària que tan sols feia servir l'espai un cop a l'any, quan realitzaven la revisió corresponent a la maquinària agrícola. Els veïns van instar diverses vegades l'Ajuntament perquè adquirís el solar i el transformés en una zona verda, però aquesta adjudicació no es faria factible fins a l'any 1982. Mentrestant, a falta d'un espai de trobada per a l'esbarjo i les celebracions de l'Associació de Veïns, s'aprofità que un dia de pluja forta caigué el mur que envoltava La Era per ocupar el solar. Els veïns van fer entrar una màquina excavadora perquè aplanés el terreny, amb la intenció de poder celebrar la revetlla de Sant Joan de l'any 1976 i de mantenir el lloc com a zona pública de lleure.¹⁴⁰

137 SOLER, I.: *La Vanguardia* (10.09.1997), p. 3.

138 *El Punt*, Tarragona (24.11.2008).

139 Tarragona Radio (15.03.2012).

140 Font Oral: Joan Andreu Peiro. (Tarragona, 01.02.2012).

Val la pena recordar que si a Torreforta el problema de la plaça Primer de Maig encara no s'ha solucionat, a Plana Lledó, La Era fou inaugurada com a parc públic, amb el nom de plaça de Joan Miró, l'any 2009, durant la presidència de José Montilla.

2.9 L'ordre i el conflicte social als barris durant el franquisme

La dictadura franquista sempre va confondre l'ordre públic i la defensa de d'ordre polític i social amb la repressió. *Repressió* amb majúscules, duta a terme per la temuda Brigada Político-Social, coneguda popularment com «La Social» o «La Secreta», i que als barris obrers també fa ver prou estralls. Estar empadronat i viure a segons quins barris perifèrics comportava acabar directament a comissaria quan la policia demanava la documentació pel carrer. Aquest cos policial repressor fou creat el 1941 per prevenir i represaliar les possibles activitats que es desviessin de les directrius imposades per les autoritats franquistes, i no desaparegué fins al Govern socialista de Felipe González. Impunement, la Brigada Político-Social practicà tot tipus de tortures físiques i psicològiques, això per no parlar dels seguiments, els controls de la correspondència particular, les escoltes telefòniques, les detencions indefnides o la confiscació de béns. Aquest cos de seguretat s'integrava al cos de la Policia Armada i fou tant la Guardia Civil com *els grisos* els que actuaren en els nuclis urbans, sobretot de Madrid, el País Basc i Catalunya.

Depenien directament del Ministerio de la Gobernación i dels governadors civils, s'aixoplugaven sota les lleis establertes pel règim: Ley Represora de la Masonería y el Comunismo, Ley de Responsabilidades Políticas, Ley de Unidad Sindical, i finalment la coneguda Ley de Vagos y Maleantes, on hi cabien tot tipus de suposats delictes i de condicions socials: homosexuals, proxenetes, pidolaires, rodamons, toxi-còmans, prostitutes, borratxos...

La Ley de Vagos y Maleantes fou substituïda el 1970 per la Ley Sobre Peligrosidad y Rehabilitación Social, que incloïa condemnes de presó o internament en centres psiquiàtrics per a les persones considerades perilloses socialment, i també per als homosexuals, amb la intenció que es rehabilitessin.¹⁴¹ Caure sota el pes de la Ley de Vagos y Maleantes implicava directament ser jutjat pel Código de Justicia Militar, i no pas pel Codi Civil, per la qual cosa les garanties d'una defensa justa eren gairebé nul·les. Tot i que l'article primer d'aquesta llei indicava que era d'aplicació a les persones majors de setze anys, sovint s'utilitzà contra els adolescents dels barris marginals, com fou el cas de joves de Plana Lledó, a Mollet del Vallés:

¹⁴¹ BOE n. 187, del 06.08.1970, p. 12.551–12.557.

La policia, els grisos [...], hi havia discriminació cap al barri perquè hi havia una banda de lladres anomenada «La Banda del 15» [...que] robaven a les torres [...]. Una nit ens van detenir a nosaltres, a una festa major del poble, la Guàrdia Civil i la Secreta.

Per no molestar la gent del barri, vam anar al costat del cementiri per tocar la guitarra, i va venir la Guàrdia Civil, un tal *comisario* Cruz, i ens van insultar i pegar [...]. Pallissa al canto! [...] Ens van dir que érem *maricons!* [...] un cop ens van apallissar, ens van enviar cap a casa, tindríem uns quinze o setze anys... Allò va ser de pel·lícula! [...] Aquest Cruz era fill de militar, que ja havia estat expulsat d'un altre poble per motius semblants [...]. Els pares ho van denunciar, però no van aconseguir res... Van ser dos o tres anys de judicis, però aquests *sujetos* no es van presentar mai [...]. El judici es va passar per *lo* militar i no pas per *lo* civil, així que no vam rascar res [...]. Hi havia repressió al barri..., això fou cap a l'any 74 o 75.¹⁴²

És innegable que la dècada dels anys seixanta es caracteritza per la transformació econòmica i pel canvi social. Aquest procés comportà que la societat espanyola perdés molts dels seus trets tradicionals, així que s'introduïren noves formes de vida i de comportaments. A més, la política de creixement econòmic comportà noves tensions socials, provocades per la disfuncionalitat de les institucions i per la seva incompatibilitat amb les noves necessitats d'una economia en procés d'industrialització i de desenvolupament. Queda clar que un règim com el franquista estava condemnat a engendrar importants processos de crisi, com a conseqüència de la manca d'ajustament entre el sistema polític i la realitat social, però també perquè no havia estat capaç d'evolucionar amb la flexibilitat i la rapidesa que el context demanava.¹⁴³ Si bé la conflictivitat laboral fou la més important durant la dictadura, cal remarcar també el moviment universitari, la desafecció d'una part prou significativa de l'església i els moviments veïnals. Moviments veïnals i socials¹⁴⁴ que, a Torreforta, implicaren també la participació de:

Les dones [...] es van moure perquè poguessin tindre el col·legi i religió, [...] per tenir *algo*, per no estar sense anar a cap *puesto*, i *quasibé* això va ser un moviment de dones. Els homes ja tenien prou feina treballant [...]. No hi havia associació, es feia de boca a boca: «mira, podríem fer això!» I la gent, hi estava tothom d'acord.¹⁴⁵

142 Font Oral: Joan Andreu Peiró (La Vilella Alta, 10.08.2012).

143 BAYONA FERNÁNDEZ, G. (2002): «Orden y conflicto en el franquismo de los años sesenta. Pasado y Memoria», *Revista de Historia contemporánea*, núm. 1, Universitat d'Alacant, p. 5-7.

144 Aspectes que es tractaran a fons més endavant, al capítol 6, *vid. infra*, p. 227 i ss.

145 Font Oral: Maria Rosa (Torreforta, 2011).

Nosotros cuando había Pleno [...] en el Ayuntamiento, íbamos allí con pancartas, con Franco, [...] diciendo las necesidades que teníamos en el barrio [...], y claro, lo conseguimos a base de lucha [...]. Aquí [a Torreforta] ha venido la policía [...] porque nos manifestábamos, a darnos palos, [...] y en los años setenta, antes de morir Franco [...] había una manifestación con eso del transporte [...] y vinieron la policía, los grises, y con el coche, siguiendo a uno [...], lo cogieron y se liaron a palos con él. En fin... nos costó mucho llegar a donde ha llegado el barrio.¹⁴⁶

Encara que és poc reconegut, els moviments veïnals provocaren una notable erosió en el règim franquista i és per aquest motiu que la dictadura, en un intent d'aturar la contestació creixent, augmentaria la repressió i consideraria les situacions conflictives de qualsevol mena com un atemptat contra l'ordre públic. En aquest cas, la repressió és entesa com el conjunt de mecanismes dirigits al control i a la sanció de conductes desviades, dins de l'ordre ideològic, polític i social. S'ha d'entendre, doncs, com una xarxa global de control social que implica tots els aspectes: jurídics, econòmics, socials, laborals, ideològics i culturals.¹⁴⁷

Les dones d'arreu dels barris perifèrics de Catalunya posaren el seu granet de sorra en la lluita veïnal, ja que les trobem a totes les manifestacions i actes de protesta, estiguessin o no associades. Mentre que a Torreforta les primeres reivindicacions veïnals són protagonitzades per dones, molt abans que es creés l'Associació de Veïns (per exemple, en la reivindicació del mercat); a Plana Lledó, l'any 1974 es presentaven els estatuts fundacionals de l'Associació de Veïns, i hi trobem una evident participació femenina ja des de l'inici, tant pel que fa a les tasques de govern com a la dinamització del sector femení del barri: María del Pilar Aviño i Fina Valverde van ser les primeres dones de Mollet que ocuparen un càrrec oficial en aquesta primera Junta Directiva.¹⁴⁸ Foren freqüents a Plana Lledó els col·loquis, les sortides culturals i els cursets tècnics promoguts per les dones de barri.¹⁴⁹ I també les manifestacions reivindicatives al carrer que, tal com deia l'alcalde José Ribas al governador civil:

La situación ha llegado a un punto insostenible, incluso en el aspecto del orden público, manifestaciones, etc., apoyadas por los partidos políticos [...]¹⁵⁰

Parlar dels començaments de la mobilització dels veïns d'aquest barri es parlar també del mossèn Juan Bautista Gómez, aleshores vicari del centre parroquial de Plana Lledó. El «Padre Juan» arribà a Mollet casualment, havia tornat d'Amèrica i

146 MARTÍNEZ MANZANO, J.: <http://www.youtube.com/watch?v=GLS6nJtf_3k>.

147 BAYONA FERNÁNDEZ, G., *op. cit.*, nota 143, p. 11.

148 Arxiu de l'AAVV de Plana Lledó. Acta 1 (22.12.1974).

149 *La Vanguardia* (15.04.1977), p. 20.

150 Arxiu de l'AAVV de Plana Lledó. Correspondència (21.12.1978).

s'incorporà a la parròquia de Santa Teresa a Horta. Ben aviat, però, va rebre l'encàrrec del bisbe de fer-se càrrec de l'Institut Ramon Albà, un col·legi destinat a acollir els nens de Protecció de Menores de Catalunya, i va incorporar-se a la parròquia de Mollet del Vallès. El mossèn aviat va comprendre que la seva presència al barri seria més productiva que a la parròquia i, des d'aquell mateix moment, el Padre Juan dedicaria gran part de la seva vida a Plana Lledó. Amb la finalitat de conèixer la gent del barri i, a la vegada, donar-se a conèixer, decidí visitar totes les famílies, passant el màxim temps possible al barri sense deixar d'atendre també a la Parròquia tots els veïns que reclamaven els serveis de l'Església. La gent no trigà a acceptar el mossèn com a un membre més de la comunitat. Junt amb un grup de veïns, alguns dels quals tenien consciència política —hi havia membres de CCOO, del PSUC o de OCE (BR)¹⁵¹—, el Padre Juan va promoure una primera reunió en els locals parroquials per parlar de l'associació de veïns. Van convidar el president de l'Associació de Veïns d'Horta, que explicà als assistents què era una associació de veïns i com s'organitzava. Pocs mesos després d'aquesta primera reunió se celebrava la primera assemblea al mateix barri i es constituïa la primera junta gestora de l'Associació de Veïns. Des d'aquest moment l'Associació es convertí en el motor social de Plana Lledó.

El Padre Juan sol·licitava aleshores ajut al Bisbat per construir el Centro Parroquial de Plana Lledó, centre que jugarà un paper fonamental en el futur del barri ja que, a banda de les reunions de culte dels cristians, aquí tenien la seu i se celebraven les reunions dels membres de l'Associació per solucionar els problemes i les mancances del barri, però també els conflictes de tipus laboral o els convenis empresarials. Aquest Centro Parroquial fundat pel Padre Juan també aglutinà la primera Escola d'Adults i l'Esplai per als joves del barri.

La desafecció a l'església franquista d'una part important de religiosos es fa palesa en molts barris obrers de Catalunya. Comporta la politització implícita de molts mossens i el proselitisme dirigit cap als veïns, amb la intenció de conscienciar-los i de fer-los entendre que no eren ciutadans de segona, sinó que tenien tot el dret de reclamar les millores necessàries per poder gaudir d'una qualitat de vida digna.

Arribats a aquest punt, seria imperdonable per part meua no parlar del Padre Luis, mossèn de Santa Coloma de Gramenet, als anys setanta, a qui vaig tenir la sort de conèixer personalment, igual que al Padre Juan. De la mateixa manera que passà a Plana Lledó, l'església de Santa Coloma jugà un paper fonamental en les reivindicacions populars, així que podem dir que, en major o menor mesura, la vida associativa dels barris obrers es va articular al voltant de les parròquies.

Igual que passà amb Torreforta,¹⁵² la frenètica activitat industrial, urbanística i migratòria, comportà que a Santa Coloma les infraestructures i els serveis fossin in-

151 CCOO: Comissions Obreres; PSUC: Partit Socialista Unificat de Catalunya; OCE (BR): Organització Comunista d'Espanya (Bandera Roja).

152 En el capítol que ve a continuació s'anatitza amb detall la parròquia de Torreforta, *vid. infra*, p. 95.

suficients. Així, el malestar social va registrar la seva màxima expressió en els primers mesos de l'any 1971, amb la reivindicació d'una clínica-ambulatori.¹⁵³

El Padre Luis era aleshores representant de la formació religiosa Fe y Compromiso.¹⁵⁴ Col·laborà directament amb l'organització de la manifestació que es va fer per demanar l'ambulatori. Manifestació que provocà la detenció de diverses persones i que la Teresa encara recorda avui perquè un dels detinguts va ser el seu marit:

Al voltant de les tres de la matinada [...] em va dir que l'havien detingut [...] i estava a la comissaria de la Via Laietana. Jo sabia que allà només hi anaven a parar els polítics [...]. Em vaig espantar [...]. Estaven en una manifestació demanant un ambulatori [...]. La policia el va agafar junt amb cinquanta persones més [...]. A la comissaria [...] ens van dir que estaven incomunicats, [...] mai ho podré oblidar, *lo* criminals que eren els torturadors franquistes.

[...] Al dia següent vam conèixer un capellà, es deia Padre Luis, aquest home ajudava molt la gent detinguda per raons polítiques [...]. Ell la religió la practicava en contra de la política feixista [...]. Va resultar que vam fer una bona amistat, mica en mica vam anant entrant a la política antifeixista, vam fer-nos de l'organització comunista Bandera Roja.¹⁵⁵

El control social i la repressió política foren els dos pilars fonamentals de la nova realitat espanyola un cop acabada la Guerra Civil i durant tot el franquisme. Aquest nou règim dictatorial es féu evident també en els barris obrers de Catalunya, incloent el de Torreforta.

Concloent, és important ressaltar que l'estigmatització, i la segregació social i urbana planificada ja d'antuvi per part de les autoritats del nou règim respecte aquests barris és present des dels seus inicis, i així ha quedat en la memòria col·lectiva, evidenciada per les expressions del tipus «Torreforta, ciudad sin ley», «La Conejera», «El barrio sin madre»...

Si bé el primer projecte constructiu de Torreforta —entès com a barri obrer segregat del centre de la vila— data de 1926, no serà fins al 1950 i en plena postguerra, quan es durà a terme l'inici de la construcció del primer grup d'habitatges de tipus social. Tant a Torreforta el 1953, com a Lleida el 1941, aquestes construccions respondran a les polítiques edificadores del sindicat de les FET i de les JONS. Ni a Plana Lledó ni a Girona existeixen les anomenades *Cases Baixes* o *Casitas*, sinó que

153 CAPDEVILA LLOVERA, C. (2006): «1971, la lluita per l'Ambulatori» a *Una ciutat dormitori sota el franquisme, Santa Coloma de Gramanet* (Grup d'Història José Berruezo). Barcelona: Ed. Carena, p. 311–313.

154 Abans aquesta formació religiosa es deia *Justicia y Paz*, però passà a denominar-se *Fe y Compromiso* per no ser confosa amb la branca més dura de Democràcia Cristiana.

155 ESCODA BADIA, T. (2008): *Records de la iaia*. [Inèdit]. Arxiu familiar Gutiérrez Escoda, p. 29–31.

del barraquisme horitzontal es passà directament al barraquisme vertical. I si bé els primers pisos foren construïts majoritàriament cap als anys seixanta, cal destacar que els de la Mariola, a Lleida, daten de 1942, mentre que els de Torreforta són de 1954, tot i ser Tarragona una ciutat molt més industrialitzada que Lleida.

Amb tot, no podem oblidar el dur periple que van patir les nostres protagonistes, les dones i les criatures, un cop establertes a Catalunya. Moltes d'elles primer foren barraquistes, després van ser allotjades provisionalment en edificis de l'Administració: a Lleida van romandre durant més de set anys a la presó, a Tarragona van anar a parar a l'antic sanatori de la Savinosa, i a Girona a l'edifici d'Hisenda. També hem trobat d'altres casos, com el de Girona, en què les persones nouvingudes foren allotjades provisionalment en albergs, construïts de nova planta, però que no es distingien dels camps de concentració franquistes (com el de Miranda de Ebro, on foren empresonats entre d'altres, els brigadistes internacionals).

Finalment, aquest periple semblava que arribava a la seva fi amb la construcció i l'oferta de pisos nous, però en realitat acabaren sent pisos plens de deficiències que els abocaven un cop més a la precarietat. Eren habitatges construïts pels bisbats, pels falangistes o per empreses de caire privat. Aquests col·lectius que, òbviament, eren totalment «afectos al règim», no dubtaren a enriquir-se a costa de la gent més castigada i necessitada, i formaren part directa de l'entramat de la maquinària franquista.

Això no obstant, és important deixar constància de la peculiaritat de Torreforta respecte a les polítiques de suport al treballador emprades per les grans empreses del sector químic, de les quals no trobem paral·lelismes en cap altre dels barris aquí estudiats. Com tampoc trobem en cap altre lloc la particularitat del pagès tarragoní que venia directament la terra a pams, fet que als barraquistes els suposà tenir la possibilitat de marxar de la llera del riu Francolí. També és peculiar el col·lectiu primigeni català de Torreforta, que no es donà en els altres barris presos en consideració.

Per acabar, hem de recordar que és fals el tòpic que afirma que és l'home qui més emigra. La presència de dones en la migració interna peninsular a l'Espanya de postguerra és prou notable. De l'estudi d'aquestes migracions es desprèn que foren principalment les dones les que articularen les seves pròpies famílies i, per extensió, el col·lectiu immigrant. La major part d'aquest moviment migratori femení es degué a la violència exercida sobre el *vençut*. Violència que serà en allò que es basarà el règim franquista per mantenir el poder durant més de quaranta anys. Són elles, les dones i les criatures, les que van patir el fet de viure d'una manera imposada la marginalitat, però també hem de tenir ben present que foren elles mateixes les que lluitaren per aconseguir les millores socials i urbanes d'aquests barris.

* * *

A l'inici d'aquest capítol indicava que «la meua relació personal amb el tema d'estudi és prou directa: comparteixo amb aquestes dones el fet d'haver viscut en un d'aquests

barris estigmatitzats, marginats i segregats, tant socialment com físicament, de la resta del municipi». Això pot donar peu a pensar que aquest treball s'allunya de l'objectivitat científica pròpia de l'academicisme, però la Història s'elabora tenint presents les dades i les informacions que aporten els documents i d'altres fonts d'informació, com ara la memòria oral, que tant he fet servir en aquesta recerca. La meua intenció era que les dones d'aquests barris «parlessin per si mateixes». No es tracta de contraposar aquí *subjectivitat* (relacionada amb la memòria), i *objectivitat* (relacionada amb l'obra historiogràfica), ja que la qüestió no és tan senzilla. Personalment crec que l'objectiu de la memòria (subjectivitat) és precisament recuperar la realitat viscuda, mitjançant la reconstrucció, i més si es tracta de la memòria d'un temps dramàtic i dolorós, com fou la llarga postguerra i la feixistització del territori peninsular. Així, la recuperació de la memòria de les dones esdevé una contribució a la *Història*, en majúscules, perquè l'estudi de les vides individuals femenines o de grups de dones és la clau d'accés a la comprensió de les diferents dinàmiques històriques i de les relacions socials o, dit d'una altra manera, de fer visibles les dones com a subjectes històrics.

Si ens posicionem, si «sortim de l'escut de la distància i de l'objectivisme, i ens hi involucrem»,¹⁵⁶ resulta que aquest treball de recerca sobre els orígens i l'evolució de Torreforta ha estat escrit per una dona, catalana, universitària, de classe treballadora i de raça blanca; elements que no han condicionat en cap cas la meua relació amb les dones i els testimonis que han participat en el projecte, ni tampoc el contingut final de l'estudi. Més aviat al contrari, les persones entrevistades no semblaven percebre cap tipus de diferència social vers la meua persona, cosa que ha facilitat moltíssim el desenvolupament de la recerca. Un exemple que ho corrobora és la bona disposició i la col·laboració desinteressada de les persones residents al barri de Plana Lledó, de Mollet del Vallès, ja que, a part de les fonts orals, m'han facilitat l'accés a la documentació generada per l'Associació de Veïns.

A Plana Lledó hi vaig viure fins a l'any 1978, aleshores jo era tan sols una nena que encara no havia fet els tretze anys. Actualment, hi habiten comptades persones al barri de les que hi eren als anys setanta, bé perquè ja han mort, bé perquè en un moment donat canviaren de residència. La meua sorpresa ha estat comprovar com, pel sol fet d'haver viscut al barri, se m'ha considerat una veïna més, tot i que han passat trenta-cinc anys des que en vaig marxar. Això implica una homogeneïtat en la manera com els veïns perceben les característiques de classe i de gènere. Tot això perquè l'estigmatització, la marginalitat i la segregació física i social d'aquests barris obrers, nats arreu de Catalunya, comportaren en molts casos que en l'imaginari col·lectiu dels seus residents es creessin uns llaços de solidaritat i de pertinença de classe molt clars, que sembla que no es va donar (almenys amb tanta claredat) en d'altres zones residencials de les nostres ciutats a l'etapa de postguerra i del tardofranquisme.

156 Recomanació literal d'una amiga excepcional.

2.10 Arxius, bibliografia, bibliografia web, premsa i fonts orals

Arxius

Arxiu de l'Associació de Veïns Plana Lledó, de Mollet del Vallès
Arxiu Etnogràfic de Catalunya
Arxiu Familiar Gutiérrez Escoda
Arxiu Històric de Tarragona

Bibliografia

- AEQT (1987): *La Industria Química en Tarragona*. Tarragona: Ed. AEQT.
- ARAGÓ, N. R. «El cercle de la pobresa de Girona» a *La Memòria. Revista de Girona*, n. 261 <<http://www.raco.cat/index.php/revistagirona/article/viewFile/205912/274450>>
- ARGANDOÑA, A. (1992): *Aspectos éticos de una catástrofe urbana: la aluminosis en el Turó de la Peira*. D.I., 229. IESE, Business School. Universitat de Navarra.
- BABIANO, J. (ed.) (2007): *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Ed. La Catarata.
- BAYONA FERNÁNDEZ, G. (2002): «Orden y conflicto en el franquismo de los años sesenta» a *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 1. Universitat d'Alacant.
- BELLET SANTFELIU, C. i MÓDOL RATÉS, J. R.: *La Mariola: de polígonos de vivienda pública a barrio urbano*. VII Coloquio y Jornadas de Campo de Geografía Urbana <<http://www.uib.es/ggu/ACTAS%20VIII%20COLOQUIO/P1C01BELLET.pdf>>
- BERTRÁN ABADÍA, R. (2002): *De aquellos barros, estos lodos. La política de Vivienda en la España franquista y post-franquista*. Acciones e Investigaciones Sociales, n. 16.
- CAPDEVILA LLOVERA, C. (2006): «1971, la lluita per l'Ambulatori» a *Una ciutat dormitori sota el franquisme, Santa Coloma de Gramanet*. (Grup d'Història José Bermejo). Barcelona: Ed. Carena.
- CASANOVAS, J. (2002): *Morir, matar, sobreviure. La violència en la dictadura de Franco*. Barcelona: Ed. Crítica.
- CUESTA, J. (2008): *Las mujeres en las migraciones españolas contemporáneas*. Anales de Historia Contemporánea, n. 24.
- CHECA OLMOS, J. C. i ARJONA GARRIDO, A. (2005): *Factores que determinan el proceso de exclusión de los barrios periféricos*. Scripta Nova, UB <<http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-186.htm>>
- DOMINGO, A. (2006): *El canto del búho. La vida en el monte de los guerrilleros antifranquistas*. Madrid: Ed. Oberon.

- ESCODA BADIA, T. (2008): *Records de la iaia*. [inèdit]. Arxiu familiar Gutiérrez Escoda.
- Gabinete Técnico del Secretariado de Asuntos Económicos (1974): *La Industria Química en Tarragona. Especial consideración a la Zona Trébol*. Tarragona: Ed. Organización Sindical de Tarragona.
- GARCÍA DUARTE, F. (2007): *El ideal de Blas Infante en Cataluña*. Ed. Centro de Estudios Históricos de Andalucía.
- GONZÁLEZ, D. A. (coord.) (2008): *El franquismo y la Transición en España. Desmitificación y reconstrucción de la memoria de una época*. Madrid: Ed. Catarata.
- GORDI SERRAT, J. i GORDI SERRAT, P. (1998): *Anàlisi de la població de Mollet del Vallès en el 1986*. Ed. Institut Ramon Muntaner <<http://www.raco.cat/index.php/Notes/article/view/23907>>
- GORDI SERRAT, J. (2002): *16 d'octubre de 1981. L'inici de l'urbanisme modern a la ciutat de Mollet del Vallès*. Notes. Miscel·lània. Vol. 17. Mollet del Vallès: Ed. Centre d'Estudis Molletans.
- GUTIÉRREZ ESCODA, E. (2008): *Els Refugiats de Guerra a la IV Vegueria, 1936–1939*. [Inèdit]. Centre d'Història Contemporània de Catalunya. Generalitat de Catalunya, Departament de la Vicepresidència.
- LUQUE, C. (1995): *Torreforta (Tarragona)*. Ed. Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar Social. ADIGSA.
- MASANÉS, C. (2011): *Girona, trenta-dues veus que fan ciutat*. Girona: Ed. Ajuntament de Girona.
- MUÑOZ FERNÁNDEZ, F. J. (2006): *Reconstrucción y Vivienda. La arquitectura de los años de postguerra en el País Vasco. 1937–1950*. Ondare, 25.
<<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/arte/25/25033076.pdf>>
- PARRAMÓN HOMES, C. (2000): *Similituds i diferències. La marginació dels anys seixanta a l'Hospitalet*. Observatori de la Immigració a Catalunya. UAB.
- Perfiles de las trabajadoras del Hogar del desarrollismo vizcaíno*: <<http://www.unican.es/NR/rdonlyres/0000e26e/pzjldseafupumtggwbbqobrqpovtdnn/EiderdeDiosFern%C3%A1ndezPerfilesdetrabajadorasdehogardeldesarrollismovizcaino.pdf>>
- PIQUÉ PADRÓ, J. i VIRGILI, M. E. (2003): *Tarragona 1950–2000. Itinerari Visual*. Valls: Ed. Cossetània.
- PIQUÉ PADRÓ, J. (2007): *L'home i l'historiador*. Miscel·lània en homenatge a Josep M. Recasens i Comes. Tarragona.
- PLANAS MARESME, J. (2004): *De poble agrícola a ciutat industrial. Els inicis de la industrialització a Mollet del Vallès*. Ed. Institut Ramon Muntaner.
<<http://www.raco.cat/index.php/Notes/article/viewFile/24316/24150>>
- PUJADAS, J. i BARDAJÍ, F. (1987): *Los barrios de Tarragona. Una visión antropológica*. Tarragona: Ed. Ajuntament de Tarragona.

- RECAÑO VALVERDE, J. (2000): *La immigració al Baix Llobregat. L'Onada migratòria dels anys seixanta*. Ed. Centre d'Estudis Demogràfics.
- RELAT VIDAL, P. (2004): *Les indústries químiques del Vallès. Més de seixanta anys tenint cura dels conreus*. Mollet del Vallès: Ed. Publicacions del Centre d'Estudis Molletans.
- SACRISTÁN ARANA, I. (2010): *La ciudad del (no) poder: barraquismo contemporáneo. El caso de Barcelona*. ACE, núm. 14. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.
- SÁNCHEZ CALVETE, G. (2006): *Plano de localización de barrios vulnerables*. Madrid: Ministerio de Fomento. Secretaría de Estado de Vivienda y Actuaciones Urbanas.
- TALAVERA, F. i RODRÍGUEZ, P. (1984): *Aproximación al conocimiento de los barrios: Torreforta, La Granja, El Pilar*. Tarragona: Ed. Ajuntament de Tarragona.
- TURRÓ VENTURA, X. (2000): «Creixement demogràfic i onades migratòries» a *Revista de Girona*, núm. 200, Girona.
- VALLEJO NÁJERA, A. i MARTÍNEZ, E. M. (1939): *Biopsiquismo del fanatismo marxista. Investigaciones psicológicas en marxistas femeninas delincuentes*. Revista Española de Medicina y Cirugía de Guerra. Any II, núm. 9.
- VILLASAGRA IBARZ, J. (1990): *Creixement urbà i agents de la producció de l'espai. El cas de la ciutat de Lleida, 1947-1980*. Tesi Doctoral. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya.
- VILLASAGRA IBARZ, J. (1995): *Segregación social urbana. Introducción a un proyecto de investigación*. Anales de Geografía de la Universidad Complutense de Madrid, núm. 15. Madrid.

Bibliografía web

<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>
http://www.youtube.com/watch?v=GLS6nJtf_3k

Prensa

La Vanguardia Española
ABC, Madrid
ABC, Sevilla
Boletín Oficial del Estado (BOE)
El Punt, Tarragona
Tarragona Radio

Fonts orals

Conchi (Torreforta, 2011)

Emilia (Torreforta, 2011)

Joan Andreu Peiró (La Vilella Alta 2012, Tarragona 2012)

Juanita (Torreforta, 2011)

Maria Rosa (Torreforta, 2011)

Mercè (Torreforta, 2011)

Paquita (Torreforta, 2011)

Roser (Torreforta, 2011)

3. LA PARRÒQUIA DE TORREFORTA

Anna Moya

3.1 Introducció

Els historiadors no acaben de posar-se d'acord en les dates que marquen el principi i el final del que, per a la història d'Espanya, és ja «la transició». Però fa la sensació que s'han posat d'acord en el fet de menystenir (o només insinuar) el protagonisme de l'Església en aquell procés. Per a l'Església, la transició comença el 8 de desembre de 1965, dia de la clausura del Concili Vaticà II, i va acabar a començaments de novembre de 1982, amb el primer viatge apostòlic de Joan Pau II a Espanya, pocs dies després de la victòria del PSOE en les eleccions estatals.

El concili ecumènic de l'Església catòlica Vaticà II va ser convocat pel Papa Joan XXIII el 25 de gener de 1959. Va constar de quatre sessions. La primera va ser presidida pel mateix Papa la tardor de 1962. Ell no va poder concloure aquest concili ja que va morir un any després, el 3 de juny de 1963, per això les altres tres etapes van ser convocades i presidides pel seu successor, el papa Pau VI, fins que es clausurà el 1965. Comparativament amb altres concilis, aquest va comptar amb una representativitat més diversa de llengües i cultures, amb una mitjana d'assistència d'uns dos mil pares conciliaris procedents de totes les parts del món. El concili Vaticà II va donar a més un gran pas en la història de l'Església en haver convocat vint-i-tres dones a participar en l'esdeveniment, deu religioses i tretze laiques. Pau VI va dirigir un missatge especial en la clausura del concili, el 8 de desembre de 1965, en el qual reconeixia per primera vegada en la història de l'Església, públicament i en un document oficial, la igualtat de la dona respecte de l'home: «La seva innata igualtat amb l'home». A més, el Papa agraià a les dones que s'haguessin alliberat i afirmava que aquest fet omplia d'orgull tota l'Església, amb la qual cosa es deduïa una disconformitat amb la submissió de les dones al llarg de la història: «L'Església està orgullosa, vosaltres ho sabeu, d'haver elevat i alliberat la dona». Encara que el discurs dona una certa prioritat a les dones en el seu exercici i funció de la maternitat com a educadores i formadores dels valors i tradicions humans cristians, també Pau VI trenca l'esquema i inclou les dones solteres i les no creients com a transformadores de la societat i constructores de pau, una pau que implica justícia.

Tot i que la qüestió de gènere sí que es va tractar subsidiàriament en el concili, les finalitats principals d'aquest eren promoure el desenvolupament de la fe catòlica, aconseguir una renovació moral de la vida cristiana dels fidels, adaptar la disciplina eclesial a les necessitats i mètodes del seu temps i aconseguir la millor interrelació amb les altres religions, principalment les orientals. Es va pretendre que fos un *aggiornamento* o posada al dia de l'Església, renovant els elements que més necessitat en tinguessin, revisant el fons i la forma de totes les seves activitats. Es va proporcionar una obertura dialogant amb el món modern, actualitzant la vida de l'Església sense definir cap dogma, fins i tot amb nou llenguatge conciliatori davant de problemes actuals i antics.

En aquest treball es vol mostrar com de manera paral·lela als canvis en les altes jerarquies catòliques —d'Espanya i de tot arreu—, en les realitats socials més desfavorables per a l'acció parroquial, com és el cas dels barris obrers, per motius diversos, es va produir l'apropament dels sacerdots a la classe treballadora. Tot i que la vinculació de l'Església al règim dictatorial espanyol franquista va ser en aparença completa i primerenca, es va anar esquerdant, ja que cap estructura es prou monolítica per contenir tota la diversitat de pensament dels seus membres, i més en una societat que començava la seva era de la comunicació i la interrelació global.

3.2 El moviment dels capellans obrers

Hi ha una certa creença en el fet que el concili Vaticà II va sorgir com un bolet estrany per iniciativa personal del Papa Joan XXIII i no es té en compte que havien succeït certs esdeveniments en el si de l'Església catòlica que reclamaven una anàlisi profunda, i que, per això, es va recórrer a la més alta instància magisterial, un concili ecumènic. Entre els esdeveniments cal incidir en el moviment dels capellans obrers (*prêtres ouvriers*) iniciat a França entre 1940 i 1950, descrit pel dominic Marie-Dominique Chenu com «el major esdeveniment religiós des de la Revolució Francesa», abans de ser condemnat per Pius XII el 1954. Ja el 1942, Charles Bolland, sacerdot de Lieja, va estar autoritzat pel bisbe Kerkhofs a treballar en fàbriques. El 1943, dos sacerdots, Henri Godin i Daniel Yves, van publicar un llibre titulat *France, pays de mission?*, que constata la forta descristianització de la classe obrera a França. Se'n van vendre cent mil exemplars en quatre anys.¹

En el model de la *Mission de France*, prelatua territorial francesa de l'Església catòlica romana, el cardenal Emmanuel Suhard va crear el 1943 la *Mission de Paris*, dissenyada específicament per capacitar els sacerdots de la classe obrera de París.²

1 DURIEZ, B. (2001): *Chrétiens et ouvriers en France: 1937–1970*, París: Editions Ouvrières, p. 146.

2 WATTEBLED, R. (1990): *Stratégies catholiques en monde ouvrier dans la France d'après-guerre*, París: Editions Ouvrières, p. 171.

Després de 1945, un nombre de sacerdots comencen a viure el seu ministeri a la fàbrica. En el mateix model que els capellans obrers, a les ciutats portuàries, també apareixen capellans mariners (*prêtres marins*).³ S'entenia que la seva presència en aquest lloc era una forma de restablir el contacte entre l'Església i els treballadors.⁴ Abraçant les esperances i les lluites dels seus companys, es van involucrar en associacions, sindicats i fins i tot en partits polítics. Van acabar provocant la desconfiança de Roma al participar de manera activa en vagues i manifestacions, sobretot quan dos d'ells foren detinguts el 28 de maig de 1952 durant la manifestació en contra de Ridgway,⁵ acusat pels comunistes d'utilitzar armes bacteriològiques a Corea.

En el context de la Guerra Freda, el Papa Pius XII va decidir el 1954 donar per acabat l'experiment dels capellans obrers i va demanar que es retiressin de les fàbriques. Ja eren llavors un centenar i l'Església, entre d'altres, temia que s'impregnessin de la ideologia del Partit Comunista Francès.⁶ Els afectats van poder constatar en l'enduriment del Vaticà la confirmació de la seva crítica a una Església allunyada del món obrer i immobilitzada per la por al comunisme.⁷ El 2 de febrer de 1954 van publicar un comunicat en tots els diaris francesos amb setanta-tres signatures:

Les autoritats religioses han imposat als capellans obrers unes condicions que els obliguen de fet a abandonar la vida obrera i a prescindir de les lluites que portaven a terme amb els seus companys. Nosaltres creiem que la nostra vida d'obrers no és obstacle ni per a la fidelitat a la fe ni per al nostre sacerdoci. La sola existència dels sacerdots obrers ha pertorbat els ambients habituats a posar la religió al servei dels seus propis interessos.⁸

Finalment l'1 de març de 1954 es va notificar la prohibició signada pel cardenal Pizzardo, secretari del Sant Ofici, per la qual a partir del dia 10 de març de 1954 els capellans obrers deixarien d'existir. El col·lectiu de la *Mission de Paris* es va declarar majoritàriament insubmissa. La seva vida es va convertir en un dolorós testimoni de la fractura entre Església i món modern. L'Església es tancava en banda i els condemnava al silenci i a l'oblit més absoluts; es negava a reconèixer el seu camí. Cap d'ells va poder reprendre el ministeri sacerdotal ni després del Vaticà II, quan es van autoritzar de nou els capellans obrers. El silenci, tant de la societat com dels mitjans de comu-

3 DURIEZ, B., *op. cit.*, nota 1, p. 157.

4 L'escriptor cristià Gilbert Cesbron va popularitzar el tema dels sacerdots obrers a *Les saints vont en enfer* (1952).

5 SUAUD, Ch. (2004): *Prêtres et ouvriers: une double fidélité mise à l'épreuve, 1944-1969*, París: Karthala, p. 162.

6 WATTEBLED, R., *op. cit.*, nota 2, p. 272.

7 SUAUD, Ch., *op. cit.*, nota 5, p. 262.

8 Extret de <museedudiocesedelyon.com/MUSEEduDIOCESEdeLYONPOlettre1954.htm>, el 25 de març de 2012.

nicació, va envoltar el seu testimoni, ja que des de l'1 de març de 1954 cap altre diari els va tornar a esmentar, ni aquells que amb anterioritat els havien donat suport, com va ser el cas del diari *Le Monde*.

Només un mes després de la prohibició, els bisbes francesos van publicar un directori pastoral en matèria social en què acceptaven algunes de les propostes dels sacerdots obrers⁹ com la renovació teològica, litúrgica i de la vida parroquial, i van trobar noves formes de ministeri sacerdotal que eren alhora respectuoses amb les formes tradicionals. El qüestionament del ministeri sacerdotal en el camp laboral va obrir les portes a altres problemàtiques amb relació a la feina, la política o el celibat, però el conflicte dels capellans obrers era senzillament la inserció en el món del treball. El 15 d'agost de 1954 Pius XII va autoritzar la reobertura del seminari de la *Mission de France*. El cardenal Feltin de París va permetre el retorn a la feina amb horari complet a aquells que havien obeït, però va mantenir la prohibició d'anar a les grans fàbriques. Finalment, el 1957 es va fundar la *Mission ouvrière* sota la responsabilitat de Robert Frossard.¹⁰ La prohibició no deixava resolta la fractura entre l'Església i el món obrer, i, per tant, van sorgir senyals que demostraven que la ferida no estava encara tancada. Conscients de la gravetat del que havia passat, el sector més sensible de la jerarquia va veure la necessitat de continuar amb aquella experiència encara que fos d'una altra manera i l'elecció com a pontífex el 1958 de Giuseppe Roncalli, Joan XXIII, va despertar tota mena d'esperances. Havia estat nunci a París des de 1944 fins a 1953 i, per tant, havia viscut el conflicte des de dins en els moments de màxima controvèrsia. El seu origen humil i rural, la seva actitud de pastor i l'amistat amb les figures més significatives del bisbat francès el van predisposar a favor de resoldre el conflicte.

Quan es va iniciar el Concili Vaticà II hom es va esperar que la qüestió es resoldria. I així va ser. El bisbat francès, amb l'autorització de la Santa Seu, feta pública el 23 d'octubre de 1965, va permetre a un petit nombre de capellans que treballassin en horari complet a les fàbriques; assenyalant que la missió que se'ls confiava a aquests sacerdots era considerada essencialment sacerdotal i destinada a l'anunci de l'evangeli.¹¹ Els sacerdots podien inscriure's en els sindicats, però no podien ocupar càrrecs sindicals. Es va passar d'anomenar-los «capellans obrers» a conèixer-los per «capellans en el món del treball».

Com a conseqüència d'això, el 7 de desembre de 1965 el Concili va aprovar el Decret sobre el Ministeri i la vida dels sacerdots, on s'afirma (n. 8):

Tots els preveres són enviats a col·laborar en aquesta obra (evangelització), ja exerceixin el ministeri parroquial o interparroquial, ja es dediquin a la investigació o a l'ensenyament, ja realitzin treballs manuals, participant, amb la

9 ANDREU, P. (1960): *Histoire des Prêtres-Ouvriers*, Rennes: Ed. Les nouvelles éditions latines, p. 89.

10 SUAUD, Ch., *op. cit.*, nota 5, p. 547.

11 *Ibidem*, p. 555.

convenient aprovació l'ordinari, de la condició dels mateixos obrers on això sembli convenient.¹²

La iniciativa francesa es va anar estenent a altres països europeus. En algunes diòcesis, als candidats interessats en l'opció del món obrer se'ls va donar una formació específica en forma de seminaris. Les vocacions responien als mateixos objectius de la *Mission ouvrière* i, adaptades al context europeu, trobaven la seva inspiració en el mateix esperit de la Teologia de l'Alliberament i la Conferència de Medellín (1968). Posteriorment, gran part d'aquesta influència del cristianisme llatinoamericà revolucionari va arribar a Catalunya a través dels sacerdots i els seglars que pràcticament totes les diòcesis catalanes tenien a l'Amèrica Llatina. Això implicà un intens intercanvi vital entre continents.

L'Església espanyola i el moviment obrer fins al Concili Vaticà II

En el cas espanyol, l'Església, després de la Guerra Civil, havia passat a integrar-se en el mateix règim franquista i controlava aspectes tan importants com l'educació, assumptes ministerials rellevants com Justícia o Exteriors i, sobretot, el domini sobre la tradició i la vida quotidiana.¹³ El nacionalcatolicisme legitimava la dictadura a l'interior i a l'exterior en un moment d'aïllament i dificultats, per això,

[...] en els anys inicials de la dècada dels cinquanta, els bisbes espanyols, en la seva immensa majoria, complien amb el paper de garants de la cobertura ètica i política del règim.¹⁴

L'Església va patir un gran cop, no només va ser sacsejada des de fora amb la convocatòria del concili Vaticà II —a l'inici d'una dècada en què començaven a canviar els suports socials al franquisme i es començava a vertebrar una nova oposició—, sinó que en el seu si començaven a alçar-se veus que mostraven l'existència d'altres maneres d'entendre el fet religiós i les relacions amb el poder polític. Si el catolicisme espanyol, reserva espiritual d'Occident, havia projectat una imatge monolítica, amb el Concili Vaticà II es va demostrar que era només en aparença i que la seva missió providencial i en l'ordre internacional era absolutament insignificant.¹⁵ Encara que la jerarquia també acabés reclamant independència enfront de la dictadura, van ser realment els moviments catòlics de base els que van plantejar i van exigir canvis.

¹² *Ibidem*, p. 547.

¹³ Aspectes que es tractaran amb més detall en el capítol següent, *vid. infra*, p. 129.

¹⁴ VILLOTA ELEJALDE, I. (2003): *Claves para el estudio de la Iglesia en el Franquismo a La Iglesia y el Franquismo: Homenaje a Aita Onainda*. Biscaia: Centro de Documentación sobre el bombardeo de Guernika, p. 50.

¹⁵ MARTÍN DE SANTA OLALLA, P. (2005): *La Iglesia que se enfrentó a Franco. Pablo VI, La Conferencia Episcopal y el Concordato de 1953*. Madrid: Dilex.

Hi han capellans, d'aquests de peu, sense graduació que sí que estan al costat del poble i veuen els problemes del poble, o sigui que la *Iglesia* no pot ser criticada per igual, més aviat podríem dir que els que han estat en contra del poble i ho han estat durant la Guerra Civil i la postguerra han sigut les altes jerarquies.¹⁶

El 1946, la Junta de Metropolitans, fent-se ressò de la preocupació expressada per Pius XII, ja explicada en l'apartat anterior, va prendre la decisió de crear moviments especialitzats en el si de l'Acció Catòlica Espanyola. Aquell mateix any va aparèixer la Hermandad Obrera de Acción Católica (HOAC), fundada a Madrid pel laic Guillermo Rovirosa, com un embrió de sindicats de tipus cristià, independents del règim. A través dels seus òrgans de premsa, com el setmanari *¡Tu!*, criticaven diversos aspectes de la política social de la dictadura amb la voluntat d'establir les bases d'un moviment catòlic d'oposició que pogués reclamar el dret a exercir un paper dirigent en la vida política espanyola, en cas que caigués el franquisme, possibilitat que l'Església no exclouïa.

Se palpa un extendido anticlericalismo. La Iglesia no está presente al mundo obrero; ignoramos cómo trabaja y vive el peón, el especialista y aun el oficial; no comprendemos sus problemas ni hablamos su lenguaje; somos extraños en su Ciudad.¹⁷

Com més anys complia la dictadura, més difícil li resultava de mantenir les masses fora de la vida política espanyola. En plena postguerra, en un escenari dominat per unes condicions socials i econòmiques d'extrema dificultat per al conjunt de la societat, l'HOAC havia assumit el repte d'acostar-se a un col·lectiu no només allunyat de l'Església, sinó vençut, derrotat i aniquilat. La classe obrera no només havia perdut les seves organitzacions i els seus dirigents, sinó que havia desaparegut també gran part de la seva consciència històrica. La connexió amb les restes del moviment obrer a l'interior era difícil, la repressió duríssima i les sospites sobre l'HOAC per part del règim van anar creixent amb els anys.

No creen [els obrers] en la castidad ni en la pobreza de sacerdotes y religiosos. En general los miran como aliados de los ricos, de los poderosos, del Estado, cómplices y causantes de la opresión e injusticia que ellos padecen.¹⁸

A la primavera de 1951 es va produir una gran protesta contra la carestia que de sotamà també era contra el règim, que trencava la relativa estabilitat i avivava l'esperit de lluita de la classe obrera. Els militants obrers cristians de l'Hermandad Obrera de

16 Testimoni oral: Salas, A. (Barcelona)

<www.archivodelaexperiencia.es/testimonios/detail.php?id=1385849>.

17 AZCATE, M. (1965): «Curas obreros en España» a *Nuestra Bandera, revista teórica y política del partido comunista de España*, núm. 44-45. Madrid, p. 57-65.

18 *Ibidem*.

Acción Católica van passar a tenir un paper molt important en la reconstrucció del moviment obrer espanyol i la seva col·laboració va ser decisiva tant en la fundació de la USO com en la formació de les primeres Comisiones Obreras (CCOO).

La HOAC te exigía mucho. Quería gente formada y preparada, era dura. Piensa que una persona inculta fomenta un pueblo dormido. En el año 1967 el primer cursillo que hice le dio un sentido completamente distinto a mi compromiso, despertó mi lucha como creyente, porque tenemos que estar luchando por un mundo más justo, somos los primeros que tenemos que dar ese ejemplo. Jesús si se definió fue por estar siempre al lado de los pobres y de los que tenían necesidad.¹⁹

El Cardenal de Tarragona Benjamín de Arriba i Castro inaugura el Col·legi La Salle Torreforta el 30 de maig de 1962.

Malgrat tot i per sobre de les circumstàncies, l'HOAC no va ser una organització aïllada del catolicisme social europeu. La seva connexió va ser fruit no només de la seva presència efectiva en la FIMOC (Federació Internacional de Moviments Obrers Catòlics), sinó també de certes afinitats amb les organitzacions allí representades que tenien les arrels en fonts de pensament i en circumstàncies comunes. La Federació Internacional de Moviments Obrers Catòlics es va anar articulant a partir de diferents moviments apostòlics i socials de l'Europa Occidental, a través dels quals va recollir una bona part de les propostes i experiències del catolicisme d'esqueres. Però el problema principal és que acabava de néixer en una difícil conjuntura internacional: acabava de començar la Guerra Freda, que va trastocar les relacions

¹⁹ Testimoni oral: Muñoz, Carmen. (Tarragona, 2013).

internacionals que s'havien establert en finalitzar la Segona Guerra Mundial i que va provocar una forta desconfiança en el bloc capitalista cap a tot allò que tingués un cert caire pro comunista. També per la reacció de Pius XII davant del que va considerar com a excessos teòrics i pràctics dels anys anteriors a 1950 i per la consolidació i la pressió de la Democràcia Cristiana com a projecte polític nacional i europeu. La FIMOC com a *tercera internacional*²⁰ catòlica va agrupar organitzacions d'Europa i alguns moviments d'altres continents, alguns dels quals eren: el Katolisk Arbeiders Vrouwengilden d'Holanda, la Katoliske Werkleidei Boden de Bèlgica, el Katholische Arbeiter Bewegung d'Alemanya, el Katholische Arbeiter Bewegung d'Àustria, l'Associazioni cristiane lavoratori italiani d'Itàlia, l'Action Catholique Ouvrière i el Katholische Arbeiter Bewegung de Suïssa, la Liga Operária Católica Femenina de Portugal, la Hermandad Obrera de Acción Católica i la Hermandad Obrera Femenina de Acción Católica d'Espanya. El 1956 es va incorporar l'organització Family and Social Action de Gran Bretanya.

Los obreros *son conscientes* de las injusticias que padecen. Se sienten utilizados, peones de ajedrez que se mueven a gusto del jugador. *Tienen conciencia de sus derechos*. Muchos saben que la *Mater y Magistra* aboga por la intervención del obrero en todos los niveles, no sólo empresariales sino públicos. Y ven que los dirigentes, empresariales y no empresariales, les cierran las puertas a toda intervención. Aquí radica el clima de tensión y lucha laboral. Problema que tiene un matiz religioso al ver que dichos dirigentes son católicos y caminan de mano de la Iglesia. De esta manera *ven a la Iglesia en la acera de enfrente*, de parte de los otros. Lo hemos oído repetir muchas veces a los compañeros de Trabajo.²¹

A Catalunya, l'anomenada «nova teologia» va començar a sortir a la superfície i a influir en moltes direccions, ja que en molts sectors es creia en la necessitat de desbloquejar el pensament catòlic i que les expressions de la fe consonessin de debò amb els temps moderns. Als anys quaranta ja es passaven clandestinament llibres per la frontera francesa, així que gran part de l'empenta i del pensament que va influir en la renovació del cristianisme a casa nostra procedia de França. Des de la fi de la Guerra Civil, el moviment cristià juvenil i obrer va veure limitada la seva activitat, ja que tot moviment d'Acción Católica havia d'estar integrat en una de les quatre branques tradicionals: homes, dones, nois i noies. Malgrat tot, alguna esclatxa es va poder obrir gràcies a l'acció inicial dels antics membres o consiliaris de la Federació de Joves Cristians, organització dels anys trenta, els quals van posar en marxa l'entitat Orientació Catòlica i Professional del Dependent (OCPD). D'aquesta entitat van

20 Com *tercera internacional catòlica* és considerada en els documents del MMTCC (Movimiento Mundial de Trabajadores Cristianos).

21 AZCATE, M., *op. cit.*, nota 17.

sorgir els primers grups de la Joventut Obrera Catòlica (JOC), als voltants de l'any 1946, gràcies al suport de mossèn Amadeu Oller. A partir de l'any 1950, a Espanya, va començar una reorganització de l'oposició política al règim; es van formar, encara de forma incipient, alguns sindicats clandestins que acollien militants de la JOC. Així, doncs, durant el Congrés Eucarístic Internacional de Barcelona de l'any 1952, alguns capellans joves de la JOC van fer arribar als bisbes una carta on es criticava l'enfocament allunyat de la realitat social que s'havia donat al congrés; d'aquesta manera es destapava l'aspecte reivindicatiu i mobilitzador de l'organització, que anava de bracet amb l'aspecte evangelitzador.

L'Acció Catòlica era una agrupació que es permetia perquè era d'Església però l'Acció Catòlica dintre de l'Església feia com un cisma, és a dir, no volia aquella jerarquia [...], igual que ens separàvem del SEU, el Sindicat Vertical, també dintre d'Acció Catòlica ens separàvem de l'Església oficial, d'aquest Franco que entrava sota pal·li, etcètera. *Llavorens*, hi havia varies seccions, me'n recordo que una era de JOC, Joventut Obrera Catòlica, la JIC, Joventut Independent, que treballaven pel seu compte, i la JEC, Joventut Estudiant Catòlica on jo pertanyia i d'allà vaig passar a militant de l'extrema esquerra.²²

Per un altre costat, al març del 1951, durant una vaga de tramvies a Barcelona, en els centres de l'HOAC es van imprimir fulls de mà que convidaven la gent a no pujar als tramvies i a concentrar-se en els locals de l'HOAC per anar a les manifestacions. Però el fet que aquesta organització fos estrictament d'homes adults no acabava d'encaixar en les demandes de la societat catalana d'aquell temps i això va provocar algunes friccions i inconvenients. Molts militants obrers cristians de l'HOAC, sobretot els que provenien de la JOC, no veien clara la formació teòrica intensa i dirigida amb predomini de la mentalitat teològica tradicional. Tampoc els convenia que les accions i programes sociopolítics no introduïssin més el pluralisme en el terreny temporal, buscant impuls en el terreny espiritual. Per això cap al 1955 alguns *jocistes* ja adults van introduir a Catalunya un moviment que a França ja feia molts anys que hi era, anomenat Acció Catòlica Obrera (ACO), que estava integrat per homes i dones, i tenia consiliaris.

En aquest punt, cal fer un esment especial a la revista *El Ciervo*, nascuda el 1951 amb interessos no gaire renovadors, però que en poc temps es va convertir en un altaveu i un lloc de trobada del «catolicisme social», amb una especial inquietud per estar al costat dels immigrants nouvinguts a Catalunya, que generalment vivien en barraques, i de la joventut obrera. Aquesta primera generació de joves cristians escriptors eren conscients de la seva condició burgesa i de la llibertat que els proporcionava

²² Testimoni oral: Barenys Pérez, Maria Pia. (Barcelona), <www.archivodelaexperiencia.es/testimonios/detail.php?id=1388785>.

aquest fet, de manera que propugnaven aquesta llibertat per a tothom.²³ Necessitaríem moltes més pàgines per sintetitzar tot el sorgiment cristià «progressista» dels anys cinquanta. Es podria parlar, per exemple, de l'aparició l'any 1959 de la revista *Serra d'Or* i de la reaparició de la revista dels Pares Caputxins, *Criterion*, també el mateix any. Molts sacerdots avançaven cap a una pastoral missionera que incloïa una litúrgia i una catequesi no discriminatòries socialment, no lligades al poder i al diner, i realment educadores de la fe, que ajudaven a crear una espiritualitat «que tocava de peus a terra» i que s'expressava amb paraules actuals i «normals».²⁴

Tornant al cas espanyol en general, cal tenir en compte el greu problema dels *hoacistes* per guanyar-se la confiança de la classe obrera, ja que la identificació entre Església catòlica i Estat franquista era un fet massa evident i aquesta realitat, en la recuperació del teixit sindical veritablement obrer, va pesar més que el matís anticomunista de les declaracions de Pius XII o que les orientacions de la FIMOC. Tot i així, tenien la voluntat clara i explícita de contribuir en la reorganització del moviment obrer a l'interior del país; és per això que el gruix del compromís sindical dels *hoacistes* es va desenvolupar en el moviment inicial de Comissions Obreres (aparegudes per solucionar problemes concrets en el pou miner del Fondón el 1956), en l'impuls que de forma involuntària donà la Ley de Convenios Colectivos, i, finalment, en la creació de comissions estables a partir de 1962.²⁵ Noms com Jacinto Martín, Gómez Lavín, Martínez Conde, Angel Alcázar, Peredo o Cayetano Sempere van quedar lligats per sempre a la història de CCOO.

Un cas paradigmàtic que explica l'eclosió d'una nova relació entre Església catòlica i món obrer va succeir al barri d'El Pozo del Tío Raimundo, a Madrid. Les primeres referències a la creació d'aquest barri parlen d'un asturià que al 1924 es va instal·lar a la zona amb el seu bestiar. Temps després, en la postguerra espanyola, veïns del poble de Jaén de Martos es van establir de forma permanent en el que encara era un fangar. Va ser en aquesta època que un veí, el *tío Raimundo*, va construir un pou d'aigua, esdeveniment que va servir per donar nom al que llavors va ser un nou barri madrileny.²⁶ Com en altres barris perifèrics de Madrid, el desenvolupament d'El Pozo del Tío Raimundo va tenir a veure amb l'èxode rural que va portar a moltes persones a emigrar cap a les grans ciutats espanyoles als anys cinquanta i seixanta. Manxecs, extremeños i, sobretot, andalusos van arribar a la zona sud de Madrid buscant un lloc on instal·lar-se. Atès que venien gairebé sense res, els emigrants no podien

23 CASAÑAS, J. (1989): *El progressisme catòlic a Catalunya (1940–1980)*, Barcelona: La Llar del Llibre, p. 113.

24 *Ibidem*, p. 189.

25 MATEOS, A. (1994): «Los orígenes de la USO: obrerismo juvenil cristiano, cultura sindicalista y proyecto socialista», *XX Siglos*, núm. 22, p. 135–139.

26 Extret de <www.soitu.es/soitu/2008/11/24/info/1227539076_555613.html>, el 12 de juliol de 2012.

fer res més que instal·lar-se en barraques, uns habitatges precaris que feien amb fang, alguns maons, fusta, xapa i uralita. Per evitar que els descobrissin, atesa la il·legalitat que suposava fer-les, les construïen de nit i per això aquest tipus de construccions es coneixien com a «flores de luna»,²⁷ les quals, poc a poc, van donar aixopluc a una petita comunitat d'obriers i obreres que van acabar creant un nou barri de Vallecas, amb Entrevías a l'oest i Palomeras al nord. Per poder subsistir en aquelles condicions, les veïnes i veïns del barri van anar agafant consciència de la seva situació precària i va créixer fortament el sentit de comunitat i solidaritat. D'aquesta manera, aquell barri es convertí en un focus per al moviment d'esquerra durament perseguit pel Règim. Gràcies a la lluita de les veïnes i veïns, poc a poc, es va anar transformant la zona i va passar de ser un lloc ple de barraques en unes circumstàncies deplorables a ser un barri digne i organitzat, amb els mateixos serveis que els altres barris perifèrics de Madrid.

En aquesta situació va arribar el jesuïta i membre de Falange José María de Llanos Pastor, amb la intenció d'evangelitzar el barri i rebaixar la tensió social cap a la dictadura. La seva missió, com la d'altres sacerdots de base, era portar l'activitat d'apostolat als barris de la perifèria on el moviment obrer s'estava organitzant amb el suport del Partit Comunista d'Espanya en la clandestinitat. El règim de Franco i l'Església catòlica no desitjaven que en els barris proletaris s'estenguessin l'ateisme i el sentiment anticlerical i van encomanar a religiosos com mossèn Llanos «evangelitzar» aquests barris o, si més no, no perdre fidels per la influència de l'esquerra. Cal considerar que els veïns i veïnes dels barris obrers de Madrid componien la classe més baixa de l'escala social i molts d'ells havien tingut o seguien tenint vinculació amb l'esquerra que va perdre la guerra i que ara es veia sotmesa al règim de Franco. Sens dubte, un capellà i falangista no era algú en qui es pogués confiar a primera vista. El mateix José María de Llanos recorda la desconfiança dels veïns:

Me dolía oír a la gente decir que yo no era como ellos.²⁸

No obstant això, com a primer punt a favor d'aquest religiós, la seva estratègia no va ser la d'enfrontar els veïns o delatar grups d'esquerra clandestins, sinó la de confiar en ells i apropar posicions entre paradigmes vitals tan oposats. En els seus primers anys d'apostolat es va envoltar de personalitats importants com l'arquitecte Francisco Javier Sáenz de Oiza, que va dissenyar l'església del barri veí d'Entrevías; el famós teòleg jesuïta José María Díez-Alegría, precursor, entre d'altres, de la teologia de l'alliberament, i altres persones importants dins el món intel·lectual. No obstant això, la tasca del religiós no va ser només de suport i promoció religiosa. Es va deixar

27 «Flores de Luna» era com els veïns i veïnes anomenaven els petits habitatges clandestins que creixien per les nits a El Pozo del Tío Raimundo.

28 Extret de <www.europapress.es/madrid/noticia-historia-reciente-espana-refleja-documental-flores-luna-barrio-pozo-tio-raimundo-20081128105731.html>, el 12 de juliol de 2012.

influenciar pel moviment veïnal incipient dels anys seixanta i va col·laborar en la constitució de les primeres associacions de veïns o va donar suport a persones com Marcelino Camacho i a la constitució del sindicat clandestí Comissions Obreres. En poc temps, el religiós es va convertir en un dels principals líders socials, a més de religiosos de base, de la lluita obrera espanyola, i s'anà allunyant cada vegada més de les rígides estructures franquistes, cosa que cimentava el seu mite.

La dialèctica entre teisme i espiritualitat contra ateisme i laïcitat va trobar una síntesi en la lluita pels desfavorits, on l'esquerra clàssica va estrènyer la mà al cristianisme primitiu de les posicions dels teòlegs de l'alliberament. Així, José María de Llanos, mentre es guanyava el respecte i la confiança de les classes obreres i els moviments d'esquerra, perdia dos dels seus antics camarades falangistes i germans de fe. Tant la Falange, que es mantenia en els seus principis, com el sector nacional catòlic i la mateixa Companyia de Jesús no donaven crèdit a la deriva d'aquest jesuïta, que ara es barrejava amb aquells que atacaven a l'Església (i amb afany de pertinença) i ignorava els que sempre li havien donat protecció. Aquestes estimes i menyspreus van sembrar certs dubtes en el jesuïta, que, finalment i malgrat tot, va optar per la síntesi dialèctica d'esquerra i cristianisme que ell i molts altres religiosos van escollir com a forma i exemple de vida.

El que tome en serio el Evangelio tiene que estar, por íntima e incontenible vocación espiritual, contra todas las diferencias sociales que hieren la dignidad de la persona; tiene que luchar, con fervor religioso, por la abolición de las clases, por la instauración de un orden político en el que el bien común triunfe sobre la injusticia y sobre la explotación capitalista.²⁹

Tal com demostra el cas concret del mossèn José María de Llanos i del barri d'El Pozo del Tío Raimundo, poc a poc, els moviments catòlics espanyols es van anar convertint en un instrument efectiu de socialització política democràtica durant el franquisme. Això es degué, en l'aspecte religiós, a la influència dels primers moviments d'autocrítica en el si del catolicisme espanyol, a l'apropament progressiu a la cultura i la ideologia del moviment obrer històric, i al diàleg amb el marxisme (iniciat abans a França i Itàlia), aguditzat per l'eclosió del concili Vaticà II, que va ser un revulsiu molt fort. L'acceptació del diàleg amb el món modern era una novetat per a la qual Espanya encara no estava preparada, així que davant de la modernitat es va mantenir una actitud de recel perquè es pensava que desvirtuaria les essències més íntimes de la tradició secular. Els textos conciliars, especialment el decret sobre la llibertat religiosa i la constitució *Gaudium et Spes*, eren quasi revolucionaris en el context espanyol. Els primers bisbes «convertits» pel Vaticà II es van esforçar per adequar-se a la realitat conciliar encara que el context els fos desfavorable. Va ser una evolució positiva, plena

²⁹ AZCATE, M. *op. cit.*, nota 17.

d'entrebancs, per deixar de ser una institució monolítica i convertir-se en una força moral de gran prestigi, fatora del canvi social i polític.³⁰

El magisteri de Joan XXIII i de Pau VI, així com el d'alguns bisbes, les associacions obreres catòliques i molts capellans de parròquia van donar consistència doctrinal i espiritual a aquest canvi i van establir un punt d'inflexió. Amb l'arribada al Pontificat de Pau VI, elegit papa el 21 de juny de 1963, va començar una llarga i complexa operació que va passar per una profunda renovació de l'episcopat per aconseguir que, fidel a la seva tradició, l'Església pogués desvincular-se lentament d'un passat històric que li impedia actuar en consonància amb els temps i encarar-se a un futur ple d'incògnites. Aquesta renovació de l'episcopat espanyol formava part d'un pla estratègic ben estudiat i executat pels més immediats col·laboradors del papa Pau VI, monsenyor Benelli i els nuncis Riberi i Dadaglio, així com alguns bisbes que des d'Espanya van secundar la iniciativa papal, l'arquebisbe Casimiro Morcillo i, sobretot, el cardenal Tarancón, entre altres.

Centre Social, anys 70. Autor desconegut (AHT).

3.3 La recepció a Espanya del Concili Vaticà II

Si volem comprendre la història de l'assimilació del Concili per part de la comunitat creient espanyola hem de tenir en compte com van ser coneguts i assimilats els documents més importants. La constitució dogmàtica *Lumen Gentium* va xocar frontalment amb l'eclesiologia dominant en els presbiteris, amb una jerarquia massa allunyada en la seva concepció i en la vida pràctica dels altres membres eclesiàstics, amb un laïcat en situació passiva i marginal. A Espanya era clar el sentit d'Església universal i el del paper del Papa, però estava molt menys desenvolupat el sentit d'Es-

30 PIÑOL, J. M. (1999): *La Transición democrática de la Iglesia católica española*, Madrid: Trotta.

glésia local. La constitució dogmàtica *Dei Verbum* va afavorir un tomb espectacular en la vida de molts cristians. Existia ja abans del Concili un clar entusiasme pel moviment de renovació bíblica, però va ser la difusió i aplicació dels principis de la *Dei Verbum* el que va desencadenar l'espectacular desplegament bíblic, afavorit per la digna i intel·ligible traducció dels llibres litúrgics.

Del Concilio teníamos esperanza que hubiera llegado a más. Se abrió pero no todo lo que esperábamos que se abriera. Sí que se adelantó en cosas, como los cambios en la misa. Antes al estar en latín poco te enterabas, no participábamos. Además, también se dio cabida a que leyéramos la Biblia, antes las mujeres no se dedicaban a leer y todas estas cosas.³¹

D'altra banda, la implantació de la llengua vernacle va tenir com a conseqüència no necessària, però, probablement, inevitable, la depreciació de la llengua llatina i grega en els estudis seminarístics, de la mateixa manera que aquestes llengües han desaparegut en gran mesura dels programes d'estudis eclesiàstics. La constitució *Sacrosanctum Concilium* va ser acceptada i seguida massivament a través de la reforma litúrgica, amb una joiosa i seriosa participació en els ritus i amb una preparació comunitària abans impensable. A les dècades dels seixanta i setanta va semblar que el tema litúrgic esdevenia una terra de ningú que servia com a camp de contínua experimentació.

Tot plegat des de que ens feien memoritzar com a lloros el catecisme que dèiem a llavors, anant a confessar —que és el que jo li tenia molt terror—, i fins avui, passant pels anys seixanta, que va ser l'època del concili i això ens va portar una esperança, com si s'haguessin obert les finestres a un món nou i a partir d'aquí conèixer més bé *lo* que era l'evangeli, interpretar-lo d'una altra manera. Vam estar de molta sort amb els vicaris que van venir a partir dels anys seixanta. Ens van ajudar a veure això, el missatge de Jesús d'una altra manera... però *bueno*, no ha acabat de desenvolupar-se prou com jo pensaria que s'hauria d'haver desenvolupat el concili.³²

La constitució pastoral *Gaudium et Spes* es va convertir en el cas espanyol, donades les condicions sociopolítiques i el model d'Església que havia predominat després de la Guerra Civil, en un document crucial. No només el règim polític imperant, sinó una bona part dels catòlics més tradicionals es van sentir desconcertats i agredits. De fet, en aquest document es posava en dubte el règim dictatorial franquista. Es reconeixia el dret dels obrers a fundar sindicats lliures i a fer vaga, es condemnava l'absolutisme d'un sol home o d'un partit polític, i s'enumeraven moltes exigències sobre

31 Testimoni oral: Muñoz, Carmen. (Tarragona, 2013).

32 Testimoni oral: Antonell Ribatallda, Paquita. (Castellar del Vallès, Barcelona), <www.archivodelaexperiencia.es/testimonios/detail.php?id=0033488>.

la distribució de la riquesa i la defensa dels drets humans. Pocs documents eclesials han estat estudiats i comentats amb tant interès pels mitjans universitaris espanyols i han tingut tant influx en la vida social espanyola. Lligada a aquesta constitució, la declaració *Dignitatis Humanae*, que reconeixia a tots els ciutadans el seu dret a seguir i practicar les seves conviccions religioses, també va ser de difícil assimilació perquè suposava una dolorosa ruptura amb la tradició espanyola d'intolerància religiosa.

Pel que fa al sacerdoti, en les dècades dels seixanta i setanta va tenir lloc una profunda renovació i una posterior crisi de la figura del sacerdot davant la nova doctrina conciliar i la secularització. Una nova generació de sacerdots havia accedit en els seus estudis o lectures a doctrines teològiques i maneres d'organització eclesiàstica difoses fora d'Espanya, que afavorien la tolerància i el compromís. En aquests anys molts clergues s'identificaven amb postures de centreesquerra i estaven en desacord amb una Església lligada a l'Estat, és a dir, manifestaven un desig d'acabar amb la situació llavors vigent a Espanya.

Las religiosas comenzaron a vestirse de corto, a quitarse los velos, los sacerdotes se quitaron la sotana, como los demás hombres y mujeres, más cercanos. Considero que Jesús iba como iba la gente de su pueblo y hay que seguir su ejemplo.³³

Les noves generacions de sacerdots van contribuir a la deslegitimació del règim, des de la seva negativa a considerar la Guerra Civil com una croada i al règim franquista compatible amb el cristianisme. Aquests sectors del clergat es van trobar amb la manca de flexibilitat de la jerarquia davant les seves noves propostes pastorals. En diversos estudis i treballs sobre aquesta qüestió, s'ha posat en relleu la distància existent entre un episcopat que en el postconcili actuava d'acord amb principis preconciliaris anacrònics i uns sacerdots identificats amb les propostes del Vaticà II i amb la democràcia. De vegades van existir notòries disfuncions entre les novetats impulsades pels rectors joves i les expectatives dels fidels. Les relacions entre les creences religioses i la doctrina oficial o la representada pel clergat no sempre van ser harmòniques i menys en aquella època de canvis. D'aquí la necessitat d'estudis locals, d'anàlisi sobre el contingut de la prèdica, molt atenta a la vida política del país, la transformació de la vida parroquial i la percepció de tot plegat.

La parròquia era en aquella època el punt on s'ajuntava el jovent, la vida social es feia a través d'allà.³⁴

33 Testimoni oral: Muñoz, Carmen. (Tarragona, 2013).

34 *Ibidem*.

Para las reuniones de la lucha obrera siempre encontramos apoyo en la parroquia.³⁵

El cas de Torreforta, barri obrer de la ciutat de Tarragona, pot servir com un bon exemple d'anàlisi dels anomenats «sacerdots obrers» per les seves semblances amb altres barris i nuclis poblacionals de la resta de Catalunya i de l'Estat espanyol.

3.4 Les dones en l'associacionisme catòlic obrer

Per un altre costat, també cal destacar el paper de les dones catòliques en els canvis socioreligiosos d'aquests anys, que van donar la volta a la percepció i al model de dona impulsat per la dictadura. A mitjan centúria es va assistir a una revaloració de la dona com important bastió en defensa de l'Església, perquè participava activament en les organitzacions catòliques. Però aquest procés es va veure truncat a finals dels seixanta, amb l'encíclica *Humanae vitae* (1968), que rebutjava el control de la natalitat, i en els setanta per la negativa a les propostes d'ordenació sacerdotal de les dones, la qual cosa va conduir a una ruptura, a la crisi de l'associacionisme seglar femení.³⁶ Mentre les organitzacions femenines van romandre fidels al marc restringit de les relacions de gènere, aquestes foren acceptades per l'Església, però quan van intentar traspassar aquest marc, la jerarquia eclesiàstica va frenar-ne l'evolució i va obligar moltes de les seves militants a abandonar l'apostolat laic.³⁷ L'associacionisme femení va ser molt nombrós i dinàmic, però ha estat poc valorat, fins i tot per part dels historiadors i historiadores. En realitat, reflecteix l'oblit a què han estat sotmeses les experiències femenines i la lenta incorporació de la perspectiva de gènere a la historiografia contemporània.

Des de 1958 a 1968, les dones d'Acción Católica van experimentar un profund canvi que les va conduir a replantejar-se les concepcions religioses, de gènere i polítiques, i en última instància va acabar en un enfrontament amb la jerarquia eclesiàstica: l'anomenada «edat d'or» de la dona en l'apostolat.³⁸ Cal assenyalar tres motius que expliquen aquesta transformació.³⁹ En primer lloc, un canvi en la doctrina pontificia.

35 Testimoni oral: Muñoz, Carmen. (Tarragona, 2013).

36 RODRÍQUEZ DE LECEA, T. (1995): «Mujer y pensamiento religioso en el franquismo» *Ayer*, n. 17, p. 173–200.

37 MORENO SECO, M. (2001): «Mujeres y religiosidad en la España contemporánea», a CAPORALE BIZZINI, S. i MONTESINOS SÁNCHEZ, N. (ed.): *Reflexiones en torno al género. La mujer como sujeto de discurso*. Alacant: Universitat d'Alacant, p. 27–45.

38 BELLOSILLO, P., (1986): «La mujer española dentro de la Iglesia», a BORREGUERO, C., CATENA, E., DE LA GÁNDARA, C., SALAS, M., (dir.): *La mujer española: de la tradición a la modernidad (1960–1980)*. Madrid: Tecnos, p. 109–126, i 111.

39 SALAS, M., (1999): «La acción de las mujeres católicas», *XX Siglos*. n. 1. p. 83–92.

En diverses declaracions el 1957, Pius XII va exposar el seu interès per una formació i un dinamisme de les dones catòliques, entre altres motius per crear una alternativa al moviment feminista.⁴⁰ Joan XXIII i els documents del Concili Vaticà II van donar suport a l'evolució empresa per les dones catòliques, amb la seva insistència en el paper dels laics i un tractament més igualitari de la dona, la qual cosa derivà en un debat nacional i internacional sobre el paper de la dona en l'Església.⁴¹ En segon terme, els contactes amb l'associacionisme catòlic internacional, tant amb el II Congrés d'Apostolat Seglar, que va subratllar que només amb la formació de l'apostolat es podria fer front a la secularització, com sobretot amb la Unió Mundial d'Organitzacions Femenines Catòliques (UMOFC), que ja en els cinquanta va començar a preocupar-se per la formació i una major presència pública de les dones. Impulsades per aquesta última institució, les dones d'Acción Católica van promoure entre 1953 i 1957 un pla de formació sobre la personalitat de la dona, que va preparar els canvis posteriors, els que insistien en l'actuació de les dones fora de la llar. I, en tercer lloc, cal destacar els contactes amb els moviments apostòlics obrers, especialment l'HOAC, per a l'adopció dels plans de formació i per un major interès per la realitat sociopolítica. En conseqüència, les raons que van conduir a l'evolució de la branca van obeir fonamentalment a processos de canvi intern de l'Església, que van afectar tot l'apostolat seglar i en especial el femení, encara que és de sentit comú que les innovacions econòmiques i polítiques d'aquells anys van ser també determinants.

El 1959 es van aprovar els nous estatuts d'Acción Católica, que insistien en l'especialització de les activitats apostòliques per *ambients*, és a dir, allà on s'exercís una professió o on s'habités. Aquesta nova estructura estava relacionada amb el recurs a la nova metodologia de formació, atenta a la realitat més propera, i tenia com a objectiu obtenir una major eficàcia en l'apostolat. La conversió de l'Acción Católica general parroquial en un moviment especialitzat, que es va produir amb diferents ritmes i amb un abast també diferent en cada branca, va donar lloc a nombroses polèmiques per la contradicció entre la vocació interclassista de l'Acción Católica general i el reconeixement de la divisió de classes de l'Acción Católica especialitzada.⁴² Arran d'aquest canvi, va tenir lloc un fort desenvolupament de les anteriors especialitzacions de l'HOAC femenina: oficinistes, mestres i graduades, especialment la primera. A més, van sorgir el Movimiento Urbano i el Movimiento Rural, que agrupaven els centres parroquials d'un i altre entorn.

40 SALAS, M., (1993): *De la promoción de la mujer a la teología feminista. Cuarenta años de Historia*, Bilbao: Sal Terrae, p. 14.

41 RODRÍGUEZ DE LECEA, T., *op. cit.*, nota 36, p. 190-195.

42 MONTERO, F. (1999): «La Acción Católica Española en el primer franquismo, 1939-1951», a *Tiempos de silencio Actas del IV Encuentro de Investigadores del franquismo*, València: Universitat de València-CCOO, p. 30.

L'especialització obrera, primer amb les sigles HOFAC i més endavant HOACF, tenia una implantació sòlida i va desenvolupar una activitat pròpia, molt allunyada de l'ambient de classe mitjana que caracteritzava les dones d'Acción Católica, encara que hi estava vinculada formalment.⁴³ Les oficinistes (OMAC) van incorporar els nous mètodes de formació i es van proposar crear centres de preparació professional, encara que seguien organitzant la campanya de Nadal en les oficines. Els objectius de les mestres eren fomentar la promoció del magisteri amb la presa de consciència sobre la seva situació, la formació i la reflexió sobre l'ambient social dels alumnes. Finalment, l'especialització de les llicenciades va tenir una vida lànguida, ja que les dones que accedien als estudis universitaris eren molt poc nombroses i moltes d'elles no exercien cap professió.

Conseguimos hacer un grupo bastante grande de chicas [de la HOAC] y reflexionábamos sobre el evangelio y nuestro compromiso, cada una explicaba los problemas que tenía en su fábrica, si había visto alguna injusticia, todo se llevaba a la reflexión. Cada una se comprometía de manera concreta y con la voluntad de cumplirlo. La premisa era Ver, juzgar y actuar. En mi caso, yo siempre estaba en el comité de empresa y al final me despidieron una vez que pudieron, recientemente, por haberme significado. Aunque no era de ningún partido político, sólo por eso ya me llamaban la comunista.⁴⁴

L'Apostolado Urbano (posteriorment anomenat *Movimiento Urbano*) va ser la secció més nombrosa de la branca i va experimentar l'evolució més accentuada, juntament amb HOACF. El 1966, en les seves Jornadas Nacionales es va concloure que sense desatendre la parròquia, les militants havien de dedicar-se a l'acció en la família, a la feina o en l'*ambient* i que les campanyes havien de guiar-les al compromís temporal. Aquest moviment va assolir un alt grau d'autonomia de l'acció parroquial i progressivament es va orientar cap a una especialització en mitjans independents, les dones que no s'enquadraven en cap de les anteriors especialitzacions. La culminació d'aquest procés va conduir a l'aparició d'alguns grups d'Acción Católica Independiente Femenina (ACIF). El 1967 es va plantejar la creació d'un moviment mixt amb els grups masculins anàlegs, però l'esclat de la crisi no va permetre'n la consolidació. Per un altre costat, l'Apostolado Rural (després, *Movimiento Rural*) va tenir una implantació i un dinamisme molt menor. Un dels problemes que va trobar va ser l'adaptació a l'ambient rural de les fórmules impulsades pel Movimiento Urbano. El baix nivell cultural de les dones d'aquest ambient i el fort èxode poblacional que vivia en aquells anys el camp espanyol eren dificultats difícils de vèncer. Aquest moviment va

43 NICOLÁS MARÍN, M. E. i LÓPEZ GARCÍA, B. (1986): «La situación de la mujer a través de los movimientos de apostolado seglar: la contribución a la legitimación del franquismo (1939-1956)», a CAPEL MARTÍNEZ, R. M. (coord.) *Mujer y sociedad en España 1700-1975*, Madrid: Instituto de la Mujer, p. 384.

44 Testimoni oral: Muñoz, Carmen. (Tarragona, 2013).

posar de manifest aspectes com el desemparament del món rural en serveis bàsics i les dificultats econòmiques dels seus habitants; però també van assenyalar els problemes morals o l'indiferentisme religiós. La debilitat del moviment va conduir-lo a una aproximació al moviment rural masculí, amb el qual es van acabar unint formalment en els estatuts de 1967.

También había un grupo en la HOAC de amas de casa que, igual que nosotras en nuestro día a día en los puestos de trabajo, ellas llevaban su compromiso en la familia.⁴⁵

Els límits de l'evolució de les dones d'Acción Católica es plasmen en una triple contradicció: de gènere (dirigent activa o model femení passiu), de classe (burguesa o treballadora) i de formació (alta o escassa instrucció). La projecció social de l'organització es va circumscriure a dones catòliques actives de classe mitjana i dones de classes treballadores vinculades als seus centres de formació. Acceptant això, cal concloure que les dones d'Acción Católica van posar en qüestió la divisió de papers i les relacions de gènere tradicionals, fet que s'ha de subratllar perquè es va fer en un ambient burgès catòlic d'arrel conservadora. La pervivència d'alguns centres en condicions de subordinació a la jerarquia després de la convulsió religiosa posterior al Concili Vaticà II va fer visible l'existència de nuclis minoritaris vinculats a un prototip femení tradicional, però les massives dimissions demostren que el model de militant activa i independent havia aconseguit consolidar-se. La incapacitat de la jerarquia d'acceptar una autonomia dels laics i de les dones va tenir com a conseqüència la pèrdua de l'arrelament social de l'Església en un context de ràpida secularització social. Tot i que en menor mesura que en l'apostolat obrer o que en certs nuclis eclesiàstics, la branca de dones d'Acción Católica va contribuir a la deslegitimació del franquisme en col·laborar amb un canvi d'actituds polítiques i socials. També va proporcionar militants a altres moviments socials i polítics dels anys setanta, tot i que falten estudis sobre això.

3.5 L'acció parroquial a Torreforta als anys cinquanta i seixanta

L'església parroquial i la casa rectoral del barri de Torreforta es van començar a construir al gener de 1953, costejades pel Patronato Cardenal Arce Ochotorena. L'11 de març de 1956, el Cardenal De Arriba y Castro va beneir l'església parroquial solemnement, sota l'advocació de Sant Josep. Però fins al 17 de març 1957 no es rep la primera visita pastoral efectuada pel bisbe auxiliar Laureano Castán Lacoma, el qual va administrar per primer cop el sagrament de la confirmació en el barri. La campana que havia d'anunciar als veïns les cerimònies religioses també fou beneïda per l'ar-

⁴⁵ *Ibidem*.

quebisbe en una cerimònia pública a la plaça de l'església, en què els veïns acabaren alçant-la fins al campanar i col·locant-la en el buit que dona a la plaça.

Mn. Pau Canyelles benedicció de l'església parroquial Sant Josep de Torreforta, Any 1956.
Arxiu Parròquia Sant Josep Torreforta.

A finals dels anys cinquanta i durant els anys seixanta el barri va créixer de manera molt ràpida. Entre 1960 i 1965 es va duplicar la població i es van aconseguir algunes millores en infraestructures, transports i equipaments: una farmàcia, el troleibús, un centre social, el col·legi Gual Villalbí, una sucursal de la Caixa d'Estalvis, un metge de la Seguretat Social, la instal·lació de bústies de correus i cabines telefòniques, i el Classic Cinema, entre altres. Tot i així, el barri encara tenia nombroses deficiències, que a pesar de les queixes públiques dels veïns i veïnes a les autoritats locals, la majoria de vegades quedaren en paraules buides i promeses gens concretes.

Les veïnes i veïns del barri de Torreforta, de manera unànime, destaquen la bona gestió social i el tarannà participatiu i progressista dels primers mossens del barri. El primer mossèn va ser Pau Cañelles (1928–1973). Va arribar a Torreforta amb vint-i-set anys i la seva Lambretta negra. Es va trobar amb una població que semblava deixada de la mà de l'Administració, però amb moltes ganes de tirar endavant. La primera missa es va celebrar la nit del 24 de desembre de 1954 i, com que no hi havia res, la gent es va portar les cadires de casa seva. En la primera oració va dir:

Señor, me gustaría ser el pastor de este barrio. Una comunidad humana que nace en la Nochebuena debe estar fundamentada en la caridad cristiana. Niño Dios, que por primera vez presides la reunión de esta familia de Torreforta, bendice a los pequeñuelos. Dale escuelas y maestros celosos. Ayuda a las fa-

milias que con cariño y entusiasmo comienzan una nueva comunidad parroquial. Niño Jesús, que en Torreforta no se conozca el odio; antes al contrario, que todos se amen como hermanos y se sientan hijos del mismo Padre.⁴⁶

Així deixava clara la seva voluntat de cooperació en la millora del barri i es feien responsable de transmetre les queixes i els suggeriments dels veïns i veïnes a l'Administració local. El mossèn va esdevenir un veí més, un amic, el confident per a tothom. Les seves paraules ho deixen clar:

Siempre concebí el templo y la parroquia como el centro de la irradiación del amor y de la unidad. Lo que nace alrededor de la cruz no puede llevar otro signo que el del amor. Sala parroquial, guardería infantil, grupo escénico, coro, centro social, escuelas, etc., todo lleva el sello de una preocupación pastoral y sacerdotal.⁴⁷

També era ell qui, amb la seva moto, anava a Tarragona a comprar medicaments, repartia els ajuts americans entre la gent que més els necessitava i anava a buscar el metge en els casos més urgents. Per aquest motiu la gent el recorda amb molta estima:

Era un home capaç d'agafar pic i pala [...]
Logró una unión moral y religiosa en el barrio [...]
Era un ídolo.⁴⁸

Les primeres escoles que van funcionar el 1954 es van instal·lar en el local on se celebrava la missa. Estaven dirigides per les religioses de Jesús-Maria. El 1956 es va construir el Patronato Escolar «San Pablo» de Suburbios, presidit pel cardenal, el qual es feia càrrec de les escoles del barri. L'any 1959 ja eren vuit les escoles unitàries instal·lades al barri dependents del Patronat. Hi havia, a més, dues escoles unitàries regentades per mestres nacionals que eren prèvies a la creació del barri i atenien els nens de les masies. Totes les escoles funcionaven en locals provisionals com el cor de l'església, les sagristies, etc. Un òrgan important d'aquell temps va ser el Patronat Fray José Manuel de Aguilar. Va néixer arran d'uns exercicis espirituals que va dirigir mossèn Aguilar a la Casa Diocesana de la Selva del Camp i estava format per homes i dones residents a Tarragona, la missió dels quals era fomentar i promoure obres socials a Torreforta per encàrrec del cardenal.

De manera paral·lela a l'acció del mossèn, cal destacar que el mateix any que van començar les classes al col·legi públic Gual Villalbí, al gener de 1957, un grup de

46 FORTUNY GARCÍA, M. (dir.) (1965): *Barrio de Torreforta. 1952-1964*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona, p. 18. Dintre de l'APPX, «Investigación Social. Torreforta II», annex 4.

47 *Ibidem*.

48 APPX, «Investigación Social. Torreforta I», annex 3: *Observación libre de la parroquia de San José de Torreforta*, p. 128.

monges vedrunes del Sagrat Cor va posar en marxa en un annex de la sala parroquial una llar d'infants per acollir tota la canalla petita que estava al carrer. La secció de dones del Patronato Fray José Manuel de Aguilar es va fer càrrec d'aquesta llar d'infants que provisionalment va funcionar a la Sala Parroquial, a cura de dues religioses Germanes Carmelites de la Caritat. L'any 1959 els nens atesos eren cent quaranta i els locals podien arribar a atendre dos-cents nens. El centre es va anomenar Nuestra Señora de la Paz. La directora del centre va ser la germana Carmen García, ajudada per la germana Aurora Roscapana. Les instal·lacions definitives de la guarderia no van arribar fins al 1965.

El 24 de gener de 1957 la Junta de Damas del Patronato Padre Aguilar ⁴⁹ escriu una carta on, segons elles:

Distinguida señora:⁵⁰

Un grupo de señoras tarraconenses, animadas por el deseo de cooperar en la medida de sus posibilidades a la amplia acción social que viene desarrollándose en nuestra Ciudad, hemos establecido desde algún tiempo atrás una obra que se proyecta sobre la naciente barriada de Torreforta, importante núcleo obrero que va surgiendo en Tarragona para el cual la acción de la Iglesia, de las Autoridades y de las Entidades tarraconenses han mostrado en todo momento especial interés.⁵¹

Aquest interès per part de l'Administració local i les entitats a què adueix el primer paràgraf de la carta, al consultar les actes municipals de l'Ajuntament de Tarragona dels anys cinquanta i seixanta i la premsa local de la ciutat d'aquells anys, es demostra que és molt puntual i anecdòtic. Això sí, en una etapa inicial, és cert que aquesta obra d'ajuda a Torreforta que esmenta la Junta de Damas del Patronato Padre Aguilar es va concretar en l'ornamentació de l'església parroquial de Sant Josep. Es van aportar esforços per a la dotació d'imatges, bancs i la resta de mobiliari que es necessitava. Així, elles també es van ocupar de fer atenció als petits detalls per condicionar les instal·lacions de la llar d'infants amb jocs i amb els objectes necessaris per al desenvolupament correcte de les seves funcions.

Per un altre costat, el 1957, la secció d'homes del Patronato Fray José Manuel de Aguilar va adquirir uns terrenys per realitzar-hi un camp d'esports. El terreny estava envoltat de tanques, tal com corresponia, i tenia capacitat per a un camp de futbol, un de bàsquet, pistes, frontó, etc. Aquell mateix any es va formar el Club Esportiu

49 El Patronato Fray José Manuel de Aguilar va ser una iniciativa del cardenal Arriba y Castro, al desembre de l'any 1955, per promoure l'ajuda social al barri de Torreforta.

50 No s'especifica ni nom ni càrrec, per tant, no es pot saber a qui anava dirigida la carta, però el que és rellevant és el fet en si mateix.

51 Arxiu Privat de la comunitat de les Germanes Carmelites de Tarragona, en endavant APGCT. Carta de la Junta de damas del Patronato Padre Aguilar, p. 1.

Cultural de Torreforta amb la finalitat d'estimular la formació integral dels seus socis en tres aspectes: religiós, cultural i esportiu. El 17 de març de 1957 es van inaugurar oficialment les instal·lacions, en presència del Cardenal De Arriba y Castro.

Com que a Torreforta hi havia un gran nombre de famílies que procedien del sud d'Espanya, el mossèn va procurar —segons ell— unir tots els d'origen andalús, que tenien un fort esperit religiós, per adaptar-los-el a l'esperit religiós de Catalunya. Així, es va fundar la Hermandad de Nuestra Señora de Araceli el 1958 i se celebrà la primera missa el Dia de la Verge d'aquell mateix any, davant d'un quadre que es va col·locar solemnement a la parròquia de Sant Josep. L'any següent es va encarregar la imatge de la Verge, que va ocupar un lloc preeminent, a l'altar major de la parròquia.

La imatge de la Verge d'Araceli la va realitzar l'important escultor granadí, Daniel Gutiérrez Ruiz (1911–1993), el qual havia impartit classes a l'Escola d'Arts i Oficis de Granada, a l'Institut Laboral d'Albox (Almeria) i a l'Escola de Mestratge. A més, havia escrit llibres de text sobre l'art de la fusta i donava múltiples conferències sobre art (amb diapositives de les seves pròpies obres). Es pot dir de Daniel Gutiérrez Ruiz que va dominar tot el referent a l'art. Entre les seves obres d'art a Tarragona destaquen, a més de la Verge d'Araceli per a la parròquia de Torreforta, la Verge del Pilar (reproducció exacta de la de Saragossa) per a la capella de l'ermita del Llorito, l'altar en alabastre per a la Verge de Montserrat de la parròquia de Sant Francesc i el crucifix de l'església de les Carmelites Descalces, entre altres obres per a particulars. Tot i així, la seva obra mestra més reconeguda és la talla de *Nuestro Señor Orando en el Huerto* de Ronda (Màlaga).

Posteriorment, es va fer un retaule a la Verge d'Araceli, també a la parròquia de Torreforta. A partir de 1960 i durant diversos anys consecutius es va celebrar una processó pel barri amb gairebé cinc-cents germans agrupats entorn a la Verge. En l'actualitat no es fa processó, encara que sí la missa solemne i un dinar de germanor.

Donades les característiques del barri, en el qual ja es disposava d'alguns serveis, però en faltaven molts altres, per a mossèn Pau era del tot necessari un local social, en què, sota la mirada de la parròquia i amb la forta col·laboració de les veïnes i veïns, es promoguessin nous serveis i es donés cabuda als que ja existien. Així, l'any 1959 va ser creat el Centre Social en un recinte contigu a la sala parroquial. El promotor i l'encarregat de fer els tràmits legals i presidir les reunions per dissenyar els estatuts de la futura entitat va ser el mateix mossèn Pau Cañelles. El 27 de febrer es va constituir oficialment el Centre Social i es va aprovar el reglament al març de 1961. Aquest local social va voler ser el centre de promoció de les relacions humanes entre els veïns, per formar una vertadera comunitat, base d'una vida parroquial. Així es podrien resoldre els problemes propis del barri, la solució dels quals depenia de la unió i la solidaritat de les veïnes i els veïns. Per al mossèn, era indispensable fer un centre social si volia que arrelés el cristianisme d'una manera profunda al barri, ja que era l'obra que convenceria als que farts de paraules reclamaven fets.

La construcció del Centre Social de Torreforta es va realitzar en uns terrenys propietat de la Mitra, situats en el centre urbanístic i de la vida del barri, amb la col·laboració de Càritas, l'Arquebisbat i sobretot de les veïnes i els veïns del barri. El projecte es va encarregar a l'arquitecte Juan Zaragoza i les obres van tenir tres etapes. En la primera etapa es va construir un local per als serveis més urgents i per promoure les relacions humanes. En la segona etapa es va fer un cine i un garatge, serveis que el mossèn considerava més rendibles. I per últim, es va edificar un convent per a les religioses Germanes de l'Assumpció. Els socis del Centre Social pagaven unes quotes mensuals, a més d'alguns serveis que ajudaven al finançament del centre.

La dinàmica social als anys seixanta estava representada pel Centre Social i tots els cursos que allí es feien, sobretot per als joves, i els PPO, programes de preparació obrera, que facilitaven uns cursos per potenciar la formació i trobar feina, com el que ara es fa a l'Atur [Servei d'Ocupació de Catalunya]. Aquests cursos de capacitatció eren d'auxiliar administratiu, perruqueria, auxiliar d'indústria química, conducció de camions...⁵²

Un cop acabat el Centre, els serveis que es van posar en marxa van ser: una biblioteca, per petició dels mateixos veïns; una escola-llar per formar les noies en les tasques de la llar; jardins per a les festes a l'aire lliure i per acollir els nens els dies festius; una acadèmia cultural per als adults on es donaven cursos d'especialització; un club esportiu; un cor; un dispensari; un bar com a centre d'unió de tots els socis i on es volia fomentar l'esperit de fraternitat; una cooperativa de consum, sobretot de roba i articles de plàstic; també es realitzaven activitats de dansa i teatre, així com colònies estivals. En definitiva, es va donar molta importància als serveis educatius i culturals, ja que per a mossèn Pau, formar l'*home* era la base indispensable del cristianisme ja que tot el barri obrer estaria amb l'Església, en les seves pròpies paraules.

Mossèn Pau Cañelles va deixar el barri el 29 de gener de 1960 per anar-se'n com a missioner al Brasil. Aquell mateix dia es va presentar el nou mossèn, Joan Tomàs i Bartolí (1924–1994), que estaria al barri fins al 1964. Va ser consiliari de l'HOAC del 1950 al 1960 i, a partir d'aquest any, director social de Càritas i consiliari diocesà de la JOC.⁵³ Va continuar la labor social del seu predecessor, preocupant-se per les necessitats del barri i de les persones més pobres. Ell mateix va reflexionar sobre la seva tasca quan va deixar la parròquia:

Torreforta ha recogido una siembra, comprende la verdad del Obrero de Nazaret y se da cuenta que vive y trabaja como lo hacía su Patrón. Y esto es un

52 Testimoni oral: Xammar, Paco. (Tarragona, 2013).

53 HOAC són les sigles de l'Hermandad Obrera d'Acció Catòlica. JOC són les sigles de la Joventut Obrera Catòlica.

consuelo para el sacerdote que, dentro de las flaquezas humanas, ha procurado compenetrarse en un ambiente para darle la verdad.⁵⁴

Tot i així molts veïns van sentir com una pèrdua irreparable que marxés mossèn Pau:

Entre algunos de nosotros se fue perdiendo el interés [d'anar a l'església] con el *mossèn Tomàs* i después vino uno no tan bueno y como de protesta, dejamos de ir.⁵⁵

Nos sentó mal que se fuera *mossèn Pau*, pero *mossèn Tomàs* también fue muy buen párroco, ya después otros y sí que nada.⁵⁶

Mossèn Tomàs era molt *campechano*, molt de a peu.⁵⁷

Però cal no oblidar que la força del barri i la millora de la parròquia va ser també, en part, gràcies a la insistència i perseverança d'un grup dones que es reunien per demanar cèntims als llocs on sabien que els donarien diners per aconseguir bancs, taules, espelmes, santcristos i altre material.

Aquestes dones quan arribaven a l'Arquebisbat deien: «tanqueu les portes que venen les *pediguenyes* [pidolaires] de Torreforta».⁵⁸

Les dones s'ocupaven de Càritas que llavors estava d'una manera molt precària, feien tasques de *corte* i confecció, visitaven els malalts, la catequesi i ajudaven a la preparació de la missa.⁵⁹

Al barri, també hi havia una capelleta que s'anava passant de casa en casa,⁶⁰ la *Sagrada Família*, on hi havia Sant Josep, la Mare de Déu i el nen Jesús. Cada setmana se la quedava una família del barri que volgués guardar-la. A la capelleta hi havia una guardiola on es dipositava la voluntat. Eren les dones, les encarregades que es mantingués en bon estat i que s'anés passant d'una casa a una altra. A més, s'ha destacat que gràcies a la col·laboració de les dones del barri amb el mossèn podien celebrar la processó de Rams, el Via Crucis i el Corpus Christi d'una manera força admirable, que ajudava a cohesionar el barri encara més.

54 FORTUNY GARCÍA, M., *op. cit.*, nota 46, p. 18-19.

55 Testimoni oral: Martínez Manzano, Juan (Tarragona, 2012).

56 *Ibidem*.

57 Testimoni oral: Ferré, Jacqueline (Tarragona, 2012).

58 *Ibidem*.

59 Testimoni oral: Xammar, Paco. (Tarragona, 2013).

60 Les capelletes de visita domiciliària són una forma de devoció religiosa popular que s'autoregula en forma de circuits o, pròpiament més ben dits, «cors» d'un grup de famílies que se la passen la una a l'altra, amb un ordre i periodicitat predeterminats sota l'atenció d'algun dels seus membres.

També s'ha posat en relleu tota la tasca apostòlica del jesuïta Joan de la Creu Badell i Busquets (1923–?) o, com era conegut, *Padre Juan*. Va ser vicari de la parròquia de Sant Josep Obrer de Torreforta a partir del juliol de 1966.

Padre Juan por la juventud hizo mucho, cuando estaba el Club Sanjo hacían baile para la juventud, hacía muchas excursiones y salidas al campo con los jóvenes, así unió mucho.⁶¹

El Club Sanjo aglutinava bastant jovent. S'ocupava d'això mossèn Badell. Es feien activitats per a joves de catorze a vint anys, excursions, cursos de formació cristiana.⁶²

A finals dels anys seixanta a Tarragona hi va haver un clima de lluita obrera i molts mossens van decidir col·laborar de forma més o menys activa, cedint espais de les seves parròquies perquè s'hi fessin reunions, encara que molts d'ells no es van voler vincular políticament de manera oberta.

De HOAC y de la JOC había un grupo muy fuerte en Tarragona en aquellos tiempos, su trabajo era luchar por la justicia y por la dignidad de las personas, en los trabajos y en todos los sitios. Entonces allí teníamos reflexión cristiana y nuestro compromiso era de cara a la problemática real que había en la sociedad ahora y en aquellos tiempos. Su compromiso sigue estando con los que más sufren. Un compromiso cristiano y humano, ya que como cristianos tenemos que denunciar lo que no está bien y no esconder la cabeza bajo el ala.⁶³

Llavors ja hi eren als barris els jesuïtes, Joan Badell era a Torreforta i Paco Xammar a la Floresta [...]. A la parròquia de Torreforta hi vaig anar la primera vegada quan vaig assistir a la primera reunió de Comissions Obreres, però prèviament hi havia anat perquè estava a la JOC [...] i havia anat a reunir-me amb noies cristianes per a veure si fèiem un grupet, després d'haver fet ja una reunió amb mossèn Badell... A més, sent rector d'una parròquia de Tarragona, mossèn Tomàs ens entenia i cobria.⁶⁴

Es demanaven espais a la parròquia per a poder fer reunions llavors clandestines i donàvem els mitjans de l'Església per a la consciència obrera.⁶⁵

61 Testimoni oral: Clavero Polo, Carmen. (Tarragona, 2012).

62 Testimoni oral: Xammar, Paco. (Tarragona, 2013).

63 Testimoni oral: Muñoz, Carmen. (Tarragona, 2013).

64 Testimoni oral: Fortuny, Teresa. (Tarragona, 2012).

65 Testimoni oral: Xammar, Paco. (Tarragona, 2013).

Cal dir que en aquest moment el moviment obrer estava fortament limitat als homes, les dones en lluita estaven doblement apartades, es van haver d'obrir pas i, en alguns casos, les capdavanteres procedien d'organitzacions catòliques obreres. Eren majoritàriament les dones que treballaven a les fàbriques⁶⁶ les que movien la informació sobre les reunions i les accions que s'havien de portar a terme, d'una en una, de manera clandestina. Van arribar a paraitzar els autobusos de Torreforta a començaments dels anys setanta.

El origen del compromiso social se originó en la religión, la Iglesia fue el paso a ese compromiso social [...]. Los contactos eran personales, redes de compromiso individual. Teníamos una fuerte sensación de clandestinidad [...]. A las de las batas rojas, a las de la fábrica de camisas, nos temían cuando llegábamos a Tarragona. Las mismas que bajábamos a Tarragona entonces, nos seguimos reuniendo ahora para bajar andando cuando hay alguna manifestación o huelga.⁶⁷

Arribats a aquest punt, cal incidir en el fet que el cas del barri de Torreforta no va ser l'únic on la parròquia va tenir una importància singular. En altres localitats de Catalunya i de la resta de l'Estat espanyol també es van donar processos socials similars. En aquest apartat s'ha decidit destacar-ne alguns dels més rellevants o que presentaven alguna similitud amb Torreforta, com és el cas de Cerdanyola de Mataró, Llefia de Badalona, Magraners de Lleida i El Pozo del Tío Raimundo (Puente de Vallecas) de Madrid, aquest últim ja esmentat amb anterioritat.

A Cerdanyola, als anys cinquanta, l'interès eclesiàstic per la immigració que arribava a la localitat anava creixent. Destacava la figura del salesià Manuel Serrano, que va ser qualificat com el «verdadero padre espiritual del vecindario»,⁶⁸ ja que es va animar a connectar i a ajudar aquestes famílies nouvingudes. Tant és així que el 1955, quan va ser destinat a Montsó (Osca) encara va mantenir el contacte amb alguns veïns de l'antic barri. De manera paral·lela a l'acció que realitzava Manuel Serrano, mossèn Pere Solà va promoure la construcció d'una nova parròquia a Cerdanyola, la parròquia de Maria Auxiliadora, que comptaria amb diversos locals i escoles, i que va començar a funcionar a partir de 1960. Una mica abans, l'any 1955, va entrar en escena una altra persona fonamental, Juan Luis González Haro o, com se'l coneixia, *Padre Juan Luis*.⁶⁹ Ell va ser qui a través d'actuacions públiques, articles i notetes al diari *Mataró* va donar a conèixer els projectes parroquials i va demanar diners per po-

66 És per aquesta raó per la qual hem dedicat un capítol sencer a les lluites obreres portades a terme per les dones, *vid. infra*, p. 227.

67 Testimoni oral: De la Fuente, Ángeles. (Tarragona, 2012).

68 LLIGADAS, J. i MAYA, J. F. (2000): *Cerdanyola, el barri gran de Mataró (1920–2000)*, Mataró: Patronat Municipal de Cultura de Mataró, p. 82.

69 *Ibidem*, p. 85.

der-los tirar endavant, i també va recórrer a la col·laboració de les dones i les noies per fer ornaments litúrgics. Als locals de la parròquia es feien tota mena d'activitats: ball, teatre, cinema, xerrades, catequesi, etc. També l'escola va començar la seva activitat amb molt eficàcia. Cal destacar que el 26 d'octubre de 1958 va tenir lloc la primera reunió del primer grup de la JOC (Juventud Obrera Católica) que es va fundar a Mataró, nascut a la parròquia de Maria Auxiliadora de Cerdanyola i relacionat amb tres joves que ajudaven el pare Manuel Serrano. La relació amb mossèn González no va ser fàcil, ja que s'escapaven del seu control i estaven més interessats a captar més joves com ells que no pas a anar a missa.⁷⁰ Posteriorment, va néixer també a Maria Auxiliadora un grup de la JOC femenina. En tot cas, alguns d'aquells nois i noies del començament van tenir un paper ben actiu en el posterior Centre Social de barri i en les posteriors lluites obreres.

Carrers sense asfaltar. Torreforta anys 70. Autor desconegut (AHT)

Hi ha moltes altres poblacions que van passar per circumstàncies semblants, com és el cas del barri de Llefia de Badalona. Llefia és com es coneix popularment al districte V de Badalona, situat a l'extrem sud-oest de la ciutat. Està compost per tres barris: Sant Joan de Llefia, Sant Mori de Llefia i Sant Antoni de Llefia. Als anys vint i trenta del segle xx, la zona ja havia patit una gran recepció d'immigrants, però l'onada realment forta de nousvinguts va ser durant els anys cinquanta i seixanta, amb la conseqüència de la construcció massiva d'habitatges i el creixement urbanístic. L'origen de la parròquia de Llefia es donaria per les necessitat d'un grup de cristians de tenir un local per a les seves activitats pastorals. Els terrenys ja els havia adquirit el

⁷⁰ *Ibidem*, p. 95.

1915 amb la intenció de construir-hi un cementiri el rector Josep Pons, per a la seva parròquia, la de Sant Adrià. Davant de l'oposició dels veïns de la zona, que no volien viure a prop dels morts, van aconseguir una petita porció d'aquell terreny i van iniciar les obres l'any 1934.⁷¹ Durant uns vint anys la seva activitat va ser molt reduïda, no seria fins al 1955 que el temple va ser beneït de nou i es va tornar a tenir una activitat de culte d'una envergadura significativa. En el si de la comunitat d'aquesta parròquia, les congregacions marianes i els alumnes d'escoles religioses van portar a terme accions d'assistència social en les zones més marginals, i serien animadors i creadors del centre assistencial mèdic. L'HOAC, JOC i Vanguardia Obrera van crear unes xarxes socials i polítiques on es van formar els primers assistents socials i treballadors voluntaris. El 29 d'abril de 1961 es va establir que Sant Antoni de Pàdua a Llefia seria la parròquia. Cinc mesos després va arribar el primer rector, Joan Carreras i Solé, que donaria continuïtat a la tasca d'ajuda i es convertiria en una veu més de crítica de les condicions reals del barri. Durant els anys seixanta la parròquia va ser l'únic local cultural del barri, de manera que va fer el paper d'aglutinador i agent social i cultural.

El barri de Magraners es troba als afores del nucli urbà de Lleida, aïllat de la ciutat per zones de polígons industrials. El barri va néixer l'any 1945 amb l'arribada de famílies d'origen andalús i extremeño, en la seva majoria, a uns terrenys anomenats «campo de aviación», que pertanyien als Pares Salesians per cessió del senyor José Civit. Primerament es va crear un tipus d'associació format pels caps de família (*Los Cabezas de Familia* al 1962), que en l'actualitat és l'associació de veïns del barri.⁷² El barri, en els seus inicis, no tenia cap tipus de servei i, quan va començar a tenir-los, van ser molt deficients durant molts anys. El 1950, mossèn Nadal va fer construir un dispensari i una botiga, a més, va fer analitzar l'aigua del canal per comprovar si era potable. També va impulsar que els nens del barri poguessin rebre una educació amb material escolar com cal. El 15 d'octubre de 1959 es va fundar la parròquia de Sant Josep Obrer i tres anys després, el 1962, es va inaugurar l'escola bressol de la parròquia i l'escola Sant Josep Obrer. Posteriorment, i gràcies a les reivindicacions ciutadanes, les veïnes i veïns anirien millorant el seu barri. D'això en queda constància a la memòria col·lectiva de les persones que van viure aquests esdeveniments, però encara no ha quedat fixat en cap estudi intensiu escrit o audiovisual. Les poques referències que externament podem obtenir són de la pàgina web del barri i cal dir que les semblances amb Torreforta són sorprenents. És un barri obrer perifèric envoltat de polígons industrials d'una capital provincial, originat pels nouvinguts del sud de l'Estat espanyol als anys cinquanta. La parròquia és funda el mateix any, juguen un paper important els jesuïtes i els salesians i, a més, es donen les mateixes mancances en serveis i infraestructures. En definitiva, en similars circumstàncies ambdós barris tenen evolucions semblants.

71 RICO MÁRQUEZ, J. (2010): *Llefia. De la barraca a la dignidad*. Autoeditat, p. 76.

72 Extret de <www.lleidaparticipa.cat/index_web.php?idwc=czoXmZoiYWF2dm1hZ3JhbmVycyI7>, el 25 d'agost del 2012.

3.6 Conclusió

Arribats a aquest punt, ens podríem estendre en desenes de casos similars només a l'Estat espanyol, però el que és realment important és veure que Torreforta no va ser un cas aïllat, un bolet estrany; té els seus particularismes però també comparteix molts aspectes semblants a d'altres realitats. A Torreforta, l'aproximació de l'Església al món obrer no va venir d'un acostament a posicions socialistes o marxistes, sinó per un sentiment de necessària renovació social, des d'una perspectiva cristiana. La imatge de la parròquia com a vertebradora dels barris obrers està molt present encara en el record de les persones que van viure en aquests barris i, a través d'enfortir els llaços entre tots, va anar aflorant el sentit de comunitat que va permetre la col·laboració unitària de tots per lluitar pels seus drets socials i polítics. Tot i així, ja fos per raons polítiques o d'apostolat, mentre l'acció social dels rectors no va xocar amb les polítiques municipals, a tot arreu els bisbes van tendir a donar suport a aquests capellans —encara que fossin *sospitosos*, i que els tinguessin vigilats, naturalment—. En el moment que es produïen xocs, els trasllats van ser freqüents. És el que li va passar a mossèn Dalmau (anomenat mossèn Mau-Mau, com la guerrilla independentista kenyana), a Sabadell, d'on va ser convenientment allunyat a petició de les autoritats. Fins i tot, els bisbes *progressistes*, com Narcís Jubany a Barcelona, van cedir a la política de trasllats quan les coses es van posar localment difícils. Al cap i a la fi la tasca principal seguia sent l'apostolat i no l'acció social. Va ser significatiu, per exemple, el tancament als anys setanta de l'Escola d'Assistents Socials Sabadell-Terrassa, després de vint anys d'activitat (afavorida en el seu moment per Rogelio Duocastella, gran animador també de la Semana del Suburbio de Barcelona el 1957), quan els seus patrons (Caja Sabadell, Gremio de Fabricantes de Sabadell, Instituto Industrial de Terrassa, etc.) es van queixar al bisbat que s'hi estaven formant líders per a les protestes en lloc de tècnics en treball pal·liatiu. En aquest punt, m'agradaria recuperar unes paraules de mossèn Pau Cañelles en un informe de 1959 on assegurava, a les seves autoritats superiors, que la parròquia de Torreforta era l'ànima de totes les obres i el centre d'unió de tots els veïns (i veïnes) del barri.

* * *

Per acabar, cal afirmar que a l'hora d'iniciar l'elaboració d'aquest capítol em vaig trobar en una disjuntiva: jo havia viscut al barri de Torreforta, és més, havia fet la catequesi i la comunió a la parròquia del barri, però ni de lluny havia viscut tot allò que m'explicaven les dones i homes que havia entrevistat. Jo havia viscut en un barri completament diferent. Enrere quedaven les lluites col·lectives i individuals per la millora de les condicions del barri; més en l'oblit encara quedava la repressió franquista i la falta dels drets democràtics. A l'època en que jo hi vaig viure, a començaments del segle XXI, l'única socialització que feia la gent jove era a través d'Internet i de les

noves tecnologies. Els companys de la meua edat ja no coneixien que hi va haver un temps, el temps dels seus avis, on la por i la misèria dominaven per complet el dia a dia de les persones. Una època en què l'esforç i la premissa del bé comú va permetre el seu benestar actual.

I alguns d'aquests joves, en la desconeixença del seu passat, recuperaven banderes preconstitucionals, s'enfrontaven a la convivència amb la terra, la cultura i la llengua que va acollir els seus pares o avis i atacaven els nouvinguts del Magrib, de Romania, de Pakistan, persones que en situació de completa indefensió social es veuen empeses a la marginació pels fills i néts de persones que van viure una situació similar; perquè no és admissible creure que és fàcil abandonar la cultura i la terra on has nascut per marxar, per necessitat, a un món estrany, diferent i desconegut. Per això, a l'hora d'escriure el capítol no he volgut que les meves vivències interferissin en la interpretació dels fets, perquè haurien distorsionat la realitat de l'època, uns inicis del barri que deixen una imatge idíl·lica de lluita incondicional de tots els membres del barri i d'una comunitat compromesa i activa a favor de la justícia social, que és, certament, el que jo desitjaria per a l'actualitat, però que no es dona.

Fins i tot, a l'hora d'escriure aquestes últimes línies, m'envaeix la por d'allunyar-me de l'objectivisme i d'entremesclar la força narrativa que tenien les històries dels meus avis sobre les lluites obreres durant el franquisme i la desil·lusió compartida amb els meus pares pel poc esperit de revolta que irradia el meu entorn. Veig els meus iguals instal·lats en la mentida autocomplaent de formar part de l'anomenada classe mitjana, confonent igualtat amb justícia, acomodant-nos, tots, en una fràgil branca de benestar que en l'actualitat s'està partint, a poc a poc, i va cedint al pes, la qual cosa ens portarà a un punt de no retorn. Tots els drets heretats gràcies a l'afany dels nostres avis quedaran —o més encara—, estan quedant en un no-res, en un record del passat. La pròxima generació no en gaudirà i, llavors, oblidarà que han existit. Fins on és nostra la responsabilitat de fer de la seva lluita la nostra lluita, de continuar-la, de respectar-la, d'impedir que sigui un oasi en el temps?

3.7 Arxius, bibliografia, bibliografia web, premsa i fonts orals

Arxius

Arxiu Històric de Tarragona

Arxiu Privat de la comunitat de les Germanes Carmelites de Tarragona

Archivo de la Experiencia: <www.archivodelaexperiencia.es>

Bibliografia

- ANDREU, P. (1960): *Histoire des Prêtres-Ouvriers*. Rennes: Ed. Les nouvelles editions latines.
- AZCATE, M. (1965): «Curas obreros en España» a *Nuestra Bandera, revista teórica y política del partido comunista de España*, n. 44-45. Madrid.
- BELLOSILLO, P. (1986): *La mujer española dentro de la Iglesia*, a BORREGUERO, C., CATENA, E., DE LA GÁNDARA, C., i SALAS, M., (dir.): *La mujer española: de la tradición a la modernidad (1960-1980)*. Madrid: Tecnos.
- CASAÑAS, J. (1989): *El progressisme catòlic a Catalunya (1940-1980)*. Barcelona: La Llar del Llibre.
- DURIEZ, Br. (2001): *Chrétiens et ouvriers en France: 1937-1970*. París: Editions Ouvrières.
- FORTUNY GARCÍA, M. (dir.) (1965): *Barrio de Torreforta. 1952-1964*. Ajuntament de Tarragona, Tarragona.
- LLIGADAS, J. i DE MAYA, J. F. (2000): *Cerdanyola, el barri gran de Mataró (1920-2000)*. Mataró: Patronal Municipal de Cultura de Mataró.
- MARTÍN DE SANTA OLALLA, P. (2005): *La Iglesia que se enfrentó a Franco. Pablo VI, La Conferencia Episcopal y el Concordato de 1953*. Madrid: Dílex.
- MATEOS, A., (1994): *Los orígenes de la USO: obrerismo juvenil cristiano, cultura sindicalista y proyecto socialista. XX Siglos, n. 22*.
- MONTERO, F. (1999): «La Acción Católica Española en el primer franquismo, 1939-1951», a *Tiempos de silencio Actas del IV Encuentro de Investigadores del franquismo*. València: Universitat de València-CCOO.
- MORENO SECO, M. (2001): *Mujeres y religiosidad en la España contemporánea*, a CAPORALE BIZZINI, S. i MONTESINOS SÁNCHEZ, N. (ed.): *Reflexiones en torno al género. La mujer como sujeto de discurso*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- NICOLÁS MARÍN, M. E. i LÓPEZ GARCÍA, B. (1986): *La situación de la mujer a través de los movimientos de apostolado seglar: la contribución a la legitimación del franquismo (1939-1956)*, a CAPEL MARTÍNEZ, R. M. (coord.): *Mujer y sociedad en España 1700-1975*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- PIÑOL, J. M. (1999): *La Transición democrática de la Iglesia católica española*. Madrid: Trotta.
- RICO MÁRQUEZ, J. (2010): *Llefià. De la barraca a la dignidad*. Autoeditat.
- RODRÍGUEZ DE LECEA, T. (1995): «Mujer y pensamiento religioso en el franquismo». *Ayer*, n. 17.
- SALAS, M. (1999): *La acción de las mujeres católicas. XX Siglos. n. 1*.
- SALAS, M. (1993): *De la promoción de la mujer a la teología feminista. Cuarenta años de Historia*. Bilbao: Sal Terrae.

- SUAUD, Ch. (2004): *Prêtres et ouvriers: une double fidélité mise à l'épreuve, 1944–1969*. París: Karthala.
- VILLOTA ELEJALDE, I. (2003): «Claves para el estudio de la Iglesia en el Franquismo», a *La Iglesia y el Franquismo: Homenaje a Aita Onainda*. Biscaia: Centro de Documentación sobre el bombardeo de Guernika.
- WATTEBLED, R. (1990): *Stratégies catholiques en monde ouvrier dans la France d'après-guerre*. París: Editions Ouvrières.

Bibliografía web

- <museedudiocesedelyon.com/MUSEEduDIOCESEdeLYONPOlettre1954.htm>
- <www.archivodelaexperiencia.es>
- <www.europapress.es/madrid/noticia-historia-reciente-espana-refleja-documental-flores-luna-barrio-pozo-tio-raimundo-20081128105731.html>
- <www.diaridetarragona.com/opinio/cartasaldirector/071518/plaa/per/mossn/toms>
- <www.lleidaparticipa.cat/index_web.php?idwc=czoXMzoiYWF2dm1hZ3JhbmVycyI7>
- <www.soitu.es/soitu/2008/11/24/info/1227539076_555613.html>

Fonts orals

- Ángeles de la Fuente (Tarragona, 2012).
- Carmen Clavero Polo (Tarragona, 2012).
- Carmen Muñoz (Tarragona, 2013).
- Jacqueline Ferré (Tarragona, 2012).
- Juan Martínez Manzano (Tarragona, 2012).
- Paco Xammar (Tarragona, 2013).
- Teresa Fortuny (Tarragona, 2012).

4. EDUCACIÓ I VIDA QUOTIDIANA

M. Pau Granados

4.1 Un repàs a les lleis d'educació

Un dels paràmetres que regula el canvi i el nivell de progrés d'un país es mesura pel sistema educatiu, el nivell de l'ensenyament i l'ambient familiar. El sistema educatiu en què estava immersa Espanya en les dates objecte del nostre estudi té com a principal i primera referència la llei Moyano d'ensenyament primari, de 1857, una llei de caràcter liberal, que, per una banda, regulava l'ensenyament en tots els nivells, regularitzava els plans d'estudis i establia noves carreres universitàries. Per altra banda, garantia un ensenyament universal, centralitzat, gratuït, públic i reafirmava el control estatal de l'ensenyament sobre les ordres religioses. La llei Moyano va estar vigent fins a la Segona República. Tot i aquestes aparents bondats, hi havia moltes diferències i menyspreus per raons de sexe. Les dones estaven educades segons el seu estatus social, o sigui, depenia de la seva capacitat econòmica el tenir més possibilitats d'assolir una bona educació. L'analfabetisme femení era molt elevat, a causa de la no-intervenció de la societat i de l'elit política, que tenien uns principis absolutament masclistes, i consideraven que la dona no havia de rebre cap tipus de formació perquè era inferior a l'home, tant intel·lectualment com biològicament.

Ley Moyano

Artículo 5º. En las enseñanzas elemental y superior de las niñas se omitirán los estudios de que tratan el párrafo sexto del artículo 2º (Breves nociones de agricultura, industria y comercio) y los párrafos primero y tercero del artículo 4º (Principios de geometría, de dibujo lineal y de agrimensura, nociones generales de física y de historia natural. Reemplazándose con:

Primero. Labores propias del sexo.

Segundo. Elementos de dibujo aplicado a las mismas labores.

Tercero. Ligeras nociones de higiene doméstica.¹

¹ Ley de Instrucción Pública de 9 de septiembre de 1857, *Llei Moyano*.

La curta duració de la Segona República no va permetre que es desenvolupessin els projectes educatius que es van iniciar, a pesar dels intents d'atendre en primer lloc l'educació, ja que el Govern republicà considerava que només a través de l'ensenyament i amb la formació personal la societat podia accedir de millor manera a la veritable democràcia i es podia aconseguir que s'acabés produint un canvi social i cultural a gran escala. La República sobretot va renovar la metodologia pedagògica basada en ideals de llibertat i extreta dels models europeus de l'època.

Però aquesta nova concepció es va truncar amb l'aixecament feixista del 18 de juliol de 1936, que va portar un gran retrocés en el sistema educatiu. Tenint en compte que el règim franquista no va ser una etapa històrica lineal, ja que són evidents els períodes d'obertura i tancament, són molts els canvis legislatius realitzats en l'aspecte educatiu, sempre a l'entorn de dues variables importants i indiscutibles: l'educació ha de ser catòlica i patriòtica. Aquesta línia a seguir no va acompanyada d'un sistema educatiu amb una estructura i organització planificada i estudiada. El Govern vol que l'educació sigui en tot moment transmissora dels ideals del règim i dels dos paràmetres acabats d'esmentar. Tant és així que, durant la guerra, els estudiants de magisteri, per tal de poder continuar estudiant la carrera iniciada durant l'època republicana, havien de presentar credencials:

Al solicitar la matricula un informe de las autoridades militares, civiles y eclesiásticas que acrediten su buena conducta religiosa y patriótica.²

Aquesta obligació és a l'ordre ministerial de 14 de juliol de 1939. El Govern franquista tenia por que aquests futurs professors tinguessin idees liberals o fossin ateus. Un exemple clar de quines eren les propostes del règim en l'àmbit educatiu el trobem en la primera llei apareguda en plena Guerra Civil, de la mà del ministre Pedro Sáinz Rodríguez, la Ley de la Reforma de Segunda Enseñanza, de 20 de setembre de 1938.

Esta formación clásica y humanística ha de ser acompañada por un contenido eminentemente católico y patriótico [...], este grado de enseñanza es el instrumento para influenciar en la transformación de una sociedad y en la formación intelectual y moral de sus clases directoras.³

Aquesta primera llei denota una sèrie de punts especialment identificadors del pensament i de les intencions del franquisme; en primer lloc, vol dur a terme una educació confessional i catòlica, la religió ha de ser obligatòria a totes les escoles i l'església té dret a inspeccionar els centres docents. En segon lloc, les matèries seran

2 Ordre ministerial de 14 de juliol de 1939.

3 Ley de la Jefatura del Estado español, de 20 de setembre de 1938. Sobre reforma de la Enseñanza Media, *BOE*, de 23 de setembre de 1938. Extret de *La nueva legislación de enseñanza media*, Pamplona: Editorial García Enciso, 1939, p. 21–28 i 186.

orientades segons la doctrina que marca l'Estat, per complir els preceptes del franquisme. Per últim, un dels aspectes més importants que remarca la llei és que l'Estat, en certa manera, es desmarcarà de la tasca educativa per traspassar-la a l'Església,⁴ ja que és, des d'un punt de vista social, la força capacitada per exercir un control ampli sobre les persones.

[...] la necesidad de restaurar en la escuela primaria la enseñanza de la religión, base indispensable del orden, vínculo firmísimo de la unidad y grandeza de nuestra patria.⁵

Aquesta Llei de reforma de l'ensenyament pretén regular i establir les pautes del nou Batxillerat, que es mantindrà inamovible fins a l'any 1953. La prova d'ingrés s'havia de fer als deu anys, després hi havia set cursos i, per últim, s'havia de superar un examen d'Estat realitzat per la universitat. Donarà prioritat a les llengües clàssiques: el llatí serà obligatori en tots els cursos i el grec en quatre cursos; la religió, amb dues hores setmanals i, la llengua espanyola, de la qual s'ofereixen tres hores setmanals durant tots els cursos. Les matemàtiques, la cosmologia, la filosofia, la geografia i la història acabaven de completar el currículum.

En l'article preliminar de la llei de reforma dels estudis de batxillerat, es poden observar diversos canvis genèrics que fan referència a la tasca docent i també als diversos canvis en el pla d'estudis.

- Empleo de la técnica docente formativa de la personalidad sobre un firme fundamento religioso, patriótico y humanístico.
- Aplicación del sistema cíclico docente para conservar la continuidad sustancial en la progresión de los conocimientos.
- Como consecuencia lógica de lo anterior, supresión de los exámenes oficiales intermedios y por asignaturas, evitando así una preparación memorística dedicada exclusivamente a salvar estos exámenes parciales con todos sus conocidos inconvenientes.
- Separación absoluta de las funciones docente y examinadora.
- Valoración del sentido de responsabilidad docente en el profesorado y en los Centros, tanto oficiales como privados.
- Intervención superior y unificadora del Estado en el contenido y en la técnica de la función docente oficial y privada mediante la Inspección general.⁶
- [...]

⁴ Tal com s'ha exposat a bastament en el capítol precedent, *vid. supra*, p. 95.

⁵ Ordre ministerial de 20 de gener de 1939.

⁶ Article preliminar de la Ley de Reforma de la Enseñanza Media, de 20 de setembre de 1938.

- Supresión del ‘examen de conjunto’ que habían de realizar todos los alumnos al finalizar el tercer curso.
- Supresión del Certificado de estudios elementales de Segunda Enseñanza al terminar quinto curso.
- Posterior al séptimo curso, se cambia el ejercicio de reválida se cambia por el Examen de Estado.
- El Examen de Estado, tiene lugar ante un ‘Tribunal Especial’ organizado por las universidades, volviendo al Bachillerato tradicional.⁷

S'establí, doncs, que l'examen d'Estat s'havia de fer en dependències universitàries i que els membres del tribunal havien de ser docents universitaris. Aquesta prova consistia en un examen escrit eliminatori (traducció de textos en llatí i grec, idioma modern romànic, idioma anglogermànic, un problema de matemàtiques, dissertació sobre las matèries fonamentals estudiades) i un examen oral en què l'estudiant havia de respondre unes preguntes sobre uns qüestionaris que el Ministeri emetia tots els anys segons les assignatures del pla d'estudis.

Una altra de les lleis promulgades el 29 de juliol de 1943 és la corresponent a la regulació i ordenació de l'àmbit universitari. La universitat també havia d'adoptar els preceptes franquistes i el dogma cristià i, per assegurar aquest fet, el rector havia de ser un catedràtic numerari de la universitat i militant de la falange. I els professors havien de disposar d'una certificació de la Secretaria General del Movimiento, on s'indicava que estaven capacitats i que complien els principis de l'Estat, en els quals estaven d'acord. El control de l'Estat arribà fins al punt d'orientar l'alumnat cap a uns estudis en concret:

En casos de estricta necesidad, y a los efectos de orientar a los escolares hacia aquellos estudios en los que las necesidades nacionales requieran mayor número de graduados, el Ministerio de Educación Nacional podrá fijar el número máximo de alumnos que comiencen sus estudios en cada una de las Facultades enumeradas en el artículo quince, previo informe del Consejo Nacional de Educación y con los asesoramientos y estadísticas que haya solicitado la Junta Política de Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S. de los Ministerios interesados y de los Colegios o servicios profesionales. En la fijación del número habrá de tener presente el Ministerio de Educación Nacional no sólo las necesidades profesionales, sino también los fines de cultura y formación de investigadores, que en el artículo primero de esta Ley se asigna a la Universidad.⁸

⁷ *Idem.*

⁸ Article 18, apartat b de la Ley de 29 de julio de 1943. Sobre ordenación de la Universidad española, *BOE*, de 31 de juliol de 1943, núm. 212, p. 7406 a 7431.

La tercera llei, proposada i acceptada pel franquisme, va ser la Llei de l'Ensenyament Primari, el 17 de juliol de 1945. Aquesta llei, a banda d'atorgar al clergat una major autoritat, també divideix l'ensenyament en diverses etapes. Els principis més importants d'aquesta llei es troben resumits a l'inici del seu redactat:

- a) Proporcionar a todos los españoles la cultura general obligatoria.
- b) Formar la voluntad, la conciencia y el carácter del niño en orden al cumplimiento del deber y a su destino eterno.
- c) Infundir en el espíritu del alumno el amor y la idea del servicio a la Patria, de acuerdo con los principios inspiradores del Movimiento.
- d) Preparar a la niñez capacidad para ulteriores estudios y actividades de carácter cultural.
- e) Contribuir, dentro de su esfera propia, a la orientación y formación profesional para la vida del trabajo agrícola, industrial y comercial.⁹

Le corresponde el derecho primordial e inalienable y el deber ineludible de educar a sus hijos y, consiguientemente, de elegir las personas o centros donde aquellos han de recibir educación primaria, subordinándola al orden sobrenatural y a lo que el bien común exija en las leyes del Estado.»¹⁰

Comunidad activa de maestros y escolares, instituida por la familia, la Iglesia o Estado, como órganos de la educación primaria para la formación cristiana, patriótica e intelectual de la niñez española.»¹¹

Cal destacar els diversos períodes en els quals es divideix l'ensenyament, el primer, anomenat «d'iniciació», amb les escoles maternals fins als quatre anys i les escoles de pàrvuls dels quatre als sis anys. El segon període és l'anomenat «ensenyament elemental», dels sis als deu anys. El de «perfeccionament» correspon al tercer, que va dels deu als dotze anys. Per últim, el quart, que és el període d'«iniciació professional», dels dotze als quinze anys, que dona pas a l'ensenyament professional. La tasca del professorat queda clarament pautada a l'article 56 de la Llei:

El Maestro es el cooperador principal de la educación de la niñez. Obra por delegación de los padres de familia y por misión que la sociedad le confía garantizada por el Estado, a quien compete, en armonía con los derechos de la Iglesia, la formación, nombramiento e inspección de los educadores.

9 Ley del 17 de julio de 1945 sobre la Educación Primaria, *BOE*, de 18 de juliol de 1945. Títol I, capítol 1, article 1r.

10 Ley del 17 de julio de 1945 sobre la Educación Primaria, *BOE*, de 18 de juliol de 1945. Article 2n, en referència a drets de la família.

11 Ley del 17 de julio de 1945 sobre la Educación Primaria, *BOE*, de 18 de juliol de 1945. Títol II. La Escuela. Capítol 1. Organización general. Definición.

Ha de ser hombre de vocación clara, de ejemplar conducta moral y social, y ha de poseer la preparación profesional competente y el título que le acredite ante la Sociedad.¹²

L'ensenyament primari establert a la llei de 1945 és segregador i elitista, i anava dels sis als dotze anys. El 1964 es va ampliar fins als catorze anys. El decret de 1967 la va completar. No tenia cap tipus de connexió amb la secundària. L'elitisme es va veure reflectit en la quantitat de nens i nenes que acaben la primària i els que passaven a secundària. Els fills de pobres o obrers només feien la primària i alguns ni l'acabaven. En canvi, els fills de rics tenien moltes més oportunitats i arribaven a la secundària.

[...] se orientará a los escolares según sus aptitudes para la formación superior intelectual o para la vida profesional del trabajo en la industria y el comercio o en las actividades agrícolas. Además la educación primaria femenina preparará especialmente para la vida del hogar, artesanía e industria doméstica.¹³

Una altra llei important és l'anomenada Ley de Formación Industrial, de 16 de juliol de 1949. Per primera vegada és regularan les escoles d'arts i oficis, que donaran cabuda a la formació de molts nois, que en acabar aquesta formació, seran oficials i mestres de taller. Aquesta llei aporta una novetat: es creà un batxillerat laboral amb un any de formació general i quatre d'especialització professional, que es basava en els sectors agrícola i ramader, industrial, miner, marítim i en les professions anomenades «femenines». El desenvolupament i l'acceptació d'aquest nou pla va ser escàs perquè Espanya estava immersa en un estat autàrquic, on la dependència de l'agricultura era gairebé total i la presència de la indústria era incipient, per tant, la mà d'obra no havia de tenir titulació qualificada.

L'ensenyament secundari, per tant, vol esdevenir una font de pensament i d'ideologia franquista. S'instaura un batxillerat de set cursos de duració, al qual s'accedeix mitjançant una prova d'ingrés als deu anys, i que se supera amb un examen d'Estat a la universitat. Són molts els instituts que es van suprimir, però van anar proliferant els centres privats i els centres autoritzats, els primers esdevenen molt importants, ja que pertanyen a ordres religioses i estan sota la tutela i el comandament ideològic i intel·lectual de l'Església. Podríem dir que el règim entrega l'ensenyament secundari a l'Església.

El control que el franquisme exercí en l'educació va ser molt notable. Això es veu reflectit en la creació de diversos òrgans de vigilància tant a professors com a alumnes, com per exemple el SEM (Servicio Español de Magisterio), que era una corporació dels professionals de l'ensenyament. O també el SEPTEM (Servicio Español del Pro-

12 Ley del 17 de julio de 1945 sobre la Educación Primaria, *BOE*, de 18 de juliol de 1945. Títol IX, capítol 1, article 56.

13 Ley del 17 de julio de 1945 sobre la Educación Primaria, *BOE*, de 18 de juliol de 1945. Article 11.

fesorado de Enseñanza Media), que intentava adoctrinar i controlar els professors. El 1940 es crea el Frente de Juventudes, una organització a la qual s'havien d'inscriure els estudiants entre els vuit i divuit anys. Per últim, però no menys important, cal remarcar el paper de la Sección Femenina, que formava part del partit de la Falange, la qual va intentar crear un ideal de dona combinant la religió, el conservadorisme i el patriotisme.

4.2 Dècada de 1950

El 1951, amb el nomenament com a ministre de Joaquín Ruiz Jiménez, s'intenta o, si més no, s'incideix en el fet que es du a terme un incipient oberturisme en l'àmbit educatiu, amb un cert apropament a tendències europees, però l'intent modernitzador no derrocarà el nacionalcatolicisme. Aquest continuarà vigent tot i que amb una patina de certa modernitat. El 26 de febrer de 1953, la Ley de Enseñanzas Medias, realitza una sèrie de canvis, però que en res faran variar els punts principals com són la separació de sexes als centres escolars i l'educació confessional. Aquesta llei intentarà donar un nou rumb a l'ensenyament, amb menys dogmatisme i amb un intent d'oferir més qualitat. Per primera vegada, l'escolaritat quedarà marcada fins als catorze anys. Es divideix el batxillerat en elemental, els quatre primers cursos, i superior, els dos cursos següents. Es segueix amb un curs preuniversitari, amb revàlida i una prova anomenada de maduresa per al curs preuniversitari.

4.2.1 LLEI SOBRE CONSTRUCCIONS ESCOLARS

La demanda per cobrir i escolaritzar un major nombre d'alumnes provoca una sèrie de canvis i de reformes administratives i econòmiques per fer front a aquest nou repte de grans dimensions. A partir dels anys cinquanta, el nombre de nens i nenes matriculats es va incrementant.

<i>POBLACIÓ ESCOLARITZADA (de 6 a 13 anys)</i>				
<i>Cursos</i>	<i>Població (de 6 a 13 anys)</i>	<i>Alumnes matriculats</i>	<i>Taxa d'escolaritat</i>	<i>Nens sense matricular</i>
1932-1933	4.377.778 (no indica l'edat)	2.262.140	51	2.115.638
1951-1952	4.272.063 (de 6 a 12 anys)	2.111.168	50	2.160.895
1963-1964	4.449.372	3.106.588	70	1.449.192
1968-1969	4.871.299	4.385.569	89	485.730
1972-1973	5.082.100	4.871.871	96	210.229

Font: La reforma educativa en marcha (1972-1973)¹⁴

14 SEAGE, J. (1974): «La administración de las construcciones escolares en España», *Revista de educación*, [Revista Digital]. Madrid, n. 233-234, p. 158-171.

Cal destacar que els alumnes de batxillerat també van augmentar en gran mesura, de 221.809 al curs 1950-1951, a 1.371.078 al 1969-1970. Julio Seage apuntava una sèrie de possibles causes d'aquest creixement: l'augment de la natalitat a partir de 1955; l'ampliació de l'escolaritat obligatòria —ja que a partir de 1964 es produeix un augment de més d'un milió d'alumnes—, o els moviments migratoris de població —que van provocar un increment de població en les zones urbanes i més desenvolupades en detriment d'unes altres—, per tant, s'observa una concentració escolar i a la vegada una despoblació i pèrdua d'escoles rurals. Cal destacar també la puixança de l'economia espanyola. Per últim, aquest autor remarca un altre aspecte no menys important que els altres, que és l'increment de l'alumnat femení, a l'ensenyament mitjà i superior.¹⁵

Cal remarcar la promulgació d'una llei que res té a veure amb la regulació de l'ensenyament, però sí amb la infraestructura escolar; el 22 de desembre de 1953, es crea la Llei sobre construccions escolars, en què per primera vegada es crea uns convenis entre Estat, ajuntaments i diputacions per a la construcció d'escoles. A mitjan anys cinquanta, s'autoritzen 2.500 milions de pessetes per finançar la construcció, reforma, adquisició, reparació i instal·lacions d'escoles. La voluntat i la previsió de construir almenys mil escoles per any, durant uns deu anys, queda ensorrada. Les dificultats econòmiques no van permetre fins a l'any 1956 dur a terme reformes i canvis estructurals vigents en la Llei de construccions escolars, la qual va acabar per desaparèixer finalment l'any 1963. Als anys seixanta, el percentatge de nens escolaritzats és d'un 82%; amb l'ampliació de dos anys de l'escolaritat obligatòria, la taxa descendeix a un 70%, amb aproximadament un milió i mig de criatures sense matricular.¹⁶

Seràn els plans de desenvolupament els que es faran càrrec de les construccions escolars. Fins al 1973 hi ha un creixement espectacular de construcció d'edificacions educatives. El 1964 hi ha 97.000 centres, que aniran en augment; el 1968 n'hi haurà 179.520 i el 1973 entorn als 220.000 edificis. La xifra més alta, però, la trobarem l'any 1971 amb 351.160 centres. Tot i això, encara hi haurà un dèficit de centres i seran moltes les escoles que estaran en condicions deplorables. Aquesta llei va determinar un sistema de col·laboració entre l'Estat, les diputacions, els ajuntaments, els organismes de l'Estat, l'Església i les entitats privades.

La construcció dels edificis depenia de diverses variables segons qui se'n fes càrrec. En primer lloc, si se n'encarregava el Ministeri, es feien edificis destinats a escoles de magisteri o altres edificis escolars de caràcter especial. Si l'execució depenia de convenis entre l'Estat i les entitats públiques, es portaven a terme construccions en capitals de província amb més de cinquanta mil habitants. També se'n podien responsabilitzar entitats locals o particulars, o l'execució anava a càrrec de les juntes

¹⁵ SEAGE, J., *op. cit.*, nota 14, p. 160.

¹⁶ *Ibidem*, p. 161.

provincials de construccions escolars: aquest era el sistema normal de construcció. Aquestes juntes es cuidaven de l'aprovació dels plans generals, dels pressupostos d'ingressos i despeses i de la resolució: de com funcionen les obres, de fer inspeccions... El 1957, es creà la Junta Central de Construcciones Escolares que dirigia i inspeccionava les juntes provincials.¹⁷

Una altra llei relacionada va ser la de 20 de juliol de 1955 sobre Formació Professional Industrial. Aquesta, per primera vegada, donava pas a la creació i aprofundiment de la formació professional encaminada a la indústria. Es crearen escoles de preaprenentatge, amb dos cursos de duració i un certificat; les escoles d'aprenentatge, amb tres anys de duració i, les escoles de mestres, amb dos anys per a obtenir el títol oficial i uns altres tres per al títol de mestre industrial. Al mateix temps, era obligatori a les empreses fomentar pràctiques de formació. Per tant, es pot observar una coexistència entre els instituts laborals i aquestes escoles, tot i que acabaran persistint aquestes escoles d'aprenentatge, ja que es troben estimulades per l'Església, els sindicats i la indústria privada, o sigui que guanyaran la batalla i augmentaran en nombre, en detriment dels instituts laborals creats el 1949.

Els anys setanta van significar un canvi de rumb i un intent de renovació en l'àmbit educatiu, cosa que no hagués sigut possible sense la creació de la llei coneguda com a «Llei Villar-Palasi», que era el nom del ministre d'Educació i Ciència el 1968. Va afavorir la creació d'escoles mixtes que oferien un currículum comú amb les mateixes matèries, tant per als nens com per a les nenes. La reforma educativa es concreta en la publicació de l'anomenat «Libro Blanco de la Educación», que no era res més que un document de 244 pàgines, de les quals 199 dedicades a descriure de forma crítica l'estructura educativa que hi havia hagut fins aleshores, amb la finalitat de fer palès un canvi i aportar solucions que havien de ser immediates.¹⁸ Aquesta crítica i manera de treballar és la primera vegada que es produeix durant el franquisme i significarà un canvi substancial, que acabarà provocant un trasbals positiu i afavorirà el canvi de rumb.

El principal canvi s'encaminà a reestructurar les etapes de l'ensenyament, ja que fins a aquell moment s'havia observat que en l'educació primària s'assolien nivells molt diferents, depenent dels centres, de les capacitats adquisitives dels estudiants o del nivell social al qual pertanyien. Es va considerar que per al progrés intel·lectual i maduratiu del nen era molt negatiu iniciar tan d'hora el Batxillerat. És per això que la llei de Villar-Palasi aposta per una educació preescolar no obligatòria, amb una etapa de llar d'infants per a nens de dos i tres anys i una de parvulari per a nens de quatre i

¹⁷ *Ibidem*, p. 162.

¹⁸ Secretaria General Tècnica del Ministerio de Educación y Ciencia (1969): *La educación en España. Bases para una política educativa*. Madrid, p. 14.

cinc anys.¹⁹ Estableix l'Educació General Bàsica (EGB), que serà obligatòria i gratuïta, i que tindrà una durada de vuit cursos. Amb catorze anys, qui obtingui el Graduat Escolar, ja podrà accedir al Batxillerat Unificat Polivalent (BUP), que constarà de tres cursos i, finalment, hauran de cursar durant un any més el Curs d'Orientació Universitària (COU), que és un curs preparatori per a aquells que volen accedir a la universitat. Finalment, cal remarcar la nova orientació de la Formació Professional creada al 1976, que aportà una solució pràctica i encaminava al món laboral els seus alumnes. Aquesta llei no deixà de banda ni la formació d'adults ni l'educació especial.

També establí canvis molt importants en l'àmbit universitari: en els plans d'estudis, en la forma d'ingrés a la universitat i en l'autonomia de les universitats. Aquestes modificacions intentaràn afavorir l'entrada a la universitat sense cap discriminació i el sorgiment de noves carreres universitàries que donin resposta a les noves professions que poc a poc van apareixent a la societat. Cal destacar la creació dels instituts de ciències de l'educació (ICE), que tenen nombroses competències en la formació permanent del professorat no universitari. Al cap i a la fi, el que pretenia aquesta llei era aportar unitat i interrelació entre els diversos àmbits educatius.

La llei 14/1970, de 4 d'agost, anomenada Ley General de Educación y Financiamiento de la Reforma Educativa (LGE) donà com a resultat un canvi substancial, que regulà i respongué en tot moment a la transformació social i econòmica que vivia Espanya. Per primera vegada es generalitzà l'educació com a sistema únic i per a tota la societat, fos quina fos la seva classe social. Subratllo la presència igualitària de nens i nenes a l'ensenyament, aquesta dada l'aporta l'Anuari Estadístic Espanyol de 1973, i fins i tot tres anys més tard el percentatge de noies al batxillerat és superior i continuava augmentant progressivament.²⁰ Per altra banda, aquest increment es fa palès també en la formació professional, ja que es formen majoritàriament en administració i com a auxiliars sanitàries, la qual cosa contribueix fortament en el sector serveis (fins aleshores la formació professional només havia donat cobertura a la branca industrial). Sens cap mena de dubte, el que estableix aquesta llei és la creació d'un sistema educatiu centralitzat i amb uniformitat. La implantació va ser molt ràpida, en part gràcies a la redacció d'un calendari d'aplicació que va ser efectiu i molt accelerat. A la vegada, però, això va comportar molts problemes financers i que l'aplicació fos una mica caòtica.²¹

A finals de la dictadura franquista, hi haurà veus progressistes provinents d'ideologies democràtiques que reivindicaran reformes en la llei d'educació implantada als

19 SÁNCHEZ BLANCO, L. i HERNÁNDEZ HUERTA, J. L. (2012): «La Educación Femenina en el sistema Educativo Español (1857–2007)», *El futuro del Pasado*, n. 3, p. 255–281.

20 BALLARÍN DOMINGO, P. (2008): *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX–XX)*. Madrid: Ed. Síntesis, p. 138.

21 DE PUELLES BENÍTEZ, M. (1980): *Educación e ideología en la España contemporánea (1767–1975)*. Barcelona: Labor, p. 454.

anys setanta perquè consideraran que no respon a les noves aspiracions educatives. Es produeix un debat social conegut com «Alternativa de Escuela Pública», en què els mestres i llicenciats educats durant el franquisme voldran canviar l'estructura educativa i social que ells havien patit.

4.3 L'educació de la dona durant el franquisme

El règim franquista va introduir els dos components bàsics del nacionalcatolicisme: el falangisme i el catolicisme, donant importància a l'exaltació del patriarcat i a la glorificació de la maternitat. La missió determinant de les dones era les de productores i reproductores, la seva funció social i educativa bàsica era ocupar-se del matrimoni, la llar i la maternitat. Progressivament s'observa un aïllament en l'espai privat i s'adjudiquen uns valors culturalment definits com a femenins. L'home s'identifica amb la raó i la dona amb el sentiment.²²

Cada cosa en su sitio. Y el de la mujer no es el foro, ni el taller, ni la fábrica, sino el hogar, cuidando de la casa y de los hijos, y de los hábitos primeros y fundamentales de su vida volitiva y poniendo en los ocios del marido una suave lumbre de espiritualidad y de amor.²³

Els rols i la integració social d'home i dona en la societat es troben totalment marcats, és per això que en l'àmbit educatiu el franquisme utilitza la separació de sexes a les aules, ja que defensen que, davant d'aquesta diferència —o rols dividits d'homes i dones—, realitzaran millor els seus aprenentatges per separat. Les dones rebran sempre una educació on destaquï la sensibilitat i la intuïció en front de l'intel·lecte i la racionalitat de l'home.

Als inicis de Torreforta, no hi havia escola, no va ser fins al 1957 quan s'habilitaren aules escolars als baixos propers a l'església i en uns pavellons construïts expressament al camp de futbol. Al col·legi públic Gual Villalví de Torreforta aquesta separació de sexes a les aules també es fa palès, com arreu del territori espanyol.

Los primeros años eran clases de chicos y chicas, luego en sexto ya se empezaron a ir chicos con chicas, a mí no me tocó, pero a mi hermana sí. El patio también estaba separado. En repaso sí que eran clases mixtas.

L'Església catòlica va esdevenir un element clau dins de l'entramat educatiu franquista, a banda d'aportar els elements religiosos a l'ensenyament, proliferaren les congregacions religioses que s'encarregaven de donar educació per separat tant a nens

22 DOMINGO, C. (2007): *Coser y cantar, la mujer bajo la dictadura franquista*, Barcelona: Ed. Lumen.

23 MAILLO, A. (1943): *Educación y revolución. Los fundamentos de una Educación nacional*, Madrid: Editora Nacional, p. 93-94.

com a nenes. La formació que s'oferia a les nenes era molt bàsica i sempre centrada en la moral, la religió, les preparaven per al matrimoni, les tasques pròpies de la llar i la família. Aquesta importància de l'Església catòlica també es va deixar sentir al barri de Torreforta. L'any 1957, un grup de religioses del Sagrat Cor posà en funcionament una guarderia, per ajudar a les mares treballadores.

Cuando llegué del pueblo, mi niña tenía dos añitos i la llevé a la guardería de las monjas que había en el barrio, hablaban muy bien de ellas, y la verdad que la enseñaron muy bien.²⁴

Mis hijos, como teníamos un cura muy bueno, Faustino —yo siempre he sido muy religiosa—, le pedí si podía meter a cinco de mis hijos en Tarragona, porque no los quería tener todo el día en el barrio jugando en la calle. A las niñas las puso en el colegio del Estonnac, sin pagar nada, ni comedor ni nada, solo pagaba el autobús... Mi Maria que estaba en Tarragona aprendió incluso a escribir a máquina. Mi hijo en La Salle de Torreforta no pagaba mucho y salió bien enseñado.²⁵

La Guardería no era pagando [...] eran monjas, y allí iban todos los niños [...] allí iban todas las clases [es refereix a les classes socials].²⁶

En arribar Mossèn Pau Cañelles l'any 1954, l'Església i l'ajuda que oferia es va fer més evident. Era un sacerdot jove, tenia vint-i-set anys quan va arribar al barri, i es va trobar una situació molt complicada, sobretot perquè la població vivia en condicions nefastes, sense cap ajuda de l'Administració. Ell va mostrar-se molt obert a treballar amb la població per canviar les males condicions de vida i donar un nou aire al barri. Es va encarregar de distribuir entre les famílies llet en pols o d'avisar el metge en cas d'urgència. Fins i tot, gràcies a ell, les monges Vedrunes van obrir una guarderia gratuïta.²⁷ La guarderia es va posar en marxa a la sala parroquial, sota el nom de Nuestra Señora de la Paz. Les xifres dels nens i nenes inscrits van ser molt elevades, el curs 1957-1958 van passar dels cent cinquanta alumnes. Una de les germanes més conegudes i estimades va ser la germana Aurora.²⁸ El jardí d'infants donava cobertura a l'ensenyament d'entre tres i cinc anys, i l'horari establert era de nou a dotze i de tres a sis.

24 Cándida (Torreforta, 2011).

25 Emilia (Torreforta, 2011).

26 Conchi (Torreforta, 2011).

27 LUQUE, C. (1995): *Torreforta (Tarragona)*, Tarragona: Ed. ADIGSA i Generalitat de Catalunya, p. 28.

28 *Ibidem*, p. 30.

El Col·legi La Salle Torreforta, 1962.

L'any 1956 es va crear el patronat escolar San Pablo, que pretenia treballar per fer front al problema de l'escolarització al barri. Un any després es van iniciar les classes, amb aules per a nens i per a nenes que donaven cobertura a cent trenta alumnes.²⁹ Aquestes classes es van instal·lar en dos pisos situats al carrer Ebre i Tortosa, i finalment també es va aprofitar el vestuari del camp de futbol per encabir-hi més nens.

En l'àmbit de l'educació formal del règim, era mínim l'accés de les dones a la secundària i als estudis universitaris. En les primeres dècades del franquisme s'intentà fonamentar amb una base teòrica el rebuig de la formació intel·lectual de les dones: la dona erudita era definida com a poc femenina. Mentre que durant la República l'accés de les dones a l'educació secundària i a la universitat havia augmentat, i s'havien introduït en la vida política i cultural, amb l'arribada del franquisme aquest aspecte va canviar de manera radical. Amb aquesta qüestió també hem de tenir en compte el paper de l'Església catòlica, que coincideix en la condemna de les dones independents i crítiques, en front de les dones en el seu paper tradicional. Per a les dones que volien cursar estudis secundaris, el règim va procurar una formació destinada a diverses activitats laborals, anaven encaminades a cobrir llocs de treball «para mujeres», i gairebé en tots els casos, aquestes dones, en casar-se, perdien el dret de continuar exercint la seva professió.

A Torreforta trobem alguns testimonis de dones que van iniciar estudis secundaris:

Vaig estudiar al Sagrat Cor de Tarragona, vaig fer batxiller i vaig estudiar comerç a Barcelona, perquè era allà on s'examinava. Em van vindre a buscar aquí a Torreforta d'una casa d'electricitat, per treballar a una oficina, d'oficinista, a

²⁹ *Ibidem*, p. 29.

aquesta casa feia de secretària i dependenta, l'ambient era familiar, m'hi sentia molt bé, encara que cobrava poc.³⁰

Però cal destacar que aquest no és el patró que segueixen la majoria de noies del barri de Torreforta, ja que en molts casos pertanyen a famílies que tenen dificultats econòmiques i que no poden fer-se càrrec dels estudis de les noies, i no només això, sinó que necessiten els diners que puguin aportar les noies amb la feina a diverses fàbriques.

Mi Teresa sí que hubiera podido estudiar porque le gustaba mucho, pero no le podía dar una carrera. Enseñé a mis hijas a coser.³¹

Fuimos al Gual Villalbí, si no valías para estudiar, a trabajar. Me faltó terminar un curso, me mandaron a trabajar y luego lo terminé. Hacía falta el dinero y se iba a trabajar. Trabajé en Tarragona en varias tiendas y al final en una fábrica, la de las camisas... No tuve elección, la mentalidad de antes, me sacaron del colegio para trabajar y me fui a trabajar y al llegar a casa a hacer la faena, ya salía de mí [...].³²

Pel que fa al currículum de les assignatures comunes a tots dos sexes, la raó utilitzada per justificar les classes separades era que encara que la matèria fos la mateixa els objectius eren diferents, ja que aquests estaven condicionats pels rols i els papers que havia de dur a terme cada sexe. Els homes es formaven per a la vida pública i les dones per a la família. L'educació física intentava formar els homes com a soldats, i a les dones les preparaven per aconseguir que estiguessin sanes, fossin eficaces i estiguessin preparades per poder ser mares, sempre intentant que les disciplines esportives no masculinitzessin la seva imatge corporal. Per altra banda, la música formava l'esperit patriòtic d'ells i l'esperit cultural d'elles.

Las asignaturas eran las mismas, [...] bueno [...] nosotras teníamos labores y ellos no sé lo que hacían, teníamos que hacer bordados, tapetes, punto de cruz [...]

Yo me acuerdo que no hacíamos gimnasia como ahora se hace, las mujeres no corríamos, ni jugábamos partidos de fútbol, cosa que los niños sí que hacían. Nosotras repetíamos ejercicios y movimientos, todas a la vez, no jugábamos, no nos lo pasábamos bien, parecíamos robots [...].³³

30 Font Oral: Mercè (Torreforta, 2011).

31 Font Oral: Emilia (Torreforta, 2011).

32 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

33 Font Oral: Mari Carmen (Torreforta, 2011).

En l'assignatura de la Formació del Espiritu Nacional (FEN), les dones eren educades per treballar a la rereguarda, en tot allò quotidià, com un exemple de sacrifici diari, sense participar en la vida pública. El servei a la família i a la societat com a procreadores es fa evident. També cal destacar la matisació dels continguts, es remarcaven alguns continguts i d'altres es desdibuixaven. Com per exemple, en l'assignatura d'Història, als homes se'ls destacava la virilitat dels herois espanyols, i a les noies les virtuts femenines de les heroïnes, com la maternitat d'Isabel la Catòlica o el sacrifici de Santa Teresa de Jesús. Els llibres de text contribuïen a la jerarquització mitjançant la representació de la dona com a esposa i mare, la dona no era protagonista en la història.

La Falange, a través de la Sección Femenina, era la dipositària de completar l'educació femenina, ja que la principal tasca era fer arribar a les famílies els ideals falangistes i la consideració subordinada de la dona. En el fons volien una transmissió de les idees i els valors falangistes. La fundadora de la Sección Femenina, Pilar Primo de Rivera, es va encarregar d'organitzar tota una sèrie d'institucions en què s'instruïa les dones per ser mares, per tant, era una educació dirigida a la maternitat.³⁴ Aquests valors s'estenien a través del Servicio Social, el qual era obligatori des dels disset als trenta-cinc anys, sempre que es volgués formar part d'oposicions i concursos, o per treballar en entitats oficials o empreses. Inclús era obligatori per matricular-se a la universitat o per obtenir el passaport. Les dones que estaven educades sota el principis falangistes seguien un sistema formal que tenia les seves pròpies escoles de primària, d'infermeres, de magisteri i les «escuelas del hogar, economía doméstica, puericultura y cocina». A la vegada, també es complementava la seva educació amb la Formació del Espiritu Nacional, assignatura que era obligatori cursar-la al Batxillerat, i a les Escoles Normals femenines era impartida per instructores de la mateixa organització, amb la qual cosa es facilitava l'accés i la influència ideològica en escoles regides per ordes religioses.

L'educació de les dones espanyoles durant tot el franquisme estava guiada pels principis doctrinals de la separació de sexes i la feminització. S'ha de tenir en compte que es van anar adaptant a les necessitats socials i a l'evolució politicoeconòmica. Aquesta prohibició a la coeducació va estar instaurada al sistema espanyol fins la Ley General de Educación de 1970. Abans, es defensava que l'educació mixta era per a la dona un element pertorbador de la sexualitat i, a més, també calia evitar-la perquè s'havia de diferenciar l'ensenyament que ha de rebre un nen del que ha de rebre una nena per al seu futur. Des del franquisme s'arriba a creure que l'estudi per a la dona acaba sent un fre al seu futur, a la seva feminitat, i segons la seva doctrina, la perjudica a l'hora de tenir possibilitats de casar-se i de ser mare. Aquesta Espanya feixistitzada tenia un alt percentatge d'analfabetisme, era un país rural i poc industrialitzat. El percentatge de dones en aquesta situació es troba entorn al 28%. Un dels fets que més va

³⁴ MAILLO, A., *op. cit.*, nota 23, p. 93-94.

marcar aquest aspecte és la distinció entre home i dona que establia la mare respecte dels seus fills, ja que considerava que els seus fills mascles tenien més dret que les filles a poder rebre educació. Es considerava de menor importància la formació de la filla que la del fill, ja que ella estava predestinada al matrimoni i, per tant, la seva única feina havia de ser la de formar una família, servir l'home i els seus fills, és a dir, que en el fons havia de ser un «ángel del hogar».³⁵

Mi hija no quería seguir estudiando, entonces se puso a trabajar. Cada semana me daba el sobre con el dinero, de ese dinero le iba comprando yo cada mes su ajuar, para el día que se casara. Otra parte era para la casa y luego le dábamos algo a ella...³⁶

A les nenes se les permetia accedir a l'educació, però sota paràmetres molt diferents, no es buscava una coeducació, sinó un aprenentatge diferencial entre sexes. Els dominis de la dona eren la confecció, l'economia domèstica, i les «arts culinàries». En el fons, la idea de servitud estava molt marcada. Són molts els personatges de l'època que creuen fermament que la memorització de volums i llibres, segons ells incomprendibles per a les dones, comportava un treball «excessiu»:

Un trabajo mental para ellas excesivo, que roba riego sanguíneo a regiones orgánicas fundamentales para su porvenir de mujeres.³⁷

Això es va arribar a afirmar al Primer Consejo del Servicio Español de Magisterio.

Las mujeres nunca descubren nada: les falta desde luego el talento creador, reservado por Dios para inteligencias varoniles.³⁸

Eren molts els obstacles que tenien les dones per tal d'accedir al món de la cultura i la igualtat, en part, això es devia al fet que aquesta sèrie d'inquietuds no tenien res a veure amb la imatge de la bona esposa. Una vegada que es trobava apartada dels coneixements socials bàsics, reservats als homes, i mantinguda fora de la producció i gestió de la cultura, va estar relegada a aprendre allò estrictament necessari i a ser transmissora d'aquests coneixements a les seves filles. Com a nota representativa, trobem els llibres de text; aquí les dones sempre apareixen cosint, rentant o cuinant, per contra l'home realitza el treball exterior o en empreses, i mostren una imatge de la família idíl·lica i molt conservadora, totalment anorreadora per a la dona.

L'escola franquista tenia com a principal objectiu l'element adoctrinador de la societat, per aquest motiu era necessari començar a fer-ho en l'àmbit escolar, ja que era

35 DOMINGO, C., *op. cit.*, nota 22.

36 Font Oral: Càndida (Torreforta, 2011).

37 *ABC* (02.02.1943), p. 3.

38 *Idem*.

el germen de la societat futura. No només havia d'adoctrinar, sinó que també havia de reproduir els valors i models dels nacionalcatolicisme imperant. Entre els elements més remarcables es troben l'ultraconservadorisme, el maniqueisme, l'ultracatolicisme i sobretot el patriotisme. Aquesta forma de fer, engegada pel Govern, va acabar creant un buit intel·lectual, ideològic i cultural en aquests nens i nenes, els quals ho aprenien tot de memòria, de forma repetitiva. Són famoses les frases sense cap mena d'al·licient o base pedagògica. No podem oblidar el maltractament i les represàlies físiques que rebien nens i nenes a l'escola. La frase «la letra con sangre entra» fou una de les màximes educatives de l'època franquista.

Con la regla, pero nosotros también nos pasábamos con los profesores [...] hacíamos muchas bromas [...] pero a ver, tampoco es como ahora que se pasa la juventud ¿vale? [...] Teníamos respeto y, a ver, nos pegaban con la goma, nos ponían cara a la pared con los libros, sobre todo con los libros, que eso era un martirio, [...] una vez o dos me los pusieron; [...] es que era un martirio estar así con los libros, sin que bajas los brazos, y los libros gordos [...]. Yo era muy mala, traviesa [...]; mi hermana [...] era diferente.³⁹

Los profesores eran duros con los niños, si mi hija no hacía los deberes o se portaba mal, pues se les escapaba la mano [...] y nosotros ni rechistábamos porque le dábamos la razón al profesor.⁴⁰

La formació militar i la disciplina es veia reflectida només arribar a l'escola, ja que al pati de l'escola havien de cantar davant de la bandera espanyola, la de la Falange i en alguns casos també davant de la Requetè (emblema polític carlista), el *Cara al Sol*, l'himne nacional o qualsevol cançó escrita pel règim i que «unifiqués» les «masses» per creure i vetllar per Espanya. No només s'imposava el patriotisme, sinó que la religió també impregnava bona part de l'horari escolar. En arribar a classe, a banda de passar llista de forma gairebé militar i l'alumne haver de contestar «presente», s'iniciava un ritual diari amb l'oració sempre mirant a la paret on es trobaven, a banda del crucifix, els retrats de Franco i de José Antonio Primo de Rivera. Aquest esdevenir del dia a dia, durant els primers anys va ser molt més acusat, ja que fins i tot es resava l'àngelus al migdia, el rosari a la tarda, i havien d'anar a missa amb el professor tots els diumenges. La religió i el catecisme franquista amarava la vida escolar, fins al punt de celebrar efemèrides religioses i de caire polític, com per exemple, el dia del Sagrat Cor, el de l'estudiant caigut, el dia de la Victòria, el Mes de Maria... No cal dir que, avançat el franquisme i ja als anys seixanta i setanta, aquest esdevenir diari es desdibuixa i, per tant, perdrà en bona mesura l'essència pretesa pel règim.

³⁹ Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

⁴⁰ Font Oral: Cànida (Torreforta, 2011).

El franquisme, que se sentia orgullós d'oferir una educació estricta i de qualitat, va oblidar d'incidir i oferir mitjans humans i materials a les escoles. Normalment eren edificis petits o d'altres molt grans però en condicions deplorables, sense calefacció, amb taules, cadires i pissarres velles, en molts casos amb aules poc netes, i amb el que és encara molt més greu: una ràtio d'alumnes per professor estratosfèrica, que feia la feina encara més complexa, ja que tenir en una aula quaranta alumnes per professor dificulta en bona mesura l'aprenentatge i l'atenció a l'alumnat i a la seva diversitat. I a això, se li havia de sumar l'habitual manca de pedagogia del professorat.

Yo en mis tiempos, ya íbamos todos juntos, era mixto, lo que pasa es que eso, que íbamos de la IQA, luego nos fuimos a lo que era en la Granja, unos bajos, que ahora está [...] La Caixa y todo eso [...]. Sólo había el Villalví [...] ⁴¹

Pel que fa a llibres i material de lectura dels nens i nenes, es remarca encara més aquest caràcter controlador i adoctrinador del règim. Les enciclopèdies i els llibres de text o de lectura havien de passar per una censura i uns controls molt estrictes. A més, tenien poc fonament pedagògic i cap estructura educativa clara, renovadora o pensada per a oferir a l'alumne una cultura i uns coneixements basats en la raó i la formació personal. Aquesta oferta en llibres de text, amb títols patriòtics com *Glorias Imperiales*, *Patria*, *Libro de España* per a nens o *Guirnaldas de la Historia* o *Fabiola*, per a les nenes, ens indiquen l'afany de la dictadura per idealitzar la pàtria i adormir intel·lectualment als nens i nenes que van viure la dictadura. La Sección Femenina, amb llibres com *Formación Política* amb una estructura marcadament doctrinal, o *Flechas y Pelayos*, on es destaca el passat gloriós de la pàtria i de tots els personatges que han conformat l'ideal de país del qual tan orgullós se sentia el franquisme.

El barri de Torreforta va passar de tenir quatre-centes persones l'any 1954 a 5.402 persones a la dècada dels noranta que, sumats amb els altres barris com la Granja, el Pilar, la Floresta, Parc Riuclar, Riuclar i l'Eixample de Torreforta, assolien una xifra de 14.566 persones.⁴² Aquesta xifra ens aporta una visió de conjunt sobre la creixuda de la població i, per tant, l'augment de la natalitat i del nombre d'immigrants són força evidents. Les escoles oficials de Torreforta van començar a funcionar l'any 1957, en unes aules que van ser insuficients, ja que el número d'alumnes va augmentar, així que es van haver d'habilitar uns barracons, i es va aprofitar la sagristia per donar classe. Al 1960, al carrer Falset, es va començar a construir la nova escola, anomenada Gual Villalví.⁴³

41 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

42 LUQUE, C., *op. cit.*, nota 27, p. 15.

43 TALAVERA, F. i RODRÍGUEZ, P., (1984): *Los núcleos urbanos a la derecha del Franco*. Tarragona: Col·lecció Argila n. 1, p. 14.

Cuando yo empecé el colegio ya era mixto [...] y el patio era, es que ahora hay unas cocheras, y aquello era un parque que hacían piragüismo, habían columpios, y allí íbamos a hacer recreo [...]⁴⁴

El Pilar, [...] antes que hicieran el colegio de Campo Claro, iban al Gual Villalbí o a Los Ángeles, como nosotros [...]. En el colegio de Los Ángeles hacían mucho lo que era atletismo y todo eso, muchos deportes, los metían mucho en el deporte... no teníamos polideportivo, el polideportivo lo pusieron mucho después [...], hacían mucho atletismo, hacían mucho baloncesto [...]. Sí, sí, en competiciones el colegio Los Ángeles sí, el Gual Villalbí, no [...]. Es que yo iba a Los Ángeles [...], yo fui a Los Ángeles porque repartieron a los niños, no había suficiente... y me fui al nuevo [...]. Iban repartiendo lo que eran los bajos de los colegios y luego me fui a Los Ángeles.⁴⁵

Amb posterioritat es va construir el col·legi Ntra. Sra. dels Àngels, a la Granja, i admeté uns 2.000 alumnes. Aquest no tenia menjador escolar.

En el colegio que yo iba [...] no había comedor, [...] salíamos a las doce y volvíamos a las tres, no era hasta la una, era hasta las doce, y después de tres a cinco [...]. La merienda era un bocadillo, y después íbamos a jugar a la calle [...]. El director se llamaba Enrique, le llamábamos Don Enrique, [...] hizo mucho por el colegio, [...] era joven y hizo mucho por el colegio, ahora no sé dónde está.⁴⁶

Per altra banda, al barri també es va bastir, l'any 1961, el Col·legi La Salle, que era privat, disposava de 640 places i també s'hi feien primers cicles de formació professional.

El sistema educatiu i les escoles a Torreforta cobrien totes les necessitats de l'alumnat, tant en l'àmbit sanitari com també en l'educacional, en valors, costums i sobretot es procurava la immersió cultural dels nens i nenes. Molts d'ells tenen bons records de l'escola, en especial de les amistats que hi tenien i també de tots aquells moments que creaven i conformaven la veritable unitat del barri, fins i tot entre els infants, poc a poc, es va anar forjant unitat i confiança.

Como tenía una buena caminata, lo que pasa es que los niños nos íbamos solos al cole [...], claro, no hacía falta que vinieran los padres, no habían problemas [...], como ahora, [...] no tenían problemas, tú te ibas al colegio y

⁴⁴ Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*.

estabas, es que no había problema ninguno con el colegio [...]. Nos íbamos juntando en las calles [...] y ya llegábamos todos allí al cole [...]⁴⁷

En conclusió, dins d'un sistema escolar molt diferenciat per sexes, en molts casos podem observar com aquesta divisió administrativa o legal, no ho era tant en la realitat, ja que en barris com Torreforta les preocupacions eren altres com per exemple subsistir i tenir cobertes les necessitats bàsiques i personals.

4.4 L'escola d'adults

A Torreforta eren moltes les dones que no sabien llegir ni escriure, i que depenien en tot moment de l'home. Ja de grans podien anar a l'escola d'adults, que va començar tenint la seu al centre social de la parròquia i, posteriorment, va passar al centre cívic municipal.

Mi marido sabe leer y escribir pero nunca le pedí que me enseñara [...]. Se me ocurrió ir a estudiar porque vi a un grupo de amigas en el autobús de Tarragona, y me dijeron que iban al Ayuntamiento a buscar su diploma (habían ido a la Escuela de Adultos) [...]. Fui un lunes por la tarde y me apunté [...]. Estoy muy contenta [...], no sabía poner ni mi nombre, ahora ya lo sé poner [...]. Voy copiando y juntando letras [...]. Lo hacen aquí en el Centro Cívico de Torreforta.

Mi marido si había una postal de mis primos, me decía: allí hay una postal, si estaba de buen humor, mira [...]. Si estaba de mal humor me decía: la carta es tuya, y no me la leía [...]. Pues claro, entonces yo me irritaba y me sabía muy mal [...]. Mis hijos muchas veces le dijeron: «papá, eso no está bien». Después cuando mi hija fue mayor, se lo pedía a ella [...].⁴⁸

No podem deixar de banda la importància de l'educació de la dona durant l'edat adulta. Sobretot, a partir dels anys seixanta, cada vegada més, les dones que no havien tingut l'oportunitat d'estudiar durant la infantesa intentaren solucionar aquest problema, moltes vegades en l'àmbit familiar o fins i tot entre elles s'ajudaven per tal d'assolir coneixements bàsics com ara el de la lectoescriptura.

Yo me enseñé a leer de mayor porque, ayudé a mi madre con todos mis hermanos pequeños, que tuve muchos. No he tenido niñez nunca. Aquí hacían cosas de leer y escribir pero yo no pude ir.⁴⁹

47 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

48 Asunción. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, Casset 3.

49 Font Oral: Emilia (Torreforta, 2011).

En el Centro Social hacían pintura, hacían para aprender catalán, para gente para enseñarle a escribir [...]. Leer y escribir, eso sí me acuerdo yo [...]. Yo iba a la biblioteca, [...] la biblioteca pública estaba allí, sí, todo estaba en el Centro Social.⁵⁰

A finals dels anys setanta i primers dels vuitanta comença a caminar l'escola d'adults, de la mà de l'Ajuntament, encapçalat per l'alcalde Recasens. S'hi implicà tot el consistori, així com també un cos de professors il·lusionats i capacitats per donar cobertura a la gran quantitat de demanda que hi havia.

El curs 1979–1980, s'encetà un moviment a favor d'eradicar l'analfabetisme als barris de Ponent, en un primer moment a Bonavista i de seguida a Torreforta. Els primers anys, aquesta oferta formativa va tenir molta acceptació, de manera que s'hagué d'augmentar el nombre de professors contractats que, en poc temps, van donar la màxima cobertura a l'alt índex d'analfabetisme de Torreforta, Bonavista, l'Esperança o Camp Clar. La tasca realitzada per aquest grup de professors incidí, en un primer moment, en les classes d'alfabetització, però a la vegada oferí uns nivells d'estudis més elevats, com eren els cursos de neoelectors, el certificat d'Estudis Primaris, el pregraduat i el graduat escolar. Gairebé el 100% de les persones apuntades al curs d'alfabetització eren dones. En canvi, al curs de neoelectors hi havia una majoria d'homes, amb l'excepció d'alguna dona. Cal tenir en compte, però, que aquests números van anar variant amb els anys.

Per tal de fer publicitat de l'escola d'adults, els professors van fer campanyes per fomentar que dones i homes s'apuntessin a les classes. Anaven en cotxes fent petites proclames o eslògans com «Manuela, deja la plancha y vente a la escuela» o «José, salte del Bar y vente a leer». També posaven cartells, feien cafès a les cases dels veïns, reunions a les cases, les dones els cuinaven pastes casolanes (*pestiños, roscos de vino...*). Era una manera d'entrar en el cercle i «guanyar» dones per tal d'alfabetitzar-les. Algunes alumnes deien als professors que havien comprat a les seves filles una màquina, els professors estaven molt contents perquè això significava un pas endavant en la seva alfabetització, però la nota còmica és que a l'hora de la veritat la «màquina», era una màquina de cosir, i no d'escriure.

⁵⁰ Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

Dones i nenes migrant anys 60, Estació de Mora la Nova.

Foto: Tomas Riva Muñoz.

L'adaptació de l'horari de les classes de lectura i escriptura per a les dones va ser cabdal per tal d'afavorir l'èxit: es feien de tres a cinc de la tarda. Al matí era poc probable que hi anessin dones, ja que moltes treballaven fent hores netejant cases i fent les tasques de casa seva, i a la tarda, a partir de les cinc ja tenien els nens a casa, per això es va decidir aquest horari perquè eren hores en que les dones no tenien tanta feina, com deien elles, «lavamos los platos y a la escuela». De sis a nou del vespre era quan es realitzaven les classes de graduat escolar, la majoria d'alumnes eren homes, i les dones que hi assistien eren majoritàriament noies joves acabades de casar que encara no tenien fills, que havien vingut sobretot de Logronyo i Puertollano, acompanyant els seus homes, que tenien un contracte de treball. Les classes d'alfabetització en altres barris fins i tot s'arribaven a fer en pisos. Com a nota remarcable, cal tenir en compte la gran quantitat de persones que a tota Tarragona van iniciar els estudis en aquesta època, fins i tot bombers, guàrdies civils i policies nacionals que no tenien cap titulació. La importància de l'assistència de les dones a aquestes classes propiciava un espai de trobada entre elles, establien noves relacions i es forjava un sentiment de realització personal molt fort.

Ben entrats els anys vuitanta, cal destacar la important incidència del fracàs escolar i l'absentisme, fet que ajudava a l'èxit i al gran desenvolupament que va tenir l'escola d'adults, ja que donava cobertura educativa a una gran massa de població que patia aquest problema. Sense cap mena de dubte, l'escolarització adulta per a les dones fou tot un símbol, va ser un repte personal per a elles, que deixaven de banda l'analfabetisme, i, a més, obtenien un plus de superació i de dignitat com a persones que elles abans no tenien assumit. Les va apoderar. Poc a poc, les dones s'obriren pas

a nivells més alts i professionals, no només a l'administració de la llar, sinó també a voler ajudar els fills en l'educació. També era una manera d'accedir a noves relacions socials, la qual cosa era una forma d'obrir-se al món. El sorgiment d'aquesta escola d'adults fou un exemple clar del canvi que progressivament s'estava donant en la societat catalana, tarragonina i també al barri de Torreforta. Observem com els interessos socials i, a la vegada, també les necessitats de millora personal i social, provocaren que els adults volguessin rebre formació per tal de millorar la seva condició laboral i socioeconòmica.

Actualment, l'escola d'adults dels barris de ponent ofereix una àmplia cobertura educativa. Es poden fer cursos d'alfabetització, idiomes, informàtica... i fins i tot cursos de preparació a la prova d'accés a la universitat per a majors de vint-i-cinc anys.

4.5 Les relacions familiars a Torreforta

La societat franquista va estar estipulada i basada en la utopia falangista, manipulable, dòcil i obedient, on la base era la família, la qual servia per estructurar de forma integral el país. Per tant, les dones, en aquesta estructura familiar, eren els éssers fràgils, tant físicament com mental, i, com s'ha dit abans, estaven subordinades a l'home. La unitat familiar era el nucli de la nova societat desitjada pel règim, en la qual les dones havien de tornar a una concepció molt conservadora i oblidar els grans progressos que havien fet durant la Segona República. Per dur a terme aquesta restricció, el règim va utilitzar tot el seu poder, va crear una legislació que marginava i considerava la dona un ésser inferior i dependent. Les dones no podien heretar, ni emancipar-se i marxar de casa fins als vint-i-cinc anys si no era per casar-se, tampoc podien disposar dels seus béns sense permís del marit, no podien treballar sense consentiment del pare o del marit i, a més, el sou que rebien passava a mans del seu home. També eren majors d'edat després que ells.

A Torreforta es veu clarament aquesta institució familiar, on la dona queda sotmesa a l'home:

El tractament era el mateix entre filles i fills [...], el que passa que les ajudes que ara hi han dels homes no existien, la dona feia la seva feina i l'home la seva. Mai un home havia rentat els plats, ni havia escombrat [...]. No es comptava amb l'home perquè fes la feina.⁵¹

Los hombres entonces no. Hoy hacen un poco más los hombres, pero entonces no, por lo menos el mío [...]. Me llevaba el café [...] y desde la cocina

⁵¹ Font Oral: Mercè (Torreforta, 2011).

hasta la habitación lo iba tirando por el suelo, lo iba vertiendo, ¡mira qué arte tenía para llevar el café!⁵²

També les relacions familiars quedaven totalment sotmeses en molts casos a compartir l'habitatge, això creà vincles i germanor entre veïns. A la vegada ens indica les dificultats de les famílies per sortir endavant i les greus deficiències en les infraestructures del barri:

En 1968 [...], en un chalet cuatro familias [...]. Vivíamos enfrente de la carretera de Valencia.⁵³

Vivíamos como si fuera una cueva... ¡tú dime a mí! Pues en una habitación que era un poco más grande se acostaba mi madre y mi hija, que era pequeña, tenía nueve años, y en la otra cama se acostaba mi hermano con mi hijo, y yo me acostaba en la cocina con una cama de mueble [...]⁵⁴

Entre famílies i entre dones l'ajuda mútua era molt important, com ens ho mostren els diversos testimonis:

Mi suegra vivía en El Pilar y también la ayudaban mucho [les veïnes], porque tenía muchos hijos [...]. Mi suegro se iba y no venía en toda la semana, mi suegra se iba a comprar y las vecinas le decían: ya cuidamos nosotras de los niños, que eran seis, y todos seguidos, y a lo mejor cuando llegaba de comprar ya le habían dado de comer a todos, eso es lo que había, entre las mujeres se ayudaban mucho unas a otras.⁵⁵

La verdad es que entre vecinas nos ayudábamos mucho, yo vivía en un chalet, bueno en una casa que compartíamos cuatro familias, y hicimos una amistad muy bonita, las mujeres éramos como hermanas, nos ayudábamos con los hijos, nos tapábamos los secretos, íbamos juntas al médico, si hacía falta nos dejábamos dinero [...].⁵⁶

Cal remarcar que Torreforta, com a barri obrer, fou exemple de molts canvis socials que poc a poc es van produir en una societat restrictiva per a la dona, sobretot en l'àmbit laboral i econòmic, sense cap mena de dubte, perquè eren sovint les encarregades de l'economia familiar:

52 Font Oral: Ángela (Torreforta, 2011).

53 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

54 Font Oral: Ángela (Torreforta, 2011).

55 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

56 Font Oral: Cànida (Torreforta, 2011).

En mi caso no [...] lo del dinero, [...] era yo la dueña del dinero. Él venía, me entregaba el sobre y ya está, como en el pueblo, exactamente igual.⁵⁷

No podem oblidar que els temps eren els d'una dictadura que pretenia controlar en tots els sentits la societat. A fi de poder dur a terme el control màxim del sexe femení, destacava la influència de la Sección Femenina de la Falange, un òrgan adoctrinador al servei del poder establert que serví de suport al franquisme. Va desenvolupar-se en diversos camps, però en especial en l'adoctrinament polític de les dones en l'ideari de la Falange. Un dels objectius prioritaris era l'enfortiment de l'estructura familiar, aspecte en el qual també contribuïa Acción Católica.⁵⁸

Sin esos servicios no te concedían nada [...]. Empezábamos por la mañana, nos daban un libro de oraciones, y a las seis y media ¡imagínate!, con todo el sueño nos levantábamos, nos íbamos al patio, formábamos [...]. Teníamos un uniforme de Sección Femenina [...] y cantábamos oraciones. Cuando terminábamos cantábamos una Marcha, como Montaña Nevada, y íbamos a arreglar la habitación, a desayunar [...], teníamos distintas clases [...], incluso de trabajos manuales, [...] también te daban clases de Falange, movimiento político creado por José Antonio para salvar a España ¿por qué había que salvar a España? ⁵⁹

La Sección Femenina intentava inculcar a les nenes i les dones les idees tradicionals de la funció femenina. Segons aquestes, l'objectiu d'una dona a la vida era casar-se i gaudir de la maternitat, per aquest motiu l'adoctrinament començava ja de ben petites, les nenes rebien classes per tal de complir amb la directriu fixada. Aquests dos paràmetres franquistes ben marcats, el casament i la maternitat, anaven destinats a la intenció de fer créixer en número —demogràficament— la pàtria. La propaganda política, el control de l'activitat educativa i cultural, juntament amb la submissió a certes ideologies va ser expandida a través de múltiples canals. Es va imposar una estricta censura de premsa, es va prohibir tota manifestació de diversitat cultural i lingüística de la imposada per l'Estat, i es va perseguir qualsevol tipus de dissidència política, religiosa o ideològica. Els dos fronts més importants de transmissió ideològica van ser la premsa i el cinema. En la concentració que va tenir lloc el 30 de maig de 1939 a Medina del Campo, la Sección Femenina proclamà que la missió de les dones a la pàtria era la llar, i elles havien de ser mares. La tasca de la dona, segons la líder de la Sección Femenina, Pilar Primo de Rivera, era d'ajuda, no de dirigir, perquè la direcció només corresponia als homes.

57 Font Oral: Ángela (Torreforta, 2011).

58 GALLEGO MENÉNDEZ, M. Teresa (1983): *Mujer, Falange y Franquismo*, Madrid: Ed. Taurus.

59 Font Oral: Concepción <<http://www.archivodelaexperiencia.es/testimonios/detail.php?id=0056225>>.

El Decret del 28 de desembre de 1939 va fer assignatura obligatòria per a totes les noies espanyoles la ciència domèstica. A partir del 31 de maig de 1940 la Sección Femenina tenia una nova orientació educativa: preparar la dona com a futura mare de família. El període era de sis mesos i es dividia en dues parts: una formativa de caràcter moral, domèstica i social; una altra, de prestació benèfica d'interès nacional.

A mí no me gustaba jugar a las casitas [...] por eso me apunté al coro de Sección Femenina, porque me lo convalidaron [...]. No eras consciente de lo que te estaban imponiendo, lo que pasa es que si tenías un poco de cultura, [...] pues sí te dabas cuenta de que te estaban marcando unas pautas, y si te salías de esas, ya no eras la persona que ellos querían [...]. Estábamos muy oprimidas socialmente, [...] la represión era mucha [...].⁶⁰

L'Ordre del 16 d'octubre de 1941 va unificar les assignatures domèstiques sota el títol general de «Hogar», i era obligatòria a totes les escoles primàries i secundàries, tant oficials com privades. L'Ordre de l'11 d'agost de 1944 imposà l'examen de llar per a aquelles noies que volguessin obtenir un títol universitari, el permís de conduir o el passaport. Va autoritzar la Sección Femenina a redactar programes i textos de l'assignatura, capacitar les professores i inspeccionar els cursos. Tot això fou ratificat en l'Ordre de l'11 de juliol de 1950; i l'Ordre del 7 d'agost de 1950 va fer extensives aquestes disposicions a les escoles de magisteri per a la formació de mestres. Vers 1950 la Sección Femenina s'havia fet amb el control de l'educació física de les nenes a les escoles primàries i secundàries i en tots els instituts d'ensenyament superior.⁶¹

El Servei Social de la Dona, durant l'època franquista, es justificava amb la teoria que si bé la dona donava una mica del seu treball, també era la que més rebia gràcies a la formació rebuda. Era indispensable per poder accedir a qualsevol treball retribuït o per obtenir un certificat d'estudis, el permís de conduir, el passaport, etc. El Servei Social comportà per a la dona treballadora i mare de família fer una doble jornada; posteriorment es va reduir.

Lentament, la Sección Femenina també s'anava adaptant als nous temps. Les falangistes desplaçaren els esforços de l'àrea de les camperoles, privilegiada en els quaranta, a la de les sindicades i potenciaren la participació en els sindicats i en la vida política i cultural. Però al mateix temps modernitzaren els seus plantejaments respecte a les dones casades, a les quals varen voler convertir en mestresses modernes; continuaven mantenint-les apartades del món laboral, dedicades a la cura del marit i els fills, però ja no tan centrades en l'economia de subsistència per a la qual les havien preparat abans, sinó més atentes al progressiu consumisme.⁶² Consumisme que podem veure a la *Guia de la Buena Esposa*, publicada per la Sección Femenina:

60 Font Oral: Ana María <<http://www.archivodelaexperiencia.es/testimonios/detail.php?id=0001674>>.

61 JIMÉNEZ, E. (1979): *Doctrina y Acción de la Sección Femenina*, Madrid: Ed. Gráficas Torroba.

62 *Ibidem*.

Minimiza el ruido. A la hora de su llegada [del marit], apaga la lavadora, secadora y aspiradora, e intenta que los niños estén callados. Piensa en todo el ruido que él ha tenido que soportar durante su pesado día de oficina.⁶³

La finalitat és aconseguir una dona més culta, més ben preparada, capaç d'aconseguir la màxima comoditat en la seva llar i per a la seva família, fent les despeses necessàries, i que segueixi considerant la llar el centre de la seva vida. Una de les novetats plantejades per la modernització de la Sección Femenina des de la perspectiva del desenvolupament és l'apreciació del treball domèstic com una contribució a l'economia nacional, per la qual cosa exigeixen el seu reconeixement social i salarial. A partir d'aquesta valoració sorgeixen les primeres reivindicacions de salari de les mestresses, valoració positiva que fa augmentar l'autoestima de les dones però amb l'equilibri d'haver de contribuir a perpetuar la divisió de papers i àmbits d'actuació d'homes i dones. La Sección Femenina fou un mitjà propagandístic i un clar exemple de proselitisme del règim franquista. La Sección Femenina s'extingí l'1 d'abril de 1977.

A Torreforta, la Sección Femenina va tenir també una participació important. Com que era un barri treballador intentava complir la missió d'ensenyar les dones en aspectes purament familiars i religiosos. En definitiva, la creació de la família era una missió sagrada, l'ànima femenina havia d'inspirar-se en la figura de la Verge Maria, que assolía els designis marcats pel règim, a imatge i semblança de Déu. Patir era, al cap i a la fi, la principal fita de la mare i l'esposa: l'abnegació per damunt de tot. La dona perfecta, pel franquisme, havia de compilar una sèrie de requisits: ser una dona complaent, bona cuinera, femenina, maternal, divertida, submissa, correcta i discreta.

Que las comidas estén dispuestas a tiempo, a la hora que el señor las ha pedido. Puede tener una cita de negocios, una reunión. Si no hay nada preparado a la vuelta, ya se comprende su descontento, su impaciencia. De ahí a las escenas no hay más que un paso que pronto se franquea. Trata de cocinar bien. Los buenos maridos tienen fama de buen apetito. En todo caso, si todas las noches hay charcutería, y cada dos o tres días el mismo menú estereotipado, su humor se resentirá.⁶⁴

Les activitats que se sortien de les establertes (bàsicament, treballar a la llar) eren menyspreades. El ball era considerat «el vestíbul de les cases públiques»; la platja, un «immens podrimener moral»; les novel·les eren pecaminoses perquè tractaven temàtiques d'adulteris, aventures, sexe i amor lliure; el cinema i la moda també es consideraven perniciosos per a la dona, i per a la societat en general. L'oci femení era entès com un enemic nacional:

63 *Guía de la Buena Esposa* (regla 7).

64 DE BROUWER, D. (1949): *Libro La intimidad conyugal. El libro de la Esposa Ángel del Hogar*, Bilbao: Ediciones Bilbao.

La mujer ociosa es como el agua estancada, que cría toda clase de podredumbre. Ejemplo de ligereza, causado por la ociosidad, lo tenemos en la primera mujer. Si Eva no hubiera estado ociosa es seguro que no hubiera cedido a las insinuaciones del tentador, pero aquel paseo, aquel quedarse mirando como extasiada el fruto del árbol prohibido, fue causa para que el enemigo le hiciese infame proposición. Esta caída de la primera mujer ha tenido a través de la historia de la humanidad infinidad de imitaciones.⁶⁵

Aquesta situació va canviar a partir dels anys seixanta, quan van aparèixer els primers moviments feministes i la societat va començar a evolucionar. Per una banda, l'obertura econòmica va influir en el fet que, poc a poc, la dona s'introduís de manera silenciosa en l'àmbit del treball remunerat, encara que en sectors encara molt feminitzats. Per altra banda, el turisme europeu, també causà impacte en les dones espanyoles, que van obrir els ulls a un món nou per a elles, van veure que les dones estrangeres gaudien d'unes llibertats i una independència que elles no tenien. Per primera vegada van conèixer una realitat que fins aleshores havia estat amagada. Aquests moviments, van provocar un nou procés, conegut com «el destape». Mort Franco, les dones lluitaren i reivindicaren de forma clara i taxativa les millores de la seva condició femenina.⁶⁶

Nenes desfilant durant un acte de Sección Femenina.
Autor desconegut. Archivo General de la Administración.

I tanmateix, el caràcter tradicional i l'autoritat patriarcal i jeràrquica implicaren un endarreriment per a la dona. Per tant, en el fons, el paper principal en la vida

⁶⁵ *Guía de la Buena Esposa* (regla 8).

⁶⁶ ALONSO TEJADA, L. (1977): *La censura cultural*, Madrid: Ed. Gráficas Torroba.

d'una dona era fer-se càrrec de la casa, tenir fills i procurar plaer al seu marit. L'home ocupava el paper de dominador dins la societat, ordenava i prohibia, és per això que en l'imaginari col·lectiu es van crear tota una sèrie de tabús sobre la dona per tal de justificar la seva inferioritat i el seu estat, i aquest fet la va aïllar encara més. Imaginaris i tabús que devem, sense cap mena de dubte, a les inquietants idees postulades pel psiquiatra militar Vallejo Nájera, mà dreta de Franco, el qual afirmava que el sexe femení es caracteritzava per la seva debilitat en l'equilibri mental i per la inseguretat del control sobre la seva pròpia personalitat. També assegurava el tinent coronel que, a causa de la revolta política i social que implicà la República i la posterior Guerra Civil, la dona havia tingut l'oportunitat de satisfer els seus desitjos sexuals més impulsius. El resultat de tot això fou una penalització femenina brutal que perdurà durant tota la dictadura.⁶⁷

Es creava aleshores una imatge passiva de la dona, totalment dependent de l'home. La van convertir en un bé moble i comercial, en una propietat que formava part d'uns i d'altres a lliure disposició. La dona en el matrimoni només tenia la funció sexual i procreadora, la dona havia d'agradar:

¡Luce hermosa! Descansa cinco minutos antes de su llegada [del marit], para que te encuentre fresca y reluciente. Retoca tu maquillaje, ponte un listón en el cabello, y luce lo mejor posible para él. Recuerda que ha tenido un día duro y que sólo ha tratado con compañeros de Trabajo.⁶⁸

Les relacions matrimonials en molts casos no gaudien de sentiment, d'afecte i d'amor. El que pot semblar més curiós és que moltes d'elles eren conscients que patien infidelitats, però això no els feia plantejar-se tallar la relació amb el seu home, ho veien com un fet normal i intranscendent. Inclús moltes mares animaven les filles al matrimoni, encara que fos sense amor, ja que, segons deien elles, això ja vindria amb el temps.

En el cas que una noia hagués mantingut relacions sexuals, tenia dues opcions: casar-se o abandonar la casa paterna. No podem deixar de banda que l'ocultació del sexe i sobretot la submissió de les dones en el matrimoni i el fet que no s'havia de gaudir de les relacions sexuals va donar lloc al desconeixement de la sexualitat, la qual cosa produí embarassos de noies molt joves, abans del matrimoni. No cal dir que aquestes situacions estaven molt mal vistes. La Loli va arribar a Torreforta el 1975 i és un clar exemple del que els passava a moltes dones que es quedaven embarassades sent solteres:

67 GUTIÉRREZ ESCODA, E. (2009): «La Vilella Alta. Dones i Rereguarda» a Coral CUADRADA (coord.): *Memòries de Dones*, Tarragona: Arola Editors, p. 113.

68 *Guía de la Buena Esposa*, (regla 2).

Em vaig quedar embarassada de núvia, per això vaig tenir que casar-me... Tenia tan sols disset anys [...]. Jo no volia casar-me... La meva mare deia: «yo te mato a tí, ¿Cómo has hecho eso?» [...] Allòs em va doldre molt perquè jo no volia casar-me, a mi m'hagués agradat que ella m'hagués dit: «haz lo que quieras, si quieres casarte, cástate, y si no, pues quédate soltera» [...]. Vaig casar-me de seguida, no vaig tenir ni vestit de núvia ni res, no tinc ni fotos [...]. Tenia fins i tot vergonya [...]. Jo vaig casar-me molt desil·lusionada, i desil·lusionada estic encara...⁶⁹

En una societat que mantenia les dones en el més estricte ostracisme, elles, dins de les seves possibilitats, procuraven poder gaudir d'un mínim de distracció. N'hi havia moltes que cosien, feien punt de creu o ganxet; d'altres llegien novel·les i revistes de l'època, ja fossin revistes femenines per a militants (*Teresa, Escuela hogar*, entre d'altres) com revistes femenines comercials (*Hola, Garbo, Arte y hogar, Belleza y moda, Cristal, Marisol...*); la televisió i la ràdio també van ser fonts importants de distracció. A més d'això, sobretot a l'estiu, als barris dels afores de les ciutats, les dones compartien tertúlies i comentaven tots els esdeveniments. A Torreforta les dones es trobaven en un ambient molt procliu a les relacions personals entre el veïnat. Aquest fet generava una germanor molt representativa i a la vegada profunda, tenien punts de connexió entre elles, compartien en molts casos procedència, històries de vida comunes, molts dubtes i inquietuds semblants, que entre elles intentaven solucionar de manera ràpida i fàcil:

Los vecinos eran como familia [...], todo el mundo se conocía [...].⁷⁰

Un altre dels aspectes a destacar és que moltes famílies de Torreforta passaven grans dificultats econòmiques i rebien ajudes de l'Administració. Totes les ajudes eren bones per tal de donar l'empenta econòmica necessària, inclús les botigues del barri fiaven les famílies perquè poguessin prendre menjar. Els esforços que feien les famílies, i les dones en particular, eren espectaculars, ja que les condicions laborals no eren prou estables com per afavorir una economia domèstica forta.

Antes daban muchas ayudas, puntos [...], antes daban puntos por los hijos [...], cada mes le daban [al marit si treballava], de eso sí que me acuerdo yo. Íbamos a Tarragona a buscarlos [...]. Era como una cartilla, la gente que no cobraba mucho, pues le daban eso [...]. Sí, dinero [...]. Es que... es eso, como fiaban en las tiendas [...], cuando cobrabas pagabas...⁷¹

69 Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Immigració, cassetts 1.

70 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

71 *Ibidem*.

4.6 Educació sexual de la dona

Una de les prioritats de la dictadura franquista va ser la de dissenyar un prototip de dona, un model exposat des de l'escola, des de la mateixa Església i des dels mitjans de comunicació:

La mujer debía ir convenientemente vestida, es decir, con mangas largas o al codo, sin escotes, con faldas holgadas que no señalaran los detalles del cuerpo ni acapararan atenciones indebidas. La ropa no podía ser corta y mucho menos transparentarse. Las mujeres jóvenes no debían salir solas ni tampoco acompañadas de hombres que no fueran de la familia.

La mujer sensual tiene los ojos hundidos, las mejillas descoloridas, transparentes las orejas, apuntada la barbilla, seca la boca, sudorosas las manos, quebrado el talle, inseguro el paso y triste todo su ser. Espiritualmente, el entendimiento se oscurece, se hace tardo a la reflexión: la voluntad pierde el dominio de sus actos y es como una barquilla a merced de las olas: la memoria se entumece. Sólo la imaginación permanece activa, para su daño, con la representación de imágenes lascivas, que la llenan totalmente. De la mujer sensual no se ha de esperar trabajo serio, idea grave, labor fecunda, sentimiento limpio, ternura acogedora.⁷²

El control, la repressió i l'opressió física i ideològica que les dones van patir durant la dictadura franquista va desmerèixer les dones, que no podien gaudir d'igualtat ni d'autonomia, tot es trobava sota control institucional, tant eclesiàstica, social com civil. Fins i tot la sexualitat, se'ls va negar, ja que només eren considerades com a reproductores, sense tenir dret a decidir què fer i què no fer amb el seu cos. La moral conservadora va ocasionar aquesta visió i aquesta concepció de la dona. Les dones es van aïllar a la llar, en un món totalment repressiu, on havien de renunciar a la seva emancipació i la seva independència moral. Cal destacar la gran dependència que van patir en tots els aspectes i les etapes de la vida, no tan sols se les obligava a obeir el marit sinó també el pare, els germans i fins i tot els fills. Aquesta dependència de la dona no s'hauria pogut construir sense els missatges legitimadors de l'Església i del poder legislatiu.

Es un imperdonable error la negación al esposo del débito conyugal. La mujer no debe, bajo ningún pretexto, negar a su marido lo que le pertenece. Muchas mujeres que se lamentan de las infidelidades de sus esposos no quieren darse cuenta de que fueron ellas las culpables de la traición por no haber conocido a tiempo la enorme trascendencia del consejo que antecede.⁷³

⁷² *Revista de la Sección Femenina*, 12 d'agost de 1945.

⁷³ CLAVERO NÚÑEZ, DR. A. (1946): *Antes de que te cases*, València: Tipología Moderna.

Segons el pensament de l'època, les dues úniques vies de sortida de què disposava una dona eren la vida religiosa o el matrimoni. La primera opció era la menys triada. Podríem dir que la veritable meta en la vida d'una dona era casar-se, la solteria era el repudi de la societat, un càstig, i se les anomenava «solteronas». La feminitat anava lligada al rebuig de la solteria, car la vida de les dones estava vinculada al matrimoni. El franquisme va trobar en l'Església catòlica el suport per tal de dominar la societat i, especialment, les dones. El *pecat* significà, en tots els àmbits de la vida, una retallada de les llibertats i sobretot de la sexualitat viscuda sense prohibicions. L'adulteri, les parelles de fet o l'homosexualitat —perseguida durament— eren considerades pecat i, fins i tot, delictes penats. L'adulteri estava regulat pel Codi Penal de 1889, però tenia un doble raser: castigava durament les dones i era menys estricta amb els homes.

La repressió era molt forta. Es perseguí de forma molt dura l'avortament i la utilització dels mètodes anticonceptius. En el Codi Penal també s'establia l'arrest o la multa per a aquells que facilitessin l'avortament o mètodes per evitar l'embaràs. Tot i aquestes prohibicions, les famílies podien al·legar la deshonra familiar de tenir a la família una mare soltera. Encara que les pràctiques abortives estaven prohibides, es practicaven força habitualment però sense cap mena de condició mèdica ni higiènica. Els sistemes emprats eren totalment rudimentaris i «naturals», per exemple, recomanaven prendre aiguardent de bon matí, introduir una agulla de fer mitja, prendre aspirines i cafè també al llevar-se, posar-se lavatives... encara que la tècnica més estesa era la del paràsit del sègol. És a partir d'aquest fong que es fabrica l'oxitocina sintètica, que provoca la contracció de l'úter i avança el part.

Quan es denunciava algú per pràctiques abortives, la policia feia un registre buscant proves del delictes i, si es trobaven, s'anava a la presó. A aquest fet li hem de sumar les grans xifres de mortalitat que provocaven aquestes pràctiques, ja que no es realitzaven amb les mesures d'higiene adequades. A més, quan una dona arribava a un centre hospitalari amb hemorràgies sospitoses, eren casos mèdics a «estudiar» per poder detectar avortaments i jutjar-ne els responsables.⁷⁴

Les dones parien a casa. En àmbits rurals, s'acostumava a parir a la gatzoneta o bé entre dues cadires, amb una manta o un recipient a terra perquè el bebè no caigués a terra. A les capitals, se solien tenir al llit. Entre els barrots del llit es col·locava una tovallola perquè la dona pogués agafar-se i fer força, per empènyer. Una vegada havien tingut el noutat, només menjaven caldo i no prenien begudes fredes ni es banyaven fins que no havia passat la quarantena.

Els mètodes anticonceptius emprats eren molt variats, depenien de la zona geogràfica i del nivell cultural. A les zones més endarrerides el mètode més utilitzat era el *coitus interruptus*, atès que no produïa cap alteració física ni comportava cap cost. Aquesta pràctica, per contra, provocava nerviosisme en les dones, ja que no els

74 DE MIGUEL, A. (1998): *El Sexo de Nuestros Abuelos*, Madrid: Ed. Espasa Calpe, S.A.

assegurava no quedar-se en estat i, per tant, provocava greus problemes de parella. En canvi, les classes més acomodades i amb estudis, utilitzaven el mètode Ogino, que exigia una sèrie de coneixement fisiològics i del cicle menstrual perquè consistia a aplicar l'abstinència sexual els dies d'ovulació. També s'empraven mètodes barrera com el preservatiu, però no es trobaven fàcilment. El farmacèutic decidia si en volia vendre, però, al final, s'acabaven venent clandestinament en llocs diversos. Aquests preservatius tenien un alt percentatge de risc, incrementat si s'utilitzava el mateix més d'una vegada.

A tot plegat s'hi ha de sumar la falta d'informació que patiren les dones arreu del país, i també, òbviament, de Torreforta, sobre els mètodes anticonceptius i sobre el sexe en general. Aquest fet va fer que als anys seixanta hi hagués un interès creixent de les dones pels temes relacionats amb la sexualitat:

Jo pensava aleshores que els nens els portaven les cigonyes [...]. Quan va venir-me la regla [...] per poc em moro [...] i li vaig dir a la meua mare «¿será posible que no me lo has explicado?» [...] Jo no sabia res d'això, [...] què ignorant que sóc [...]. La meua mare per aquests temes es guardava molt, jo no em guardo tant [...]. Si la meua mare m'ho hagués explicat [...] jo no m'hagués quedat embarassada tan aviat [...].⁷⁵

Tot era pecat en el nostre temps, inclús a mi em van arribar a dir que d'un petó d'un noi et podies quedar embarassada, això és per riure, però era veritat i les noies anaven amb por [...].⁷⁶

Yo me acuerdo el día que tuve la regla, iba a cumplir catorce años [...]. Me fui a mi casa llorando [...] porque creí que me desangraba.⁷⁷

Hubo muchos embarazos, muchos, muchos, bueno aquí y en todos los lados [...]. Sí, dieciséis, diecisiete años, dieciocho... Porque no había conocimiento, no había información ni en los colegios ni en ningún sitio, [...] no daban información en ese sentido como ahora, [...] en el sentido del período y todo eso. Había niñas que sí lo sabían y había niñas que no [...] y en el colegio tampoco se daba. Y ahora los colegios que pueden elegir religión o ética, qué va! Allí era religión, religión y religión, no podías elegir [...].

Mi madre [...], yo en ese sentido no tuve problemas, [...] no fue un trauma la regla ni nada, al contrario, yo me levanté un día [...] y le dije: me duele mucho, y dijo: llévate una compresa que ya verás como te va a bajar [...]. Y ese día me

⁷⁵ Font Oral: Araceli (Torreforta, 2011).

⁷⁶ <<http://www.archivodelaexperiencia.es/testimonios/detail.php?id=1384400>>.

⁷⁷ Font Oral: Araceli (Torreforta, 2011)

bajó, por eso te digo [...] que no fue un trauma. [...] no había información ninguna, y no había tanta precaución como ahora.⁷⁸

Poc a poc la informació sobre la sexualitat i els anticonceptius s'anà estenent, es creaven grups de dones per generar informació, però el veritable problema era aconseguir els productes, que estaven prohibits. Per aquest motiu es va generar un mercat negre d'anovulatoris, preservatius... molts d'aquests es compraven a l'estranger. Una vegada arribaven a mans d'una dona, sovint els prenia sense fer-se cap prova mèdica i sense cap mena de control, fet que implicava un risc per a la seva salut. A més, la campanya contra els anticonceptius era tan forta que aquestes dones també acabaven lluitant contra els prejudicis morals i religiosos admesos per la majoria de la societat.

El primer anticonceptiu que es va introduir a Espanya, l'any 1964, va ser l'Anovial 21. L'ús, en un inici, no va ser massiu, però es va anar estenent. Va ser un pas important per a l'alliberament de la dona, ja que per primera vegada es va separar la relació sexual del concepte de procreació. Cal dir que tot i la veritable importància de la introducció de la píndola, no se'n van mesurar les contraindicacions i la gran quantitat d'hormones que contenien podien provocar a la llarga greus problemes de salut a les dones que les preniën. Finalment, a pesar dels canvis de costums, la píndola no es va legalitzar fins al 1978, la qual cosa confirma un cop més el gran conservadorisme de la societat espanyola. I si bé la legalització no es produí fins als inicis de la transició, hi ha testimonis que indiquen que a Torreforta algunes dones ja en preniën abans per prescripció mèdica:

Al 1975 vàrem venir a Tarragona, sempre hem estat a Torreforta [...]. Amb vint anys ja tenia els dos nens [...]. Quan vaig arribar aquí i van veure que era tan jove i amb dos nens [...], el metge de Joan XXIII em va fer prendre les pastilles anticonceptives.⁷⁹

Una altra referència obligada, pel que fa al tema de la sexualitat durant el franquisme, és l'augment de la prostitució, que té molta relació amb el context de misèria i repressió en què es vivia. La prostitució va ser tolerada fins al 1956 i es dividia entre legal i clandestina. Aquesta diferenciació, aquesta dicotomia, anava intrínsecament lligada amb la doble moral franquista i responia a una societat sexualment oprimida. Els més de 1.100 prostíbuls censats eren anomenats «cases de tolerància». El règim va posar en marxa institucions per tal d'inspeccionar, regular i controlar la prostitució. Les autoritats animaven la població a denunciar a la policia qualsevol mostra o expressió de pornografia, promiscuïtat o exhibicionisme, ja que tot això significava vulnerar la moral catòlica. De fet, sembla que a Torreforta no es donà aquest tipus d'activitat:

78 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011)

79 SÁNCHEZ BLANCO, L. i HERNÁNDEZ HUERTA, J. L., *op. cit.*, nota 19.

La prostitución [...] aquí no se ha escuchado, [...] era más bien en la Parte Alta de Tarragona, en la catedral, allí sí, la gente de la catedral sí, pero aquí la prostitución y eso, no se ha escuchado.⁸⁰

L'ocultació dels avenços científics per part de l'Església i l'Estat no se centrava només en els mètodes anticonceptius, sinó que s'estenia a altres camps. Com per exemple en la preparació del part, que també era considerada un pecat. A Espanya, el mètode de preparació al part va començar a utilitzar-se a la fi dels seixanta, es donava informació a la dona embarassada sobre com es produïa l'embaràs, el procés de desenvolupament del fetus i els mecanismes del part. En el fons, això acostava la dona al coneixement del propi cos i del seu funcionament i, per tant, s'eliminaven tabús que envoltaven el part i el presentaven com un esdeveniment senzill i natural. S'ensenyava la dona a relaxar-se i a respirar, cosa que disminuïa els riscos a l'hora de l'infantament. Tot això, ajudava que l'experiència de ser mare fos positiva i viscuda de forma conscient, en lloc de suposar un trauma. Malgrat ser un fet positiu per a les dones, no estava ben vist perquè el règim considerava que es donava massa coneixements a la dona. Aquests cursos de preparació s'impartien de manera gratuïta a la Seguretat Social, però no se n'informava públicament. Amb la mort de Franco es despenalitzaren els mètodes anticonceptius i l'obertura de centres de planificació familiar.⁸¹

Conjuntament a totes les traves anteriorment citades, també es van reprimir les llibertats de la dona eliminant el divorci i mantenint una política pronatalista. Aquest era el discurs essencial i inamovible per a les dones. Elles van rebre en tot moment una educació basada en la submissió a l'home, en la virginitat com a valor únic femení i bàsic, la qual cosa significava complir amb la moral cristiana, la decència, el matrimoni i la procreació, principals característiques femenines durant la dictadura. Aquests aspectes anaven lligats a una protecció de la virginitat de les dones, que era considerada com una bellesa moral. Fins al punt de ser considerat per a la dona un triomf sobre la temptació i un orgull per a l'home que posseïa la puresa femenina. Amb relació a la virginitat, val a dir que segons quines pràctiques, als nostres ulls actuals, resulten del tot sorprenents:

La noche de bodas [...] mi madre por la mañana sacó las sábanas, me da vergüenza decirlo, para que los vecinos las vieran, porque fue la noche de bodas cuando me acosté por primera vez con mi marido, para que viera todo el mundo que yo había ido virgen al altar, ya ves tú, ¡cualquiera hace eso ahora!⁸²

Parlar de sexualitat femenina era gairebé inconcebible, ni tan sols entre mares i filles, en parlaven. Era un tema tabú. En aquest aspecte, l'església va jugar un paper

80 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

81 DOMINGO, C., *op. cit.*, nota 22.

82 <<http://www.archivodelaexperiencia.es/testimonios/detail.php?id=0070625>>.

molt important, ja que va imposar la moral i l'ètica al servei del règim, considerava totalment immoral qualsevol mostra d'erotisme i sexualitat, només admetia el sexe relacionat amb la reproducció. El que no correspongués a la procreació era considerat llibertinatge i pecat. Per tant, la sexualitat femenina i el plaer sexual de la dona eren pecat, la dona havia de reprimir tota excitació i plaer.

4.7 Relacions socials i oci a Torreforta

El barri de Torreforta, com qualsevol altre nucli poblacional de nova construcció i amb població immigrada, tendí a crear uns vincles socials, culturals i noves formes d'oci molt particulars i molt pròpies dels llocs d'origen i, a vegades, amb un cert grau d'influència del territori que els acollia. L'increment de població, conjuntament amb la ràpida creació del barri, donà lloc a una sèrie de mancances quant a equipaments i infraestructures,⁸³ com fou la falta d'espais públics per poder dur a terme les relacions socials i culturals. En un primer moment, els llocs de reunió eren inexistents. Fou per aquest motiu que inicialment ni el jovent ni els adults tenien locals o centres de reunió, aleshores el centre de Tarragona esdevingué el punt de trobada, sobretot dels més joves. L'Anna, que aleshores tenia quinze anys, deia que:

Lo que nos preocupa es que en nuestro barrio, en Torreforta [...] no tenemos ningún sitio donde ir. No hay locales para la juventud, con lo que los domin-gos tenemos que ir al centro [...].⁸⁴

Aquí no había parque ni había *ná*, te paseabas por la carretera, los chicos y las chicas, y te reías [...]. Nada, cuatro tonterías, ellos [els nois] eran unos ignorantes, y nosotras otras ignorantes.⁸⁵

Tot i els escassos llocs d'oci, cal destacar que es buscaven possibilitats i nuclis propers i accessibles a tots, tant joves, adults, homes i dones, abans que sorgís el Centre Cívic o les associacions. Els principals eren, malgrat que semblí estrany, les portes de les cases, les botigues i els bars, encara que aquests últims eren un lloc per als homes. En algunes ocasions, normalment els diumenges, hi anaven acompanyats de les seves dones.

Nos reuníamos en las puertas de las casas [...] o en las tiendas [...]. Iban a comprar cualquier cosa y estaban allí [...]. Los hombres en el Bar la Amistad,

83 Com s'ha posat de relleu en estudiar el desenvolupament urbanístic, *vid. supra*, p. 39.

84 Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Immigració, cassetts 1.

85 Font Oral: Àngela (Torreforta, 2011).

luego en el Pascual, [...] las bodeguillas, las que había frente al campo de fútbol, [...] un barecillo muy chiquitito [...].⁸⁶

Feien ball els diumenges i hi anàvem amb els pares, tots, pares, mares, joves...⁸⁷

Hacían cosas para los críos, se juntaban unas cuantas vecinas y hacían chocolate para los críos.⁸⁸

Anàvem a l'església, *siguessis* creient o no [...] i a la sortida anàvem a casa de l'un, a casa de l'altre, la mare feia panellets, l'altre feia pastissos, l'altre ens donava una copeta d'anís, i anàvem pel barri armant xerinola i ho passàvem superbé.⁸⁹

No podem deixar de banda les sortides que es feien pel dia de la mona o les revetlles de Sant Joan, on gairebé a cada carrer hi havia una foguera i aquesta es convertia en el punt de reunió i de celebració anual:

El día de la mona, nos gustaba mucho ir a los descampados que estaban tocando a Torreforta. Nosotros íbamos a uno que es donde está ahora el Carrrefour. Nos juntábamos muchos, los críos jugaban y nosotros venga a hablar, hasta que se hacía tarde.⁹⁰

A la dècada dels cinquanta es creen dues de les entitats més representatives del barri: el Club Deportivo Cultural Torreforta i el Centre Social. Així, al febrer de 1957 es celebrava a la Sala Parroquial de Torreforta, amb l'assistència dels membres del Patronato Fray José María de Aguilar i 269 socis del Centre Social, la fundació del Club Deportivo Cultural de Torreforta amb una doble finalitat: cultural i esportiva. Els membres d'aquest patronat van comprar els terrenys i els van tancar per fer-hi un camp de futbol i, poc després, hi instal·laren una caseta desmuntable de fusta per fer-la servir de vestuari. Dos anys després, l'empresa americana Brown Raymond Walsh, que treballava a l'aeroport de Reus, aplanà totalment el camp esportiu.⁹¹ Cal recordar també que en aquest camp de futbol:

Antes que hicieran el colegio de Campo Claro, [els nens] iban al Gual Villalbí o a Los Ángeles, como nosotros [...].⁹²

86 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

87 Font Oral: Mercè (Torreforta, 2011).

88 Font Oral: Araceli (Torreforta, 2011).

89 Font Oral: Mercè (Torreforta, 2011).

90 Font Oral: Mari Carmen (Torreforta, 2011).

91 <<http://www.cdctorreforta.com/page0/page0.html>>.

92 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

L'any 1959, naixia a Torreforta la Hermandad de Nuestra Señora de Araceli, això es deu segons ens indica Mossèn Pau, al fet que:

Como la mayoría de las familias procede del sur de España, y el 99% no cumple con los deberes religiosos, se ha procurado unir al pueblo andaluz, que tiene un arraigado espíritu religioso, para amoldarlo al espíritu religioso de Cataluña.⁹³

Totes aquestes formacions associatives ens proporcionen una visió d'un barri amb una població prou unificada, participativa i sobretot molt preocupada per millorar les seves condicions de vida. L'Església i sobretot mossèn Pau Cañelles van ser els gran artífexs dels canvis socials que es van produir al barri,⁹⁴ ja que van vetllar per millorar i crear una estructura col·lectiva de Torreforta (encara que, com podem comprovar, en clau catòlica), que ajudà a la consolidació de la gent i que intentà canviar la imatge de barri poc digne i de segona categoria. Foren moltes les iniciatives que la comunitat veïnal inicià, entre d'altres, reivindicar la necessitat de cabines telefòniques, bústies de correus i la millora de les línies d'autobús. A principis dels anys seixanta, que amb l'augment de població ja s'havia arribat a uns cinc mil habitants, es pavimentà la plaça de l'església, es creà l'oficina municipal, el Clasic Cinema, els serveis mèdics... El troleibús esdevingué un canvi substancial en l'àmbit dels transports:

Aquí a dalt hi havia un cine, però només els caps de setmana [...]. Hi havien abonats, hi havia l'abonat, que no li faltava mai l'entrada, [...] però les persones que no estaven abonades [...] a lo millor volien entrar el dissabte a la nit i ja no trobaven entrada, i si era el diumenge a la tarda, cap ni una [...]. *Allavors* el cine s'omplia [...].⁹⁵

El primer telèfon [...], una senyora que encara és viva va tindre el primer telèfon públic [...] i quan ens trucava un familiar venia a casa i t'avisava: faci el favor de vindre, i anàvem a casa seva, tenia una cabineta [...] i parlàvem. I si volíem anar nosaltres a parlar amb alguna persona, també [...].⁹⁶

El Centre Social era el nucli associatiu més important del barri i fou el generador de les diverses celebracions que es produïen a Torreforta. La Conchi encara recorda que quan era petita hi anava:

Había un Centro Social que había biblioteca, había de todo gratuito, daban clases... Cuando necesitábamos [...] sí que íbamos a la biblioteca a coger los

93 Arxiu Històric de Tarragona. Caixa 6, carpeta 6/2.

94 Les explicacions més àmplies corresponen al capítol que analitza la parròquia, *vid. supra*, p. 95.

95 Font Oral: Mercè (Torreforta, 2011).

96 Font Oral: Conchi (Torreforta, 2011).

libros, no íbamos a Tarragona, teníamos eso aquí, pues no íbamos a Tarragona [...].⁹⁷

El sorgiment cada vegada major de noves entitats donà lloc a conclusions respecte a la vida del barri, en aquest fet s'observa com augmentà la cohesió i l'interès del veïnat per la millora col·lectiva. El Centre Social de Torreforta sorgí en època franquista, amb l'ajuda de l'Església, gràcies a la iniciativa de l'Arquebisbat de Tarragona i del cardenal Arriba y Castro van crear el Patronat de Fray José Manuel Aguilar, que proporcionà ajuda i empenta social:

Era un cura... una maravilla. Era muy mayor, te gustaba ir a la iglesia... Daba mucha ayuda, es que aquel cura, es que era una maravilla, se llamaba José, Padre José, me acuerdo [...]. La iglesia antes ayudaba mucho [...].⁹⁸

Foren moltes les festes i celebracions que portà a terme el Centre Social, algunes de caire religiós, com els concursos de pessebres o la cavalcada dels reis d'Orient. També organitzava la Festa Major, primerament celebrada al març i després al mes de maig. Per altra banda, es promogué un grup de teatre, sobretot als anys seixanta. S'introduïren progressivament elements de la cultura catalana: sardanes, exhibició de castells, grallers... la qual cosa mostra com la població de Torreforta es trobava cada vegada més arrelada a Catalunya. Als anys setanta el Centre Social de Torreforta intentà ajudar els habitants del barri a superar la crisi laboral que es patia, sobretot perquè molts no tenien suficient preparació tècnica per treballar en la indústria petroquímica. S'organitzaren cursos de diverses branques laborals, amb la col·laboració del Ministeri de Treball, per formar la gent i que augmentessin les possibilitats d'aconseguir feina. També s'oferien cursos de graduat, d'alfabetització o d'idiomes. Es veu de forma molt clara com el Centre Social va contribuir de forma evident en les reivindicacions de millora de les condicions de vida al barri, en tots els sentits.

Als mateixos anys setanta es crearen la banda de trompetes i tambors, i els grup de majorets:

Las Majorettes de Torreforta eran muy monas ellas [...]. Salían en las fiestas, [...] yo no me apunté porque me daba vergüenza, y mis padres no me lo podían pagar tampoco [...]. No me dejaron... Eran muy famosas las majorettes de Torreforta, sí, habían muchas chicas [...].⁹⁹

També sorgeixen altres agrupacions de caire reivindicatiu com l'Associació de Veïns, o grups juvenils com el Club Juvenil San-Jo, La Asociación Juvenil de Torre-

⁹⁷ *Ibidem.*

⁹⁸ *Ibidem.*

⁹⁹ *Ibidem.*

forta o El Grupo de Jóvenes Agobiados de los Barrios i un altre com la Asociación de Contribuyentes de Torreforta. El 1982 es creà un Comitè d'Aturats.

Celebracions religioses a Torreforta, al fons les Cases Baixes, anys 70.

Fotografia cedida per la família Romero.

Sobretot destaquen les bones relacions que hi havia entre el jovent: compartien diversions, els primers amors, anaven al cinema del Centre Social, jugaven al futbolí o a les màquines recreatives, es trobaven al bar, a la xurreria o simplement a menjar pipes i a passar les tardes parlant i compartint les estones de confidències:

Donde estaba la guardería infantil nos reuníamos los jóvenes, sobre todo las parejas de noche [...]. Íbamos por la calle y lo mismo nos juntábamos los chicos y las chicas, y hacíamos lo mismo los chicos que las chicas. Luego cuando tienes la edad empiezas, este me gusta, este no me gusta...

Íbamos sobre todo al cine, los chicos se ponían en la parte de arriba para tontear con las chicas [...] y nos tiraban las cosas abajo, de cachondeo, que no veías película [...]. Estaba aquí al lado del Bar la Amistad [...], en el Centro Social, ahí teníamos como maquinitas, había futbolín y todo eso... En la churrería también nos juntábamos [...].¹⁰⁰

Ben entrats els anys vuitanta, destaquen les demandes fetes per la població més jove de Torreforta. Com per exemple, la lluita iniciada el 1984 per l'Associació de Joves de Torreforta i l'Associació Deportiva de Torreforta en contra de la delinqüència,

100 *Ibidem*.

l'atur i sobretot la drogoaddicció. També, al 1986, es creà un centre que assessorava dones maltractades.

Totes aquestes millores substancials i reivindicades per la població van fent avançar el barri en el terreny social i, sobretot, van enfortint un nucli poblacional que s'ha hagut d'adaptar socialment a un territori nou, amb totes les dificultats que això comporta. Aquesta condició d'adaptació generà en molt casos amistats molt fortes que perduren durant molts anys, ja que compartiren experiències i vivències. Es destaca la coneixença que es tenia de tots els veïns, la confiança i l'ajuda prestada en tot moment:

Siempre ha sido la misma gente, que se vinieron recién *casaos* y todo eso [...]. Todo el mundo se conocía y se conoce, [...] porque la gente todavía te recuerda de cuando eras niña, [...] ves a la gente mayor y se acuerdan de ti de cuando eras niña.¹⁰¹

Arribades a aquest punt, podem destacar una pauta de comportament dels habitants de Torreforta: l'adaptació al territori i les lluites, tant veïnals com personals, per aconseguir tirar endavant en l'àmbit familiar i social marquen en tot moment el tarannà d'un barri que, relativament en pocs anys, ha esdevingut un nucli de població molt diversa i rica.

* * *

I, per cloure, vull aportar unes reflexions personals respecte a l'estudi que he dut a terme. Tot i que l'objectivisme és un dels aspectes més remarcables de qualsevol historiadora, ateses les circumstàncies actuals, és gairebé impossible no posicionar-me i fer una crítica d'aspectes d'un temps llunyà, però a la vegada proper, ja que la nostra gent gran va viure aquella època.

Aquest treball el vaig iniciar ja fa uns anys, l'últim any de carrera, quan vaig decidir fer un recull de la vida de la meva àvia, que havia viscut durant molts anys a Torreforta. Pretenia escriure la seva biografia, volia escriure el testimoni d'una dona, com l'havien tractada, quin fou el seu rol i també com la societat —totalment masculista— marcà la seva vida. A banda de realitzar un estudi biogràfic, molt esquemàtic, vaig decidir acompanyar-lo d'una anàlisi dels cinc apartats més representatius en la vida d'una dona que va viure la República i la Guerra Civil en la seva joventut, i el franquisme, la transició i la democràcia en edat adulta. Vaig considerar que aquests cinc punts / eixos vitals eren l'educació, el treball, les relacions familiars i socials, l'educació sexual i les institucions repressores de la dona. El treball acadèmic em traslladà a les vivències, els sentiments i les pors tant de la meva àvia com de la meva mare, i em va fer més properes les seves vides, les seves històries.

¹⁰¹ *Ibidem*.

Per escriure aquest capítol només he parlat de dos dels aspectes que vaig abordar aleshores: l'educació i la vida quotidiana al barri de Torreforta. En el primer d'ells, he pogut analitzar l'educació i, de retruc, també el que va ser l'ensenyament en l'època franquista. Això m'ha permès valorar de manera més intensa i més crítica com eren els mètodes i la pedagogia d'aquell temps. És incomprendible pensar que l'educació era equiparable i igualitària per a tots, en primer lloc pels alts índex d'analfabetisme, i també pels conceptes, procediments i l'alt grau de doctrina franquista que s'impartia a les classes. Crec que dirigir el pensament i les accions dels alumnes crea una societat perduda, però, a la vegada, també crea una societat amb capacitat i voluntat de millora, com es pot veure en les lluites iniciades durant els anys seixanta i setanta. Valoro de manera molt negativa tots els canvis realitzats en les lleis educatives, que no han col·laborat ni ajudat en la consecució d'una igualtat de les dones respecte dels homes, sinó que han contribuït a reafirmar aquesta diferència. Ara bé, després de tot el combat en l'àmbit de l'ensenyament, podem destacar un avenç substancial de les oportunitats del sexe femení. Però del tot efímera i insubstancial si tenim en compte l'estatus social o econòmic molt baix de molts nens i nenes que encara avui dia no tenen l'oportunitat de rebre educació. L'analfabetisme i el nivell cultural baix són avui, per desgràcia, dos problemes amb difícil solució.

Tot i aquests canvis esdeinguts en l'àmbit educatiu, encara tinc molts dubtes dels seus èxits. Ara més que mai reafirmo la meva intenció de seguir lluitant per la igualtat d'oportunitats entre els nois i noies que lluiten per un futur millor, i per la justícia social. Crec que el nivell d'educació d'un país és el reflex de la societat. Els estats haurien de donar resposta a les demandes de la comunitat educativa i dels centres, ja que aquests treballen per la societat i són els que planten i cuiden la llavor del futur, que són els nostres infants, adolescents i joves. Vull pensar que no tornarem a caure en errors del passat, on el control estatal de l'ensenyament anava lligat a generar una societat amb por, controlada i perseguida; sense poder fer allò més important a què té dret un ésser humà: el poder de pensar i raonar lliurement.

Pel que fa als aspectes relacionats amb la vida quotidiana, no disposava de molta informació bibliogràfica, així, doncs, van ser molt més importants les vivències explicades per les dones, sobretot per la meva àvia i la meva mare. Gràcies a les seves experiències he pogut realitzar un esquema temàtic d'aspectes remarcables de la vida, la sexualitat o l'oci en la societat franquista, i al barri de Torreforta en particular. Els paràmetres que més he ressaltat han estat: la diversificació sexual de tots els aspectes de la vida, el masclisme de la societat de l'època i, en especial, l'intent de l'Estat en tot moment de reforçar aquestes idees. A partir de la meva anàlisi he pogut fer-me una lleugera idea de les dificultats que patien moltes dones. Dic «lleugera» perquè les vivències són molt més intenses quan les tenim nosaltres mateixes. Dificultats i problemes de difícil solució, ja que les institucions i la societat en general els negava el dret a decidir, opinar, en definitiva, a ser lliures. Per tant, es trobaven en un camí de

desigualtat absoluta. L'estudi de tot plegat, per a mi, ha significat una font de riquesa, tant cultural com sentimental, car he pogut comprendre i entendre els aspectes que més van afectar les dones d'una època, moltes de les quals avui en dia encara lluiten i són hereves d'una societat completament diferent d'aquella, d'anys obscurs i difícils. Diuen que la història és cíclica, espero que, per una vegada, aquesta frase no es faci realitat i que aquesta «història» no es torni a repetir, que no hi hagi més dones que pateixin aquestes situacions.

4.8 Arxius, bibliografia, bibliografia web, premsa i fonts orals

Arxius

Arxiu Etnogràfic de Catalunya

Arxiu Històric de Tarragona

Archivo de la Experiencia:

<<http://www.archivodelaexperiencia.es/testimonios/detail.php?id=0056225>>

Bibliografia

- ALONSO TEJADA, L. (1977): *La censura cultural*. Historia 16. Madrid: Ed. Gráficas Torroba.
- BALLARÍN DOMINGO, P. (2008): *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*. Madrid: Ed. Síntesis.
- CLAVERO NÚÑEZ, Dr. A. (1946): *Antes de que te cases*, València: Tipología Moderna.
- DE BROUWER, D. (1949): *La intimidación conyugal. El libro de la Esposa Ángel del Hogar*, Bilbao: Ediciones Bilbao.
- DE MIGUEL, A. (1998): *El Sexo de Nuestros Abuelos*. Madrid: Ed. Espasa Calpe.
- DE PUELLES BENÍTEZ, M. (1980): *Educación e ideología en la España contemporánea, (1767-1975)*, Barcelona: Labor.
- DOMINGO, C. (2007): *Coser y cantar, la mujer bajo la dictadura franquista*. Barcelona: Ed. Lumen.
- GALLEGO MENÉNDEZ, M. T. (1983): *Mujer, Falange y Franquismo*. Madrid: Ed. Taurus.
- GUTIÉRREZ ESCODA, E. (2009): «La Vilella Alta. Dones i Rereguarda» a CUADRADA, Coral (coord.): *Memòries de Dones*. Tarragona: Arola Editors.
- JIMÉNEZ, E. (1979): *Doctrina y Acción de la Sección Femenina*. Tiempo de Historia. Madrid: Ed. Gráficas Torroba.
- LUQUE, C. (1995): *Torreforta (Tarragona)*. Tarragona: Adigsa i Generalitat de Catalunya.
- MAILLO, A. (1943): *Educación y revolución. Los fundamentos de una Educación nacional*. Madrid: Ed. Editora Nacional.

- SÁNCHEZ BLANCO, L. i HERNÁNDEZ HUERTA, J. L. (2012): «La Educación Femenina en el Sistema Educativo Español (1857–2007)», *El futuro del Pasado, Revista Electrónica de Historia* n. 3, p. 255–281.
- SEAGE, J. (1974): «La administración de las construcciones escolares en España», *Revista de educación*, n. 233–234, [Revista Digital]. Madrid.
- SECRETARIA GENERAL TÉCNICA DEL MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y CIENCIA (1969): *La educación en España. Bases para una política educativa*. Madrid.
- TALAVERA, F. i RODRÍGUEZ, P. (1984): *Los núcleos urbanos a la derecha del Franco: Torreforta, La Granja y El Pilar*. Tarragona: Servei de Publicacions de l'Ajuntament de Tarragona. Col·lecció Argila n. 1.

Prensa

Boletín Oficial del Estado

Guía de la Buena Esposa

Revista de la Sección Femenina, del 12 d'agost de 1945

Fonts orals

Ángela (Torreforta, 2011)

Araceli (Torreforta, 2011)

Cándida (Torreforta, 2011)

Conchi (Torreforta, 2011)

Emilia (Torreforta, 2011)

Mari Carmen (Torreforta, 2011)

Maria Rosa (Torreforta, 2011)

Mercè (Torreforta, 2011)

5. LES DONES DE TORREFORTA: LA SOSTENIBILITAT DE LA VIDA

Coral Cuadrada

L'estudi que presento té, com a primer objectiu, la voluntat de rescatar de l'oblit les dones del barri de Torreforta, les quals contribuïren de manera activa a la recuperació econòmica de Catalunya després de la guerra fratricida de 1936-1939. No es tracta només de parlar d'un barri obrer de Tarragona o de les vivències i itineraris personals de les dones, sinó que he de deixar ben clar, ja des de l'inici, que mercès al seu esforç i a les seves estratègies de supervivència posaren cadascuna el seu granet de sorra per aixecar a pols un país enfonsat. Moltes d'elles, com veurem, realitzaren treballs «negats» («elles no treballaven»), precaris, dins les lògiques pròpies de les economies submergides. El meu propòsit és donar veu a les qui al llarg dels anys han viscut silenciades, i ho faig per dos motius: d'una banda, perquè així obro portes vers la complexitat de la història feminista i, de l'altra, perquè ens permet acostar-nos a formes de vides properes, d'un passat gens llunyà, i a dones a les quals cal rendir un sincer i profund homenatge.

5.1 Desconstrucció del concepte hegemònic de treball

La meva intenció passa inevitablement per una ruptura epistemològica que em situï en una perspectiva de gènere i que visualitzi totes aquelles relacions que es mantenen a l'ombra d'aquesta noció. Com tota construcció social, la categoria de gènere es transforma històricament a mesura que ho fa el context socioeconòmic en què apareix.¹ Això és així perquè forma part dels elements ideològics de reproducció social de tot mode de producció i, com a tal, ha de ser transmès a les següents generacions mitjançant un procés de socialització que es porta a terme a la nostra societat a través de la família fonamentalment i, subsidiàriament, a través d'altres espais socials.

¹ COMAS D'ARGEMIR, D. (1990): *Vides de Dones: Treball, Família i Sociabilitat entre les Dones de Clases Populars a Catalunya (1900-1960)*. Barcelona: Ed. Fundació Serveis de Cultura Popular Alta Fulla.

Dit trencament del concepte de treball implica considerar tres fronts estrictament necessaris per tal de procedir a la seva desconstrucció: la cura i atenció als altres, l'àmbit de la reproducció, i els espais productius. D'entrada s'observa, en aquest esquema, una separació per sexes que, mitjançant el procés de sociabilització, models socials i pautes culturals, es converteixen en gèneres, en el sentit que tota societat humana ha organitzat i organitza les diferències biològiques de tipus sexual en activitats diferenciades per produir i reproduir la vida humana en societat. Conseqüentment, el resultat serà una construcció social i cultural dels gèneres, mitjançant la qual se situa el gènere masculí en l'esfera productiva i el gènere femení en la reproductiva. Ambdues esferes s'articulen a partir de l'assignació de diferents espais, públic i privat, que es regeixen sobre diferents sentits del temps. Convé no oblidar el caràcter productiu realitzat per les dones en l'àmbit reproductiu, malgrat que aquest sigui silenciatsota la falsa dicotomia que acabo d'assenyalar.

Una vegada aquests principis de relacions de gènere són elaborats i assumits pels individus i les individus, actuen sobre els comportaments, les valoracions i les interpretacions que cada societat posseeix. S'institueix així un procés que conformarà la pròpia identitat femenina o masculina, a partir d'una selecció efectiva d'aquells elements culturals que es consideren socialment com els més adequats, respectivament. Aquests mecanismes, que influeixen a totes les esferes de la vida de cada subjecte, es manifesten, respecte al món del treball, modelant un aprenentatge selectiu que anirà ensinistrant a ambdós sexes en l'exercici de tasques que, des d'aquells moments, s'adscriuran a cada gènere i que, per tant, quedaran masculinitzades o feminitzades i, des d'aleshores, unides a elements que es consideren innats a cadascun d'ells. És llavors quan aquests treballs seran percebuts i assumits per les protagonistes com a «més propis d'homes» o «més propis de dones».

Les ideologies de gènere condicionaran així la manera en què es desenvolupen les respectives insercions laborals, perquè aquests principis induiran a una qualificació tècnica que explica la posterior naturalesa de la participació en el món productiu, els sectors concrets en què es realitza, així com les distintes posicions dins de l'estratificació laboral, modelant, finalment, la composició dels mercats de treball. El gènere marcarà, doncs, la participació laboral de les dones, no tan sols aconduint-les de forma preferent vers determinats sectors de la producció, sinó influint en la manera en com s'efectua aquesta inserció, determinant la seva absència, continuïtat o intermitència en dits processos productius. Les trajectòries laborals de les dones s'ajusten així als cicles vitals femenins dins del seu grup.² Els cicles vitals estaran, a la vegada, determinats per les successives posicions que les dones ocupen dins aquests mateixos cicles: com a filles, solteres, mares casades o vídues, cosa que tendirà a condicionar

2 BORDERÍAS, C. (1991): «Proyectos, Estrategias Familiares y Trayectorias Sociales Femeninas», a PRAT, J., U. MARTÍNEZ, J. CONTRERAS, I. MORENO (org.): *Antropología de los Pueblos de España*. Madrid: Ed. Taurus, p. 475-484.

la necessitat, la permanència o la retirada del món de la producció. El treball com opció es converteix en una característica que es pot presentar en les dones, quelcom indubtablement aliè a la naturalesa mateixa de ser home, per a qui, per contra, la seva disponibilitat per al treball constitueix un dels elements sobre els quals descansa la construcció social de la masculinitat. El concepte d'opcionalitat³ serà un altre dels elements teòrics a tenir en compte en tota anàlisi del treball de les dones. Es tracta en realitat d'un concepte que es basteix amb relació a la funció femenina prevalent en l'àmbit domèstic, en la mesura que ella modela la forma i la manera com realitza la seva mateixa inserció laboral.

Es fa, doncs, fonamental, procedir a la revisió conceptual del treball, atenent principalment a les visions que relacionen producció i reproducció. Des d'una perspectiva econòmica es valora, sobretot, que la Nova Economia de la Família introduís la categoria de *treball* per a referir-se a les activitats domèstiques desenvolupades pels membres de la unitat familiar. Correspon a la distinció que Hannah Arendt⁴ explicà, glosant la filosofia de Plató: la diferència entre laborar i produir. Laborar és portar a terme el treball improductiu pel qual es satisfan les necessitats vitals. No deixa empremta darrera seu. És un treball del qual les dones ho sabem tot, són les labors domèstiques: treure la pols avui per tornar a començar demà. Aquest treball és, en certa manera, una lluita contra la invasió de la naturalesa, contra la degradació. Sense aquest afany per mantenir netes les cases, donar de menjar, ocupar-se d'atendre malalties i debilitats, cap altra empresa seria possible. Un treball poc rellevant, que quan un heroi com Hèrcules realitza —netejan els estables d'Aurgies— ho fa una única vegada, i per això mateix ho converteix en una gesta. Estem en condicions de replicar contra alguns dels llocs comuns de la nostra cultura patriarcal i afirmar, emprant els ensenyaments d'Arendt, que dir que «Hèrcules fou un heroi» és un prejudici i, a continuació, emetre un judici com el següent, referit a un exemple concret: «la heroïcitat és viure com aquesta mestressa de casa». Produir, en canvi, és treballar per fer un objecte, que esdevé així la fi del treball. Aquí tot són empremtes: el nostre món està ple d'objectes produïts. La producció humana construeix i destrueix, maneja i violenta, utilitza els recursos per obtenir un producte final. El llenguatge dels mitjans i les finalitats els és absolutament apropiat: transformar les primeres matèries, usar eines, obtenir resultats, emprar recursos, assolir objectius.

Una altra matisació es refereix a la concepció globalitzadora del sistema social. Es tracta d'una idea de sentit comú: tota societat per a la seva perpetuació necessita reproduir dos elements bàsics: l'espècie i els béns materials per a la seva subsistència. Hem de qüestionar, doncs, el plantejament conservador i masculí de l'economia que instaura una separació artificial entre ambdues esferes (l'univers domèstic / l'espai pú-

3 NAROTZKY, S. (1988): *Trabajar en Familia: Mujeres, Hogares y Talleres*. València: Institució Alfons el Magnànim.

4 ARENDT, H., (1974): *La condició humana*. Barcelona: Ed. Seix Barral, p. 193-196.

blic). Més encara, cal reivindicar la centralitat de la reproducció social. És, en realitat, un procés que comprèn la reproducció biològica i la força del treball —la reproducció dels béns de consum i de producció—. Amb tot això vull dir que en aquest estudi pretenc aplicar aquestes premisses a la meva anàlisi, per tant, parlaré de *cura* (entenent sota aquest concepte les activitats de cura, atenció i treball domèstic no assalariat); de *reproducció* i de *treball* (assalariat, dins —economia submergida— i fora de la llar). És obvi que el protagonisme de les dones en aquests àmbits (labor, reproducció, treball assalariat no formal) s'ha mantingut a l'ombra, sens dubte a causa que són àmbits feminitzats. No és casual que aquestes activitats no hagin estat considerades treball. El meu propòsit, en conseqüència, és rescatar-les de la invisibilitat en les quals se les ha confinat, una invisibilitat que traspua en la inexistent literatura que parla d'elles, com en les mateixes paraules de les protagonistes, que manta vegades no arriben a creure que el seu fos un treball.

Em situo, en conseqüència, al nivell de la mateixa valoració del treball i de la percepció que en tenen les dones. És indubtable el fet que al desenvolupar-se moltes d'aquestes activitats laborals dins de l'esfera domèstica, això contribueix a accentuar una posició socialment acceptada, de la qual participen les mateixes dones. La força d'aquesta construcció conté implícita la premissa, bé de negació de l'activitat productiva encara que aquesta s'executi, bé del seu reconeixement sota la consideració d'ajut. Em refereixo especialment a aquelles dones que porten a terme distintes formes de treball a domicili, característiques de l'economia submergida i que, per això, tendeixen a percebre l'activitat i els seus ingressos com a complementaris als sous dels seus marits, com més endavant veurem més a bastament. Homes i dones adequen els seus comportaments a un model ideal dominant que entén el treball femení com a conjuntural, com un parèntesi vital o una obligació temporal amb la qual poden cobrir alguna necessitat econòmica, familiar o personal. És així com puc afirmar que el mercat de treball està sexuat: el fet de pertànyer a un o altre gènere s'incorporarà com element classificador en la participació de les persones dins d'aquest mercat. La pertinença a una o altra classe social, o a un grup ètnic, o raça, seran els altres tres components fonamentals —a més de l'edat, la formació acadèmica, o d'altres— que actuaran en l'estructuració selectiva de dits mercats. I això és així perquè qualsevol d'aquests factors condicionarà el diferent accés a coneixements i recursos i a poder agenciar-se'n, la qual cosa acabarà per materialitzar-se en la jerarquització laboral i en la composició diferencial dels mercats de treball. Per exemple, si a l'element classe social li sumem el d'extrema pobresa, com era la que patien els barraquistes —homes i dones— del primer franquisme, ens trobem amb exclusions com ara:

Si ibas a trabajar, a la fábrica, y te pedían dónde vivías, el contrato de piso, no tienes, y éramos como ilegales, yo misma tuve que cambiar de trabajo, de fábrica, bastantes veces, que como no nos podíamos empadronar, que no tenía-

mos chapa, ni teníamos contrato de piso, ni éramos nada, pues me echaban, me decían que me tenía que ir [...]»⁵

Els supòsits enunciats fins aquí em permeten accedir a la contradicció profunda existent entre el model idealment construït i la constatació innegable que moltes dones, sobretot les pertanyents a famílies obreres, han hagut de treballar sempre per necessitats econòmiques. No hi ha dubte que la participació laboral femenina ha estat un fet constant i no tan recent com es repeteix en excés i contínuament, però és veritat que la força d'aquesta imatge creada ha modelat les característiques, les formes i la manera com s'ha endegat aquesta incorporació femenina al món productiu. I això perquè dita incorporació s'ha realitzat en unes condicions laborals i en uns sectors que, en molts casos, no només han qüestionat la seva posició social, sinó que l'han reforçat.⁶ Aquesta realitat explica el fet que aquestes dones treballadores s'incorporin a la producció extradomèstica i ingressin en determinats àmbits poc qualificats i mal retribuïts com els de l'economia informal, la qual cosa facilita el compliment de les seves obligacions familiars.

5.1.1 *El perquè de la invisibilitat: àmbit de cura i reproducció*

Des de distintes disciplines la distinció del model «dicotòmic» entre l'àmbit productiu i el no productiu ha estat —com s'anirà veient— objecte de reflexions i debats que han il·luminat el tema que m'ocupa. Els orígens epistemològics d'aquesta qüestió s'ubiquen en la perspectiva marxista, que es converteix en el punt de partida sobre el qual sorgeixen diferents corrents feministes, les quals, a pesar de compartir elements de la tradició marxista, la critiquen per no considerar adequadament la desigualtat de gènere. Aquest debat clàssic segueix vigent avui en dia sota la concepció producció / reproducció. Com es defineix l'àmbit de la reproducció? Per obtenir una resposta acudeixo a les opinions de Benería⁷, la qual entén que:

[...] el dominio del hombre sobre la mujer se ha desarrollado históricamente en torno a la necesidad de controlar la reproducción en sus varios aspectos. El concepto de reproducción utilizado aquí es el de un proceso dinámico de cambio vinculado a la perpetuación de los sistemas sociales.

5 Esperanza García <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>> (consultada el 31.03.2012).

6 COMAS D'ARGEMIR, D. (1995): *Trabajo, Género y Cultura: Las Construcciones de Desigualdades entre Hombres y Mujeres*. Barcelona: Ed. Icària/Institut Català d'Antropologia.

7 BENERÍA, L. (1998): «Reproducción, producción y división sexual del trabajo», *Mientras Tanto*/6, p. 51.

Seguint aquesta autora considero imprescindible distingir entre tres formes diferents de reproducció. En primer lloc, la reproducció biològica que até la capacitat procreadora de la dona i es relaciona, directament, amb la criança dels seus descendents:

En un plazo de cuatro años me vi rodeada de dos niñas y un niño... José María me ayudaba mucho con los críos, de no haber sido por él no se que habría pasado.⁸

En segon lloc, especifica la reproducció de la força de treball com aquella que garanteix la subsistència quotidiana dels membres de la família, ja siguin treballadors en l'actualitat o en un futur i, en tercer i últim, la reproducció social es vincula amb els elements estructurals del sistema, gràcies als quals es mantenen i perpetuen les característiques bàsiques de l'organització típiques de cada societat. D'acord amb aquesta distinció, la subordinació de les dones resideix en el paper d'aquestes en la reproducció biològica:

Yo no podía ayudarle si cada año yo tenía un crío. He sido siempre muy fuerte. Yo les cosía la ropa a todos, se ahorra mucho dinero.⁹

Reproducció biològica, a partir de la qual es perpetua en la majoria de societats una estructura d'exploració jeràrquica que atribueix a les dones els treballs que els tres tipus de reproducció inclouen. En altres paraules:

[...] sólo la reproducción biológica está inevitablemente ligada a la función reproductiva específica de la mujer. Sin embargo todas las sociedades han asignado a la mujer otros dos aspectos fundamentales de la reproducción de la fuerza de trabajo, a saber, el cuidado de los hijos y el complejo de actividades asociadas con el mantenimiento diario de la fuerza de trabajo dentro de la unidad doméstica.

Respecte al segon subtipus de reproducció, el de la força de treball, em resulta il·lustrativa la metàfora que utilitza Durán¹⁰ al parlar de l'estructura del treball:

[...] el trabajo es como un iceberg, las esferas que mueven el dinero se mantienen a flote gracias a un trabajo invisible realizado mayoritariamente por mujeres.

8 Juana. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Caixa 84, carpeta 532.

9 Emilia (Torreforta, 2011).

10 Citada per PÉREZ OROZCO, A. (2005): «El trabajo invisible», *Periódico Diagonal*, n. 1. Madrid. Del 3 al 16 de març, especial *La crisis de los cuidados. Mujer y trabajo: el trabajo invisible*.

Crec convenient dir que, indistintament de l'àmbit on s'exercís, el treball de les dones, en el transcurs del temps quasi no s'ha reconegut. Gran part dels motius als quals es deu aquesta invisibilitat són recollits per Benería ¹¹ en la següent cita:

La división más básica es la que separa el trabajo doméstico del no-doméstico. En todas las sociedades el trabajo doméstico se considera muy predominantemente trabajo de la mujer. La razón de esto se encuentra en el papel reproductor de la misma, ya que, como se ha indicado antes, esta función biológica insustituible ha sido la base de la asociación de la mujer con el cuidado de los niños y con otras tareas relacionadas con el mantenimiento cotidiano de la fuerza de trabajo. Esta asociación, que ya en este plano no está determinada biológicamente, ha sido la raíz de la separación entre la esfera en que primariamente se concentra la mujer y aquella en la que lo hace el varón. La falta de conexión directa entre el trabajo doméstico y la producción para el mercado acarrea que la mayor parte del trabajo de la mujer no esté remunerado y no se considere actividad económica.

L'epistemologia feminista reprenqué la tradició marxista a partir de les lectures de Marx, Engels, Althusser, Gramsci i altres autors. Un primer intent es dirigí vers l'aplicació de les categories fonamentals de la teoria del valor a l'anàlisi de treball domèstic de les dones de la classe obrera. La importància del debat, en termes amplis, radica en l'alerta sobre l'existència d'un treball adscrit a les dones —especialment a les esposes, mares i mestresses de casa— que no era considerat treball. Fins i tot les mateixes dones que hi estaven (i estan) més de vuit hores diàries sense descans setmanal no consideraven (ni consideren) que estan treballant.¹²

No, no he trabajado nunca.¹³

Fixem-nos en alguns exemples de dones grans, que van viure les èpoques en què lleis com el *Fuero del Trabajo* apartaven les dones de l'esfera pública, aportades per M. Palau¹⁴, per veure la manera en què elles mateixes menystenen la seva labor, considerant que el més important, el que realment val, només és el treball extern, el masculí:

11 BENERÍA, L., *op. cit.*, nota 7, p. 60. Veure també CUADRADA, C. (1999): «Dones i naturalesa a les societats antigues i medievals: arguments per a la submissió del treball femení», *Revista de Catalunya*, n. 145, p. 22-32.

12 LARGUÍA, I., i DUMOULIN, J. (1971): «Hacia una ciencia de la liberación de la mujer», *Casa de las Américas*, núm. 65-66; (1973): *New Left Review*, núm. 83; (1979): 89, i (1976): 94.

13 Emilia (Torreforta, 2011).

14 PALAU, M. (2009): «Escriure les memòries de les dones», a Coral CUADRADA (coord.): *Memòries de dones*, Tarragona: Arola Editors, p. 201.

Jo tenia molta il·lusió de *casa'm*. L'únic que no em feia gràcia era deixar de treballar, però el meu home no volia que treballés. Jo volia continuar treballant, perquè a mi m'agradava molt, però a ell no li agradava...

Vaig pensar, ara que els fills són grans, a casa tenim molts *gastos*, i, com a mi m'agrada cosir, que podia demanar feina a un taller de confecció, per a treballar a casa. Li vaig dir al meu marit i em va dir que res d'això.

En aquells temps era instituït així *lo* de la dona. Jo vaig deixar de treballar quan em vaig casar, als vint-i-tres anys, des dels catorze als vint-i-tres anys vaig estar a la mateixa empresa treballant. Allà ja no quedava cap noia quan es casava. Allà, de cinquanta noies que hi havia, no en va quedar ni una, totes es casaven i deixaven la feina. Llavors s'estilava i les mateixes empreses t'oblidaven gairebé.

Més enllà de si el treball domèstic genera valor i plusvàlua i, en el seu cas, qui se l'apropia, les recerques feministes mostraren de manera sistemàtica que és un treball que transforma i crea béns i serveis que no passen pel mercat, que ocupa moltes hores, que no és homogeni i que sense aquestes societats no podrien funcionar dins de l'ordre vigent.

Un segon apropament el realitzà Rubin,¹⁵ quan defensà que les categories marxistes eren asexuals i, per tant, inadequades per a l'anàlisi de la subordinació de les dones. Això no obstant, recupera de Marx la lectura exegetica que ell féu de Smith i de Ricardo i proposa realitzar-la amb els autors que han tractat el sexe com a matèria primera de la seva reflexió i l'anàlisi, amb l'objectiu de «posar dempeus el que els economistes clàssics tenien al cap». Una altra vessant feminista és la que Hartsock anomena «els postulats epistemològics marxistes». Atès que l'anàlisi desenvolupada per Marx és a la vegada una forma de coneixement i una lluita política des del punt de vista de la classe obrera, Hartsock proposa «un punt de vista feminista que permeti una crítica més profunda a les ideologies i institucions falocràtiques.»¹⁶ Per això suggereix començar amb l'estudi de l'activitat de les dones per després remuntar-se a la divisió sexual del treball, traspasar així la superfície i assolir conèixer les relacions socials reals. El treball domèstic no pagat, portat a terme per les dones, fou excepcionalment dur durant el franquisme, especialment en l'autarquia, perquè en dècades de carestia, desabastament i inexistència de serveis públics, el treball domèstic incloïa sempre moltes més tasques i funcions que en èpoques de benestar.

15 RUBIN, G., (1986): «El tráfico de mujeres. Notas sobre la 'economía política' del sexo», *Nueva Antropología*, vol. VIII, núm. 30, novembre de 1986.

16 HARSTOCK, N. M. (1997): «The Feminist Standpoint. Developing the Ground for a Specifically Feminist Historian Materialism» a L. NICHOLSON (ed.), *The Second Wave. A Reader in Feminist Theory*, Nova York-Londres: Routledge, p. 271.

Les persones que arribarien a Tarragona, vivien en zones rurals latifundistes en les quals s'aplicava una agricultura extensiva. No els mancava la feina, però eren feines precàries, dures i estacionals. Majoritàriament eren fills i filles dels jornalers que havien patit les conseqüències de la ferotge repressió franquista sobre el camp andalús. Els seus pares havien sofert la por i la misèria lligada a un règim d'explotació laboral que només beneficiava els terratinents. Per això, quan a finals dels anys cinquanta es van flexibilitzar les limitacions que els fixaven a la terra com a mà d'obra barata, van decidir marxar cap a un futur més digne en una zona d'economia emergent.

Toda Andalucía se vino aquí, a Barcelona, a Tarragona [...]. Mi marido allí trabajaba en el campo, aquí era mejorar, los primos nos animaban, «venga, Juan [...] vente, aquí se está muy bien, se gana dinero y se puede comer [...]». Desde que llegué a Tarragona, he estado muy bien y he tenido muy buena gente, me considero una afortunada. Me gustó más venirme a Torreforta. Buenavista era un desastre, un poblado con las casas a medio hacer, aquello no me gustaba, era un poquito birrioso.¹⁷

Declaracions de persones que emigraren en els primers anys del franquisme, d'Andalusia a Catalunya, ens mostren la duresa de la situació en la qual es vivia als llocs d'origen:

Vaig néixer a Quesada, Jaén [...]. Després vaig treballar a la *aceituna*, servint a les cases... primer de *niñera*, després a l'oliva, més tard, de joveneta, a una fàbrica de Logroño a temporades, sense contracte ni res, era una fàbrica de conserves de espàrrecs, tomàquets [...].¹⁸

Soy de un pueblo de la provincia de Córdoba, de Adamuz, en el invierno se vivía de la recogida de aceituna, en verano la siega, a *segá*, en la campiña de Córdoba, así era nuestra vida, sí, claro, había mucha miseria, mucha hambre, porque eso fue en el año 45, en la posguerra, y allí, claro, tuvimos que emigrar rápido porque allí se morían las personas de hambre.¹⁹

Cuando tenía once años [...] me tuve que ir a las aceitunas cada día [...]. Después cuando hice trece me vinieron a buscar a ver si quería ir a servir [...]. Cuando llegaba el tiempo de la siega pues igual, él [el pare] iba con la dalla y yo con el rastro detrás [...]. Después me vinieron a buscar de Alcañiz y me marché a servir [...].²⁰

17 Emilia (Torreforta, 2011).

18 Rosario. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, casset 1.

19 José Manuel Martínez Toledano, <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>> (consultat el 31.03.12).

20 Pepi. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Memòria Biogràfica. Caixa 201-210, codi 201.

Nos fuimos toda la familia. Íbamos por temporadas, allí se recogía el arroz, [...] algodón y aceitunas [...]. Trabajábamos muchas horas [...]. Ganábamos bastante [...], las mujeres 170 pesetas al día, los hombres ¡claro, sacarían más! Estuvimos trabajando un año nada más para pagar trampas.²¹

Mercat de Torreforta, anys 70 (AHT).

Aquestes situacions de penúria contrasten amb les trobades a d'altres indrets de la península, on les estratègies de supervivència foren les que l'entorn podia oferir. Per exemple, estudis realitzats a Astúries²² ens mostren com les dones treballaven bàsicament en tres activitats: el conreu, «siempre ayudábamos en el campo, allí trabajábamos toos de siempre, pero antes era pá consumo propio, en cambio ahora [...] lo utilizábamos pá cambiar cosas»; a l'estraperlo, «acompañaba a mi tía a estraperlar, era una cría y me mandaba en tren con una maleta muy grande a la Pola»; «llevábamos el pescao por les aldees, y nos daban huevos, fíbes, patates, lo que tuvieren». O mercadejant amb els resultats de les seves labors «típicament» femenines: «aprendí a coser muy pronto. Trabajé toda la vida de modista»; «mandáronme a cuidar críos a Oviedo». Si hi ha un element que es repeteix fins a la societat són els esforços ingents que realitzaven les mares per representar una aparent normalitat, com una de les entrevistades certifica i resumeix: «mi padre huyó a Venezuela y ya no volvió, mi madre hacía lo que podía, nos llevaba como princesas, de la tela de un colchón o una sábana hacía un pichi o un vestidín, nadie lo notaba [...], alguna vez conseguíamos

21 Juana. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Immigració, caixa 84, carpeta 532.

22 GÓMEZ MARTÍN, A., LÓPEZ ZAPICO, M. A. (2006): «Almas de salitre, almas de carbón: memoria e identidad colectiva femenina durante la postguerra a través de testimonios orales de mujeres asturianas», *XIII Coloquio Internacional de la AEIHM: La Historia de las mujeres. Perspectivas actuales*, Barcelona. Edició CD-Rom, p. 19-21.

un chorizo, y allí quedaba en la despensa por si venía alguien, que viera que allí no pasábamos fame [...]. Con cuatro patates, alguna verdura y un cachín de carne mi madre disfrazaba los guisos.»

A partir dels cinquanta, el creixement espectacular i incontrolat de les ciutats i la manca d'inversió pública suposà que als barris de nova creació, on es concentrava la població obrera, hi manquessin serveis públics bàsics, com aigua corrent, sanitaris, transport, llum o gas, dèficits que les dones van haver de suplir amb el seu treball.²³

Quando vino a Bonavista no había agua, en Torreforta había pero mala, salada, la teníamos que comprar. Íbamos a la fuente, daba muchos viajes porque la tenía cerca, allí nos encontrábamos todas. En la Canonja había unas albercas para lavar y nos íbamos allí a lavar, con mi cesto y algunas de mis hijas. Al principio vivía en una casa muy grande a medio hacer, tenía un patio muy grande, no tenía lavabo, mi marido me hizo uno.²⁴

Un treball, aquest de les dones, que es realitzava en condicions especialment dures per la falta d'electrificació de les llars: es rentava a mà, la cuina era de carbó, l'aigua s'havia d'escalfar, els pisos no tenien ascensor... Si aquesta era la terrible situació precària en els nous barris on faltava de tot, la situació de les dones i de les llargues jornades de feina era semblant a la viscuda a les barraques:²⁵

[...] al Camp de la Bóta van posar dues fonts, perquè allà, les dones, pobretes, que tenien que anar a la font a buscar aigua per rentar [...]

[...] era un formiguer constant de gent que puja i baixa, però clar, com que la barraca era tan petita forçosament s'havia de fer la vida al carrer. Nosaltres jugàvem al carrer, les senyores conversaven al carrer, sortien a escombrar al carrer, anaven a buscar aigua, era un constant sortir de la barraca [...]

[...] teníamos que hacer las necesidades en cubos y llevarlos a la playa por la mañana, y ahí era donde te tenías que bañar, donde te tenías, que donde el invierno pues no te metías en el agua, pero en verano, que lo mismo habías *tirao* las cosas... y agua, pues agua no había *ná* más que dos fuentes en todo el Somorrostro, habían unos *delegaos*, que nos poníamos en cola y bueno, ¡horas! Horas tardábamos para llenar un barreño de agua, *pá* luego después poder lavar la ropa, y había que tender la ropa en la arena de la playa, que muchas veces estaba sucio, estaba que no se podía aguantar.

23 Com ha quedat palès al capítol precedent que ha estudiat l'origen del barri des del punt de vista constructiu i urbanístic, *vid. supra*, p. 39.

24 Emilia (Torreforta, 2011).

25 Agustí Mataró, Rafael Usero i Julia Aceituno, <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>> (consultat el 31.03.12).

Les grandíssimes dificultats viscudes a les barraques de Barcelona troben el seu paral·lelisme, a Tarragona, a les del Francolí:

La vida en el río... llevábamos una vida normal: mis hermanas pequeñas iban al colegio [...], mi hermana mayor trabajaba al igual que yo, mi madre se quedaba en casa y se ocupaba de las faenas... las menos pesadas, porque no estaba bien de salud... El lavado de la ropa lo hacíamos nosotras, porque en casa no había agua.²⁶

Venía [de Benemejí (Cordoba)] con siete hijos, la mayor tenía dieciséis años y la última seis meses, a los dos años de estar aquí, nació la última [Conchi], nos vinimos a Bonavista a vivir, era un barrio que estaba a medio hacer, las casas las hacía la gente como podía, durmiendo en barracas.²⁷

Un aspecte de gran interès i encara insuficientment estudiat és la participació de les dones en els corrents migratoris que abandonaren el camp per dirigir-se a les ciutats,²⁸ dins i fora d'Espanya. L'emigració de dones soles es considerava una desgràcia a evitar pel règim franquista, car posava en risc la moralitat de les dones, i fins fa molt poc no s'ha reconegut per les estudioses. Sabem que des dels anys cinquanta, i especialment a partir del Plan de Estabilización de 1959, l'Estat impulsà activament aquesta mobilització de la mà d'obra, que suposarà l'arribada de treballadors barats a la indústria i als serveis.

Mi marido se colocó a trabajar en una empresa que se llamaba EMSA, que la estaban haciendo entonces. La empresa era de tuberías de hierro, estaba en el almacén, allí se jubiló a los 65 años, después colocó a mi hijo, que solo tenía un hijo, lo demás eran mujeres, y mi hijo ha colocado a mi nieto.²⁹

Un dels treballs pioners³⁰ sobre l'emigració dins d'Espanya estudiava l'ocupació al servei domèstic com l'opció bàsica per a les dones que deixaven el camp.

Estuve trabajando en muchas casas [...]. Comía y dormía en casa de los señores [...]. Me pagaban diez duros, todo se lo entregaba a mi madre, pero cuando me daban propinas me las quedaba yo [...]. Estuve sirviendo desde los ocho o nueve años hasta los trece, después me fuí a Sevilla [...].³¹

26 Juana. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Immigració. Caixa 84, carpeta 532.

27 Emilia (Torreforta, 2011).

28 Com igualment senyala Esther Gutiérrez al seu capítol, *vid. supra*, p. 39.

29 Emilia (Torreforta, 2011).

30 BORDERÍAS, C. (1991): «Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares a través del servicio doméstico», *Historia y Fuente Oral*, 6, p. 105-121; *idem*, (1993): «Emigración y trayectorias sociales femeninas», *Historia Social*, 17, p. 75-94.

31 Juana. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Immigració, caixa 84, carpeta 532.

Si hi ha ocupacions tradicionals que desapareixen en les dècades centrals del segle xx —nodrisses, planxadors, rentadors—, les principals possibilitats d'ocupació de les dones seguiran estant als serveis personals. A les ciutats el creixement brusc de la població per les immigracions feu augmentar l'ocupació de les dones en sectors com la neteja i l'hosteleria.

Aquí para las mujeres había mucho trabajo, echando horas en las casas limpiando, en una casa dos horas, en otra otras dos, iban a Tarragona a las casas de gente rica, aquí no había casa rica para servir. Se iba por la mañana el autobús lleno de gente a trabajar, venían a comer y por la tarde otra vez. Las andaluzas éramos muy limpias y siempre querían que fuéramos a sus casas.³²

L'ús de fonts orals permet a aquestes autores descriure una realitat laboral que té molt poc a veure amb la transmesa per les dades oficials d'activitat. El servei domèstic era la primera ocupació per a la majoria de les dones, la sortida natural per a les nenes de les famílies pobres dels medis rurals que arribaven a les ciutats i entraven a servir a canvi de menjar i dormir. Aquest model de vida i d'ocupació es repeteix i es fa palesa en tots els estudis que empren testimonis orals. El servei domèstic i la seva modalitat habitual, des dels anys seixanta i setanta, la neteja per hores a les cases (el que les treballadores anomenen «assistir») era la feina habitual també de les casades, que hi troben dos grans avantatges: saben fer-la (la seva formació mínima no els permet altres opcions), i poden fer-la compatible amb el seu treball domèstic, la cura de les seves cases i de les seves famílies. En una entrevista realitzada fora de l'espai temporal que porto a estudi, però que precisament per això vull ressaltar, realitzada a l'assistenta social de Torreforta el 1990, posa en relleu:

La majoria de dones treballen per hores a Tarragona, fent neteja a cases, sense contracte, cobrant per hores [...]. Quan estan malaltes [...] no cobren perquè no estan assegurades [...]. Normalment estan a la cartilla del marit [...]. Aquí hi ha un col·lectiu de dones, però de cara al món laboral no hi estan interessades [...]. Algunes treballen en el Carrefour.³³

Sarasúa i Molinero³⁴ plantegen que no solament s'hauria de documentar la participació de les dones en aquests corrents, sinó en quines condicions es produeix aquesta emigració: quins factors «d'expulsió» —fugir del control de la família patriarcal del poble petit fou un motiu? Hi varen tenir res a veure els embarassos no desitjats?—, amb quines condicions, amb quins salaris, si les casades tingueren la possibilitat de marxar sense el seu marit, tal com ells ho pogueren fer sense les seves dones, etc. La

32 Emilia (Torreforta, 2011).

33 Dolores. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, cassetts 3.

34 «Trabajo y niveles de vida en el franquismo. Un estado de la cuestión desde una perspectiva de género, a C. BORDERÍAS (ed.) (2008): *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*. Barcelona: Icaria.

manca de recursos de les famílies, agreujada per l'alt nombre de llars encapçalades per dones —per mort, abandó, empresonament, atur o malaltia del marit—:

Mi padre dejó el trabajo del cortijo, no sé porqué [...]. Nos dejó [...]. Si mi madre sabía porqué nos dejó, nunca nos lo dijo [...], nunca supimos más de él.³⁵

Cuando terminó la guerra volvimos al pueblo [...]. Entonces nos hacían la vida imposible [...], no podíamos trabajar [...], nos mandaban barrer calles por cuenta del estado, sin cobrar nada, de castigo... No habíamos hecho nada [...]. Me hacían ir a lavar tripas de cordero decían que era trabajo *pá* Falange. Tenían envidia [les dones dels falangistes] [...], ellas estaban con las tijeras esperando [amb la intenció d'esquilar-les], no nos podían coger dentro del pueblo, nos esperaban en el río, en la cequia donde teníamos de ir a lavar [...]. Habíamos de marchar del pueblo porqué yo no estaba dispuesta a soportarlo [...]. Cogimos, nos metimos en el tren y a Barcelona [...]. Estuvimos tres años, tres años trabajando. Mi marido [...] que habían metido en la cárcel y no me podía casar, con que seguía estando en Barcelona, y estaba en una casa que tenía una carnicería y pollería, hacía la faena de la casa, y la de la plaza. Mi marido no salía el pobre de la cárcel [...] y entonces cuando salió mi marido [...] pues yo ya había vuelto al pueblo, ya con intención de casarme [...]. A los animales de mi pueblo, les dio la manía de desterrarlo [...], fue a trabajar a Tarragona [...], así que tuve que venir a casarme a Tarragona porqué no podía volver al pueblo.³⁶

Les carències obligaven les dones a multitud d'activitats irregulars que resultaren fonamentals per alimentar les seves famílies, especialment la compra i venda al mercat negre, l'anomenat *estraperlo*, la venda al carrer, la producció domèstica de roba i aliments, etc.

Muchas íbamos a las tiendas de Tarragona, porque era más barato, nos íbamos las mujeres para arriba [...]. Luego pusieron aquí el mercadillo, que estaba muy bien de precio. A los del mercado no les gustaba que fuéramos a los puestos del mercadillo. Nos ayudábamos mucho entre nosotras. Además mucha gente tenía huerto y *sembraos* en la zona de lo del río, y la gente luego lo vendía en el mercado, así se sacaba un dinerillo. El mercado estaba al lado del colegio Gual Villalví, y luego para la carretera de Valencia.³⁷

35 Juana. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Immigració. Caixa 84, carpeta 532.

36 Pepi. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Memòria Biogràfica, caixa 201-210, codi 201.

37 Emilia (Torreforta, 2011).

O la prostitució ocasional, sobretot de les joves, que coneixem per la literatura i el cine, i que apareix sempre en moments de penúria econòmica, expressa de forma tràgica els efectes paradoxals d'un règim que idealitzava la puresa de les dones mentre els impedia accedir als recursos econòmics per sostenir les seves famílies i a elles mateixes.

Hi ha estudis realitzats de barris obrers, M. Luisa Iglesias³⁸ utilitzà els padrons d'un barri de les Palmas de Gran Canaria, anomenat Schamann, i entrevistes a dones i homes que hi visqueren, per analitzar el treball i les condicions de vida de les mestresses de casa i les condicions de vida de les dones a la llar en el franquisme. Schamann es formà com a barri obrer mercès a l'autoconstrucció i a la promoció pública d'habitatge precari que, com en tots els nous barris obrers que es formen durant el franquisme per a albergar l'allau de població immigrant, s'entreguen sense equipaments ni infraestructures bàsiques. Les pèssimes condicions d'habitabilitat condicionaran de forma decisiva les moltes hores que han de dedicar a aquest treball diari i penós les dones, que han de desplaçar-se a buscar aigua a fonts sovint distants, carretejar-la, rentar en rentadors públics. Hi havia una carència de serveis municipals com aigua corrent i electricitat, o, no cal dir, de neteja de carrers o de recollida de brossa. Els padrons mostren amb claredat la paradoxa de les dades estadístiques sobre l'ocupació de les dones: en un barri obrer on els ingressos familiars són reduïts i on les entrevistes mostren el treball constant de les dones, les dades dels padrons diuen que «En 1940 el 92% de las mujeres trabajaban en casa, en 1970 todavía era el 88%.»³⁹

Les mestresses de casa desenvoluparen un rellevant paper a la família, com a responsables de la llar. El nombre de dones que treballava a casa era molt superior al de les que també tenien ocupació laboral fora, tanmateix no se les contempla com a part de la població treballadora, a pesar que n'exercien sense cobrar cap sou. Els testimonis posen de manifest les tasques de les dones i com era la vida quotidiana. Es consideraven mestresses de casa les dones que estaven al capdavant de la casa, incloses les nenes majors de deu o dotze anys que no estiguessin escolaritzades, perquè amb aquesta edat, i més petites inclús, s'incorporaven a les feines domèstiques o les posaven a servir. Es dona la circumstància que per exercir aquesta feina no era necessari assistir a l'escola, ni rebre una formació específica, s'aprenia amb l'exemple de les grans. El nombre de mestresses de casa era molt elevat a tots els indrets. D'aquest estudi es desprenen tres conclusions d'interès: la primera és la gran duresa i duració de les tasques domèstiques en aquelles dècades, les dones entrevistades vivien amb les seves mares o sogres, a les quals ajudaven a realitzar el treball diari de netejar, cuinar, planxar o rentar, feina aquesta darrera molt ingrata car no existien les rentadores i

38 IGLESIAS, M. L. (2006): «Las sacrificadas. El trabajo de las amas de casa en la ciudad franquista. Las Palmas de Gran Canaria, 1940-1970», *XIII Coloquio Internacional de la AEIHM: La Historia de las mujeres. Perspectivas actuales*, Barcelona, Edició CD-Rom, p. 19-21.

39 *Idem*.

s'havia de rentar la roba a mà a la pica. A vegades fins i tot rentaven a les sèquies quan l'aigua corria, destinada al reg de les finques confrontants. La segona conclusió és que les dones feien compatible el treball domèstic amb el treball per al mercat, en el cas canari, cosint, fent puros i cigars per a la fàbrica de tabacs de la ciutat,⁴⁰ etc. I, en darrer lloc, que la legislació tingué un impacte molt gran sobre la vida i les condicions de treball de dones i homes. Efectivament:

El Fuero del Trabajo de 9 de marzo de 1938 intentaba que se quedaran en casa atendiendo el hogar, al marido, a los hijos, sin tener en cuenta si el cabeza de familia podía satisfacer las necesidades [...]. Las mujeres casadas no se podían inscribir en el registro de parados, salvo si eran mantenedoras, responsables económicas del hogar [...]. Una dote por excedencia en las empresas, o también un Subsidio Familiar o Plus Familiar, que sólo podían cobrar los maridos a modo de complemento del salario familiar, siempre y cuando las mujeres no obtuviesen ingresos y se dedicasen exclusivamente a sus labores.»⁴¹

La mujer, cuando se casaba dejaba de trabajar [...] y mi hermana dejó de trabajar [...]. Antes, antiguamente las mujeres dejaban de trabajar cuando se casaban [...], las mantenía el hombre [...], aquí pasaba [...], eso sí, coser, costureras y cosas de esas.⁴²

La legislació franquista s'implicà molt en la normativització de la vida pública i de la privada, amb l'objectiu bàsic de crear una societat «ideal» en què les dones fossin àngels de la llar i els homes, honestos treballadors per a l'engrandiment de la pàtria.⁴³ Això no obstant, la realitat ens mostra les dones de les classes populars i moltes de les classes mitjanes, treballant sempre a casa, fora de casa, en ambdós espais o en la frontera, aquella frontera que, en el model de sociabilització imposat i en gran mesura assumit, significava que les espanyoles exercien principalment «sus labores», encara que després estiguessin la major part del dia cosint a casa o netejant llars alienes.⁴⁴ Els canvis legislatius més importants introduïts pel règim franquista foren els que afectaven al matrimoni, que, al seu torn, asseguraren la subordinació femenina. L'anul·lació de la legislació republicana suposà la reimplantació del Codi civil de 1889, cosa que

40 En el cas de Torreforta en comptes de fer-ho a casa anaven a La Tabacalera, com es posa de relleu en el capítol que estudia les lluites obreres, *vid. infra*, p. 227.

41 PÉREZ-FUENTES, P. (2003): «Orígenes culturales de la división sexual del trabajo en España (1899-1935)», a C. SARASÚA i L. GÁLVEZ (ed.), *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de Trabajo*. Alacant: Publicaciones de la Universidad, p. 189-217.

42 Conchi (Torreforta, 2011).

43 Els detalls d'aquestes qüestions es poden veure més amunt, quan s'estudia l'educació, *vid. supra*, p. 129.

44 GARCÍA-NIETO PARÍS, M. C. (ed.) (1991): *La palabra de las mujeres. Una propuesta didáctica para hacer historia (1931-1990)*. Madrid: Ed. Popular.

comportà la desaparició de la capacitat decisòria de la dona en el si de la família; així s'establia, entre altres condicions, l'obligació d'obediència al marit, de seguir-lo en cas de canvi de residència, a més, ell es convertia en representant de l'esposa, de manera que ella perdia qualsevol capacitat civil sense consentiment del marit. Igualment, la pàtria potestat passà a ser una prerrogativa exclusiva del pare. El nou Codi civil de 1944 mantingué diferències fins i tot respecte dels drets que atorgava la majoria d'edat, car si bé la dona era considerada com l'home, major d'edat als vint-i-un anys, no podia abandonar el domicili familiar fins als vint-i-cinc, «salvo para tomar estado». Totes aquestes mesures tenien l'objectiu comú de reafirmar l'autoritat masculina en el si del matrimoni, seguint l'esquema organicista segons el qual el marit-pare era cap-representant de la unitat familiar.

Les darreres reformes legals del franquisme (1966-1975) reiteraven la construcció jurídica de les dones com a éssers inferiors, especialment les casades. La situació de la dona casada es veia més limitada que la de la soltera, ja que la primera tenia una dependència total i absoluta de l'espòs.

Mi melliza Paquita, estuvo trabajando de cocinera, a poco tiempo se casó, y el marido no quería que trabajara, tuvo hijos, y el marido le dijo que era «para nosotros».⁴⁵

D'aquesta forma, tenia l'obligació d'obeir i seguir el seu marit allà on ell fixés la seva residència, o prendre la seva mateixa nacionalitat. El marit era l'administrador dels béns de la societat conjugal, així com el representant de la seva dona. Ella, sense permís d'ell, no podia adquirir béns ni alienar els propis, només conservava cert domini sobre els parafernals i el dot. També eren considerades persones inhàbils per poder ser tutores, la pàtria potestat era exercida pel pare i, en el seu defecte, per la mare, que la perdia, entre altres casos, al contraure segones núpcies. Eren considerades incapaces per concedir i rebre donacions, al no disposar dels seus béns, així com per ser marmessores testamentàries. La Ley de Enjuiciamiento Civil també establí limitacions a la capacitat jurídica de les dones, principalment de les casades: se'ls restringia el dret a comparèixer en judicis; el domicili conjugal era la «casa del marido»; podien ser objecte de dipòsit, les dones casades, en tràmits de separació.⁴⁶

Un altre aspecte a tenir en compte és com se sentien les dones obligades al confinament domèstic. Carmen Romo ho ha estudiat en el cas de Màlaga.⁴⁷ Emprant com

45 Emília (Torreforta, 2011).

46 RUIZ FRANCO, R. (2006): «Las mujeres juristas y las últimas reformas legales del Franquismo (1966-1975)», *XIII Coloquio Internacional de la AEIHM: La Historia de las mujeres. Perspectivas actuales*. Barcelona, 19-21 d'octubre, edició CD-Rom.

47 ROMO PARRA, C. (2006): «Entre la felicidad y el malestar: sentimientos, percepciones y vivencias de las amas de casa a final del franquismo», *XIII Coloquio Internacional de la AEIHM: La Historia de las mujeres. Perspectivas actuales*. Barcelona, 19-21 d'octubre, Edició CD-Rom.

a font els informes sobre la Situación Social de España per a 1970 i 1975 (informes FOESSA)⁴⁸, el seu treball indaga sobre la situació de les mestresses de casa, en especial els seus sentiments d'ansietat, depressió, soledat o felicitat en relació amb l'edat, el nivell d'estudis, l'estat civil o la mida de la família. L'interès de l'estudi radica, primer, en el període estudiat. El desenvolupisme (1960-1974) suposà una transformació radical de l'economia espanyola, que creixé en aquests anys a taxes superiors al 10% anual i visqué una etapa de forta convergència amb Europa. Junt a l'augment constant del nivell educatiu de les dones, de les taxes d'activitat femenina i de la diversificació horitzontal (entren en professions masculines) i vertical (ascendeixen poc a poc a llocs i quadres de comandament), seguim trobant una forta discriminació salarial i una forta segregació de l'ocupació. Però, sobretot, seguim copsant un alt percentatge d'«inactives», és a dir, dones que es defineixen com a mestresses de casa.

L'anàlisi de Romo partia precisament d'aquest fet: en els anys setanta encara existia un «numerosísimo grupo de mujeres reclusas en casa y ajenas a otra actividad», enfront d'altres països on l'activitat laboral femenina portava creixent varies dècades. Això és així, primer, per la mentalitat social encara dominant després de dècades de franquisme. Fins i tot el 1975, segons l'informe FOESSA⁴⁹ el 70,1% dels homes i el 66,3% de les dones pensaven que la formació femenina «debe estar más orientada a atender a una familia más que aprender una profesión», i ambdós sexes estaven pràcticament d'acord en que «la mujer *debe estar en casa* cuando el marido vuelve de trabajar» —el 78,6 d'homes i el 79,3 de dones—, i en que «la mujer *no debe tener*, sin permiso del marido, *actividades fuera del hogar*» —un 70,1 d'ells i un 66,3 d'elles—. Que «las faenas de casa corresponden a la mujer» era un fet generalment acceptat encara el 1975. Una mentalitat que es nodreix de dècades d'idealització d'aquest treball i de les afortunades que el porten a terme. El treball domèstic en totes les seves vessants seguí disfrazant-se de privilegi gaudit únicament per les dones, i se'n minimitzava la ingent donació de temps i esforç que suposava, santificada per afirmacions com ara:

¿La limpieza y la cocina? Tarea de entrega, de amor, puesto que hay una espiritualidad oculta en el fregar platos, en la colada, en los platos succulentos [...]. Y más todavía cuando se trata de conocer a los hijos, de educarlos, de hablarles, de guiar su crecimiento [...]. Admirable tarea [...].⁵⁰

Però una qüestió era el discurs oficial i una altra, ben diferent, la realitat de moltes dones de l'època:

Yo no he tenido niñez, nada más que para trabajar toda la vida [...].⁵¹

48 La Fundació FOESSA té com a subtítol: «Fomento de Estudios Sociales y de Sociología Aplicada».

49 Les cursives són meves.

50 VIMORT, J. (1965): *Nuestros hijos y la vida de familia*. Barcelona: Ed. Herder.

51 Asunción. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, cassetts 3.

Ayudé a mi madre con todos mis hermanos pequeños, que tuve muchos. No he tenido niñez nunca.⁵²

Davant de la idealització de la dedicació de les dones al treball de la casa i a la cura de la família, els informes FOESSA preguntaven pels conflictes entre marits i esposes que es produïen, en primer lloc, pel nombre de fills que havien de tenir i per l'educació que havien de rebre. Les decisions sobre despeses de la casa i molt significativament «el dinero que se guarda el marido» generà desacords en la parella quasi en la mateixa proporció que les despeses de la casa, i com més alt era el nivell econòmic de la parella, més desacords, això, a banda dels conflictes pels distints usos del temps entre ells i elles: «el estar fuera de casa demasiado tiempo el marido»; «el tiempo que paso con mis amigas», y «el empleo del tiempo libre». La importància de les mestresses de casa, pel gran nombre de dones que n'eren i per les múltiples funcions materials i immaterials que complien, contrasta amb l'escassíssim nombre d'estudis que se'ls ha dedicat i, com a conseqüència, amb les poques coses que sabem d'elles. Aquestes dones no encaixen en cap dels models historiogràfics dominants en l'estudi del franquisme, ni poden ser reivindicades com a membres de la classe obrera assalariada, explotada pel capital, ni poden per tant tenir consciència de classe ni militància antifranquista, ni eren econòmicament actives i, per això, ni la història política ni l'econòmica tradicionals no les han tingut en compte.

5.1.2 *El treball de l'àmbit productiu*

El treball productiu, a la nostra cultura, s'associa principalment al treball que té un cert valor de canvi. La magnitud de valor d'una mercaderia pròpia d'una societat capitalista, és a dir, dins del marc de l'acumulació, inclou en el seu si els mitjans de producció, les matèries primeres necessàries, la força de treball emprada per generar la mercaderia i la plusvàlua que permet explotar la força de treball dels éssers humans. Aquesta concisa definició, extreta de l'economia política clàssica, tan sols cerca plasmar la idea del que se sobreentén a l'hora de parlar de treball productiu des de la perspectiva hegemònica. A més, cal afegir al concepte la vessant patriarcal, que defineix generalment el treball masculí com el propi de l'àmbit productiu i, per això, té una sèrie de virtuts que ara explicaré. En el paràmetre temporal del període franquista el model familiar que imperava establia que el manteniment econòmic de la unitat familiar havia de proporcionar-lo el cap de casa masculí. Un bon exemple del model que exposo el recull Scott:⁵³

⁵² Emilia (Torreforta, 2011).

⁵³ SCOTT, J. W. (1993): «La mujer trabajadora en el siglo XIX», a G. DUBY i M. PERROT (coord.), *Historia de las mujeres*. Madrid: Ed. Taurus, p. 418.

La transformació de nens en adults (capaços a la vegada de guanyar-se la vida) era obra del salari del pare; era el pare qui donava als seus fills valor econòmic i social, perquè el seu salari incloïa la subsistència dels fills. A aquesta teoria, el salari del treballador tenia un doble sentit. D'una banda, li compensava la prestació de la seva força de treball i, al mateix temps, li atorgava l'estatus de creador de valor en la família. Donat que la mesura del valor era el diner, i donat que el salari del pare incloïa la subsistència de la família, aquest salari era l'únic que importava.

Aquesta exigència es convertia en realitat mercès a la sociabilització i a la moralitat que regnava en aquell moment, i es veia frustrada en els casos que l'home no podia assegurar el benestar econòmic que tenia com a «deure». Entorn d'aquesta obligació es configurava el rol masculí que, a més, i a causa de la immersió en una lògica patriarcal, comptava amb infinits privilegis gràcies a la seva posició de superioritat, que representava en darrera instància el poder i l'autoritat. Aquest model d'organització social s'ha anat transmetent amb el pas del temps com un patró inqüestionable, donada la naturalitat amb què es defineix des del sentit comú. Si bé l'esfera productiva és assignada a l'home, és també el sentit comú el que impossibilita i invisibilitza l'adscripció de la dona a aquest àmbit de la producció remunerada. Però el que precisament es persegueix, en aquestes línies, és desconstruir aquesta visió hegemònica que nega el treball de les dones. D'una banda, es rebutja el treball que pugui exercir a l'àmbit reproductiu perquè no es considera «treball», per tant no productiu i, de l'altra, se li denega l'àmbit productiu perquè és un espai definit per l'home i per a l'home.

Però anem per parts, centrem-nos en la segona qüestió. Malgrat que l'esfera de la remuneració no era per a les dones, existeixen aportacions empíriques que evidencien les pràctiques que desenvolupaven algunes dones dins d'aquest espai. Ara bé, això no vol dir que ho fessin amb les mateixes condicions que ells. Per a sostenir aquest argument acudim a estudis d'historiadors com ara Borderías i López Guatllar,⁵⁴ que contribueixen a donar llum sobre la divisió sexual del treball. Les autores estudiaren el cas concret de la indústria tèxtil catalana del segle XIX, on evidencien la subestimació del treball de les dones en les economies familiars; un fet que s'englobava en la tendència vers la consolidació d'un model familiar constituït en dos àmbits: producció → homes / reproducció → dones. La conclusió que es desprèn de les seves anàlisis és que el treball reproductiu de les dones no solament resultava funcional per a les economies familiars, sinó que es convertí, en gran mesura, en un factor clau per a l'èxit de la industrialització.

54 BORDERÍAS, C. i LÓPEZ GUALLAR, P. (2001): *La teoría del salario obrero y la subestimación del trabajo femenino en Ildelfons Cerdá*. Barcelona: Ed. Ajuntament de Barcelona.

Seguint aquesta línia de recerca s'escau tornar a la visió de Scott,⁵⁵ qui afinarà encara més les contribucions suara esmentades. Ella clarificarà que no és que fos durant la industrialització quan les dones treballaven més enllà de l'àmbit reproductiu, sinó que des d'èpoques anteriors a aquest període les dones compaginaven ambdós tipus de treballs.⁵⁶ Per tant, segons la seva perspectiva, la doble càrrega de treball de les dones no ve determinada per la industrialització, sinó que, històricament, és anterior:

La dona treballadora assolí notable preeminència durant el segle XIX. Naturalment, la seva existència és molt anterior a l'adveniment del capitalisme industrial. Ja llavors es guanyava el sou com a filadora, modista, orfebre, ceresera, polidora de metalls, productora de botons, passamanera, mainadera, lletera o minyona a les ciutats i en el camp, tant a Europa com als Estats Units.

Això em remet a preguntar-me com la divisió sexual del treball suposa un terreny apropiat per a la industrialització. D'una banda, mostra l'íntima relació de conveniència entre el capitalisme i el patriarcat i, de l'altra, que efectivament les dones havien participat en l'anomenat àmbit productiu, però aquesta activitat s'havia enterrat sota un mantell d'invisibilitat. El no-reconeixement de la presència femenina en una esfera definida com a masculina, implicava que el treball desenvolupat per elles fos infravalorat respecte al dels homes, no sols des d'un punt de vista social, sinó també jurídic i econòmic, com més avall tindrem ocasió de constatar.

Carrers sense asfaltar, Torreforta anys 70. Autor desconegut (AHT).

55 BENERIA, L., *op. cit.*, nota 7, p. 406.

56 CUADRADA, C. (1999): «Les dones en el treball urbà (s. XIV-XV)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 29, p. 219-234.

A partir de les etapes primerenques del capitalisme, amb les transformacions que suposaven per a l'ordre social establert, serà quan es comenci a visualitzar aquest treball que portaven a terme les dones en esferes que el model patriarcal considerava inapropiades per a elles. Cal, no obstant això, puntualitzar que el col·lectiu femení es veu travessat per la dimensió de classe a la qual s'adscriu en l'estructura social, és a dir, que el model ideal de família (família burgesa), només es representava per al cas d'aquelles famílies amb recursos econòmics suficients per assolir aquesta organització social del treball. Com que aquest model ideal es pretenia estendre a tota forma de constitució familiar, la figura de la dona treballadora esdevenia un «problema» per a la legitimació del discurs dominant patriarcal, que cercava en darrer terme destinar el treball de les dones a les activitats relacionades amb aquest ideal d'esposa i mare. En paraules de Scott:⁵⁷

El «problema» de la dona treballadora, per tant, consistia que esdevenia una anomalia en un món en què el treball assalariat i les responsabilitats familiars s'havien convertit en ocupacions a temps complet i espacialment diferenciades. La «causa» del problema era inevitable: un procés de desenvolupament capitalista industrial amb una lògica pròpia. Per part meua, considero que la separació entre llar i feina, més que reflex d'un procés objectiu de desenvolupament històric, fou una contribució a aquest desenvolupament.

El mercat de treball per a les dones depèn, entre altres factors, de la demanda de treball, que, a la vegada està vinculat en gran mesura a la conjuntura econòmica general. La història econòmica ha descrit amb precisió l'evolució, per a Espanya, d'una economia que passa d'estancada als anys quaranta a créixer moderadament als cinquanta, mercès, sobretot, a la indústria, i de forma intensa entre 1960 i 1973. De tota manera, als primers anys del barri de Torreforta la dedicació al sector primari és un fet documentat:

El barrio [...] era muy payés, la gente... eran muchos payeses [...]. Había de Villacarrillo.⁵⁸

Yo iba a trabajar al tiempo de la avellana, ahí abajo, que todo eso eran huertos, con un señor que vivía en Tarragona [...]. Empecé ganando ocho duros al día, y me tiraba mes y medio o dos meses, luego terminaba de la avellana y ellos tenían vendimia y iba a la vendimia, este señor se llamaba Pau y yo iba a trabajar con ellos [...]. Las faenas las fuí dejando [es refereix a les feines a les cases] [...]. El día que iba a la avellana plegaba a las seis de la tarde, después de hacer ocho horas [...], cada día antes de enganchar yo cogía un saco de

57 BENERIA, L., *op. cit.*, nota 7, p. 407.

58 Conchi (Torreforta, 2011).

hierbas para traérmelo para los animales [...]. Tenía conejos [...]. Yo tenía que sacarme la semanada con los conejos, las gallinas, con patos que he criado, y el jornal de mi marido pues tenía que ser para pagar material y a el paleta, para ir haciéndonos la casa [...]. El campo era muy pesado [...] Yo prefería trabajar en el campo porque siempre pagaban un poco más que las faenas [...]. En la granja de los pollos, que era de la Diputación, había un vivero forestal, aquí trabajabamos catorce o quince mujeres [...] a plantar pinos, a sacar pinos, [...] y nos pagaban un duro por hora.⁵⁹

Tres elements condicionen aquesta evolució: en primer lloc, la conjuntura internacional de fort creixement; en segon, la mesura en què Espanya assoleix enganxar-se a aquesta conjuntura expansiva a través del sector exterior (sobretot rere el Plan de Estabilización de 1959) i, en tercer i últim, el canvi estructural (pèrdua intensa de pes del sector primari, creixement de la indústria i, especialment, dels serveis).

Aquí vaig treballar després dels dos mesos d'haver arribat, perquè el meu marit treballava de peó a una obra i tan sols guanyava 40.000 pessetes, i de pis ja pagàvem 12.000 [...]. Jo tenia que treballar d'amagades del meu marit perquè ell no volia que treballés [...]. Vaig començar a fer llits i després a la cuina del restaurant [...]. Al restaurant MR [...] i fins ara, segueixo treballant [...]. M'emportava els nens amb mi [...]. Es quedaven al passadís o a les escales, amb llibres i *llapissos* [...]. Me'ls emportava perquè ell [el seu marit] no es quedava amb els nens [...]. I jo he tingut l'avantatge de treballar aquí a Torreforta mateix i no he tingut que desplaçar-me [...]. Sempre sense assegurança i sense res, i així segueixo [...], vaig fent hores, res més: dos aquí, tres allà i ja està.⁶⁰

Una dona arriba i les feines que et trobes són totes precàries i residuals, són neteja i restauració, amb horaris completament que dificulten molt la participació a nivell social perquè estàs treballant en aquestes hores.⁶¹

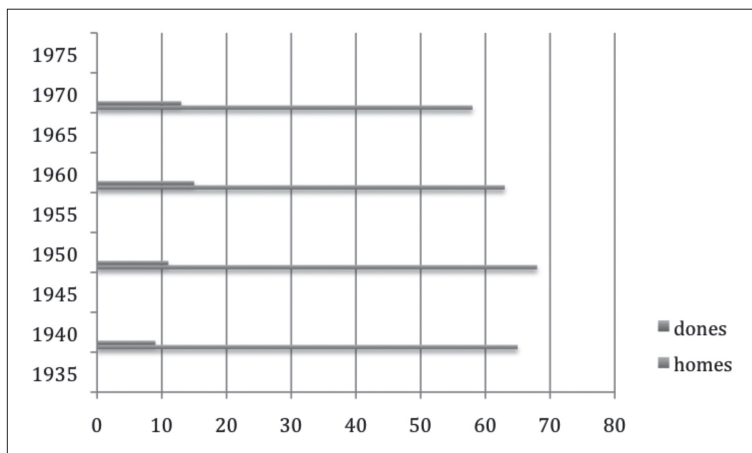
Els estudis sobre mercat de treball en el franquisme solen partir de les xifres de taxa d'activitat. Xifres oficials que resulten extraordinàriament baixes per a les dones, com podem copsar a la gràfica 1.⁶²

59 Asunción. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons dona, casset 3.

60 Rosario. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, casset 1.

61 Charo Romano, testimoni extret de DUCH PLANA, M. i FERRÉ BALDRICH, M. (2009): *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver.

62 Elaborada segons dades extretes de SARASÚA, C. i MALLORQUÍ, N. (2006): «La tasa de actividad femenina en el primer franquismo. Notas para una reconstrucción», *XIII Coloquio Internacional de la AEIHM: La Historia de las mujeres. Perspectivas actuales*. Barcelona, 19-21 d'octubre. Edició CD-Rom.

Gràfica 1: Taxa d'activitat masculina i femenina, Espanya, 1935-1975.

Segons els censos de població, en els anys quaranta, de cada cent dones en edat de treballar menys de deu ho feien (en 1940 el 8,3%), mentre el 1960 s'havia assolit la taxa més alta d'activitat femenina en el franquisme, un 15,1%. El problema de les xifres oficials és que ningú se les creu, però són les úniques disponibles. Per entendre per què no són fiables i per què necessitem amb urgència números que mostrin de forma més real la immensa aportació de les dones a l'activitat econòmica, que fou especialment valuosa durant aquell període, veiem primer les tendències del canvi estructural en l'ocupació laboral d'aquelles dècades i, després, mirem què en sabem del treball de les dones en aquell temps. El mercat de treball pateix un intens canvi estructural en aquestes quasi quatre dècades, que es veu en transformacions sectorials, que, paral·lelament, atès que l'ocupació està fortament segregada, tenen conseqüències molt diferents per a dones i homes. Per exemple, no beneficia l'ocupació de les dones el fet que l'Estat posi en marxa, a través de l'INI,⁶³ un ampli sector públic industrial especialitzat en la indústria bàsica (siderúrgia, construcció naval, mineria, ciment, metalmecànica, química), perquè aquests sectors estan tradicionalment masculinitzats, mentre que els sectors que tradicionalment admetien dones (les indústries de béns de consum: confecció, calçat, agroalimentàries) restaren en mans privades, descapitalitzades i sense el matalàs del diner públic quan arribà la reconversió.

Quando llegué yo a Tarragona había solamente La Mundial y la Tabacalera, La Mundial era una fábrica de confección. Aquí en Tarragona no había fábrica ninguna [...]. En el campo y la Mundial habían muchas mujeres trabajando.⁶⁴

⁶³ Instituto Nacional de Industria.

⁶⁴ Asunción. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, cassets 3.

La política industrial del franquisme reforça una dicotomia tradicional que es reflectirà en les taxes d'ocupació industrial i en l'activitat sindical: els homes es concentren en els sectors més capitalitzats, tecnològics, amb grans plantilles i alts salaris amb relació al sector, mentre les dones ho feien en sectors intensius de mà d'obra de baixa capitalització i productivitat, empreses petites i mitjanes en molts casos amb treball submergit (i estadísticament invisible). Beneficià exclusivament als homes, en darrer terme, el desenvolupament d'un sector de la construcció i la mà d'obra pública, que es mantingué fins fa pocs anys com un fort generador d'ocupació quasi en la seva totalitat masculina.

[...] nos colgábamos de los autobuses, porque claro, si llegabas tarde pues lo mismo no te dejaban entrar en la fábrica a *trabajá*, y no podías perder los jornales, porque unas veces trabajabas, otras veces no tenías trabajo, te decían: «pues mañana no venga», y ya está. Y entonces no daban indemnizaciones como ahora. La ilusión era tener una vivienda, que pudiéramos estar trabajando todos para conseguir una vivienda [...] y, y nos colocamos, cada uno, en lo que pudo. Mi hermano el mayor trabajaba en una obra, el otro también, en otra obra, que entonces se cobraba muy poco, y yo me coloqué en una sastrería [...]. Y es que si ibas a pedir trabajo, si decías: yo vivo en Somorrostro, ya no te cogían, eso era por *descontao*.⁶⁵

Molts homes, a Torreforta, trobaren feina també en l'àmbit de la construcció, sobretot en els anys on l'impuls industrial requeria nous edificis i equipaments. Elles col·laboraven a les obres, en especial quan es tractava d'edificar l'habitatge propi:

Yo he estado trabajando de manobra, he trabajado como un hombre, trabajando para casa, ayudando para ahorrar el jornal del manobre [...].⁶⁶

En alguns casos, es continuà generant una edificació situada dins del barraquisme horitzontal, de caràcter il·legal i de la qual n'extreien beneficis, el que ens indica que l'especulació era cosa comuna dels diferents estrats socials:

Hacíamos alguna vivienda y la alquilábamos, como antes las viviendas iban muy caras y no encontraban, pues hacíamos una vivienda y la alquilábamos y íbamos sacando una peseta, que se metían la gente porque no podían pagar pisos caros y mira, lo arreglabamos bien y ahí vivía la gente, algunos han estado viviendo cinco y seis años [...]. Antes era como un huerto y hacíamos como habitaciones, como unas navecillas pero aquello ya lo *tiremos* [...]. No era un piso, tenía dos habitaciones y un comedor, sin mosaico pero le po-

65 Julia Aceituno, <<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>> (consultat el 31.03.2012).

66 Asunción. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, casset 3.

níamos un asfalto de cemento [...]. Hombre, si la gente no podía pagar un piso, pues se metían las criaturas [...], estando curioso... Así esta familia hasta que reunían perras para meterse a comprar un piso [...]. Porque en aquellos tiempos no se ganaba [...]. Dejamos de alquilar habitaciones porque eso era para *pasatiempo*, pero para vivir las personas toda la vida, no [...]. Todo aquello lo tiramos, a cada hijo le dimos su piso y cuando se han casado cada uno ha tenido su piso [...].⁶⁷

A Tarragona, a mitjan dels seixanta del segle passat, la gran majoria de la població immigrada desenvolupava treballs no qualificats situats a la base de l'escala laboral. Molta de la població jove activa començava a treballar com a aprenent després de complir els catorze anys, ja que les condicions de vida i la manca de places en centres d'ensenyament negaven la possibilitat educativa a molts infants. La gran majoria d'homes treballaven com a peons en l'àmbit portuari o ferroviari (77%).

[...] es que aquí lo que pasa es que ha sido un barrio de gente trabajadora, que ha tenido trabajo, era muy poca gente que no tuviera trabajo [...]. [Responent a la pregunta de si el pare arribava cansat a casa] *Reventao, reventao* [...], me acuerdo yo de trabajar en el puerto por dos duros, y daban también muchos puntos [...]. Antes daban muchas ayudas, puntos, ahora dicen que dan ayudas, pero antes daban puntos por los hijos [...], cada mes le daban, de eso sí que me acuerdo yo, íbamos a Tarragona a buscarlos [...]. Era como una cartilla, la gente que no cobraba mucho, pues le daban eso [...] si, dinero [...]. Antes con mil pesetas comías todo el mes ¿entiendes? Es que [...] es eso, como fiaban en las tiendas [...] cuando cobrabas pagabas, pues entonces sí iba la gente [...]. En una cosa u otra la gente iba trabajando, pero no tenían un trabajo fijo [...], mi padre, cargar sacos de pienso y eso, un montón [...]. Y eso ahora la juventud ni loca, es que ni loca, te lo digo yo [...].⁶⁸

També treballaven a les empreses Abonos Químicos, Acerbi, Alquimia, Carcolé, Ceratonia, FOCSA, Miarnau i Vilar.

Los hombres [...] bastante tenían con buscarse trabajo, no tenían trabajo fijo [...]. Cuando vinieron ya para trabajar en las fábricas, en la Elena, que ya no existe, que estaba aquí en frente, la Elena, luego la IQA, la DOW, y hicieron dos bloques de zonas para ellos [...]. Nadie quería trabajar en la fábrica porque estaba muy mal *pagao*... y trabajaban. [...] luego también hicieron la fábrica de las camisas [...].⁶⁹

67 *Ibidem*.

68 Conchi (Torreforta, 2011).

69 *Ibidem*.

En canvi, en el cas de les dones, tot i que el nombre de treballadores era molt menor, les que ho feien ocupaven llocs com a operàries a diverses fàbriques com la d'olis Abaco o la de camises Seidensticker:

Mi hija mayor se colocó en una empresa de camisas, que ya han cerrado. Estaba en la carretera de Valencia, entre Bonavista i Tarragona. Ella estaba cosiendo a destajo, sabía coser mucho, era muy nerviosa y me decía que estaba harta de la fábrica de camisas, y entonces se fue a la fábrica del vino, que había muchas por allí en la plaza de toros.⁷⁰

També es col·locaven a la fàbrica de bolígrafs Bic-Laforest, la de galetes Loste:

El primer lunes que pasamos allí fuimos a buscar trabajo [...]. Empecé a servir en Casa Cuadras [...]. Me coloqué en la fábrica de vinos René Barbière [...]. Nos pagaban bien [...]. Después trabajé en la fábrica de galletas la Loste [...]. Me enteré de que abrían otra fábrica y me apunté, era de madera y se llamaba Soelena [...]. Estuve trabajando en esta fábrica hasta que me casé.»⁷¹

I a la Tabacalera:

Luego se quería colocar en la Tabacalera, tenía dieciséis años y las querían con dieciocho, por eso se puso de barrendera hasta tener dieciocho. La colocó un guardia civil que era amigo nuestro, estuvo en la Tabacalera hasta que se casó, con veintidós años [...]. La tercera María, se colocó también en la Tabacalera, se colocó mi hija [...], había mucho jaleo, mucho trabajo y pagaban poco. Mi hija me decía: «mama, dice mi suegra, que como tiene tienda, que me vaya con ella, que ella me paga.»⁷²

La fàbrica de la Bols, que era de licors, casi todo eran mujeres, la fàbrica de las camisas también, que casi todo eran mujeres, pero un montón, luego... la Bic, casi todo eran mujeres [...]. Empezábamos a trabajar [...] enseguida, [...] poca gente estudiaba, si nos poníamos a trabajar por necesidad de nuestros padres [...] y le dabas tú el dinero a los padres ¿eh?, lo que ganabas se lo dabas a ellos y ya está [...] y hacíamos la faena de casa, ayudábamos más en casa y todo, no es como ahora... No podíamos ir de viaje, no podíamos, pero bueno, había muchas verbenas.⁷³

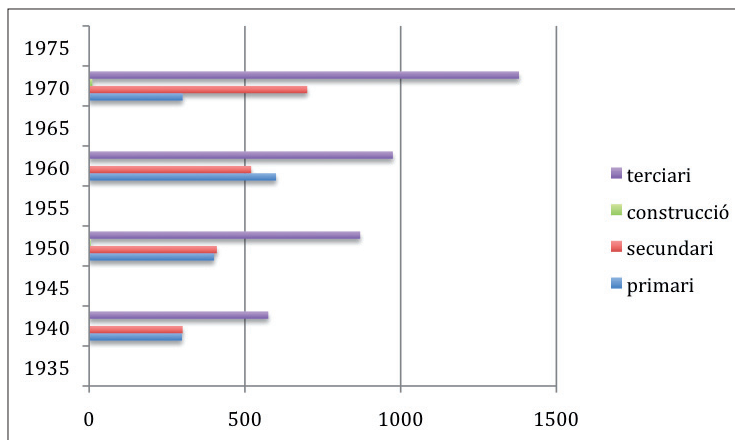
Altres transformacions, en canvi, resultaren molt positives per a les dones, com expressa la gràfica 2:

70 Emilia (Torreforta, 2011).

71 Juana. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Immigració. Caixa 84, carpeta 532.

72 Emilia (Torreforta, 2011).

73 Conchi (Torreforta, 2011).

Gràfica 2. Població femenina activa, per sector econòmic, Espanya, 1935-1975 (en milers).

Les dones foren les grans beneficiàries de la creixent especialització de l'economia espanyola en serveis, no tan sols per la tercerització comuna a totes les economies desenvolupades, sinó per l'especialització particular d'Espanya en turisme. L'ocupació en hostaleria i comerç (amb l'aparició, per exemple, dels supermercats) suposà un gran impuls a la demanda de treball femení.

Quando llegué a Tarragona trabajé en un hotel y después en la *pescatería* de la Aurora [...]. Después en casa de los suizos [...]. Me salí de la casa cuando me casé.⁷⁴

Però també el creixement dels serveis públics: l'ensenyament i la sanitat, a partir de la creació de la Seguretat Social el 1961, i l'expansió de l'Administració, són grans demandants d'ocupació femenina que, a més, quasi és per primera vegada un treball qualificat. Aquesta nova demanda suposà un considerable incentiu, en especial perquè les joves augmentessin la seva formació: infermeria, secretariat, magisteri... Eren carreres de grau mitjà ben vistes socialment perquè es mantenien dins del que es consideraven competències «naturals» de les dones, i guanyaren prestigi entre les mateixes dones com a nous models professionals acceptables per a la classe mitjana. Segons les orientacions donades per la Sección Femenina de la Falange, les dones havien de triar una professió que es trobés fonamentada en les seves aptituds naturals, enteses com aquelles qualitats o virtuts en què destaca —o ha de destacar— segons la ideologia del règim. En qualsevol cas, molt vinculades a la seva funció social maternal i de projecció de la llar.⁷⁵ La finalitat de l'orientació professional consistirà:

⁷⁴ Asunción. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, casset 3.

⁷⁵ Directrius totes elles analitzades en detall al capítol corresponent a l'educació, *vid. supra*, p. 129.

En aconsejar y favorecer el cultivo de todas aquellas manifestaciones profesionales que respondan a la aplicación de las dotes específicamente femeninas, para llevar a la mujer, aún dentro del trabajo, lo mismo en profesiones que en carreras, a su propia esfera de acción. Quisiéramos llegar a que la mujer trabajara en todas aquellas profesiones que resultan de la proyección del hogar en la vida social. Es decir, que no cambiara de actividad cuando se dedicara a los trabajos domésticos y a los trabajos profesionales, sino que la profesión resultara de la perfección y superación de la labor doméstica.⁷⁶

Cap a aquesta direcció ha de dirigir-se l'elecció de certes professions per part de les dones, d'acord amb la continuació de la seva vida de família com és l'educació, administració, sanitat, obres socials (cura dels discapacitats, dels delinqüents), sensibilitat artística (oficis que produeixen objectes femenins), etc. Per aquest tipus de treballs la dona està més preparada que l'home perquè posa en joc les seves aptituds i peculiaritats del seu sexe, essent dedicacions que deriven de les seves característiques naturals sense que hagin de formar-se en una preparació tècnica específica, situació que les autores dels escrits periodístics de la revista falangista *Consigna* troben a faltar i que s'han de corregir. Els arguments que s'esgrimeixen al voltant de la vocació de les dones seran, però, diferents en funció del seu estat civil (casades o solteres), del seu estatus socioeconòmic i del seu context geogràfic (rural o urbà). S'adverteix certa contradicció perquè les autores són conscients que a les dones treballadores procedents de les classes socials més desfavorides no se'ls permet triar una professió, sinó que han de treballar perquè la necessitat econòmica de les seves famílies és greu. En aquest cas, els consells donats consisteixen que la dona opti per la professió més convenient, segons les necessitats econòmiques de la família i el temps que ha de dedicar als fills, etc., sense tenir en compte els seus interessos personals o la vocació. A més, les dones que exerceixen una professió no s'hi poden entregar completament perquè han de compaginar-la amb les tasques de la llar:

De esta peculiaridad que ofrece el trabajo femenino se origina la preferencia que la mujer experimenta a favor de determinadas profesiones. La mujer, en general, no suele decidirse por vocación, sino por conveniencia.⁷⁷

Aquesta conveniència no sol ser tant de tipus econòmic com d'origen social. A les dones no els interessa la professió que més produeix, sinó aquella que sigui compatible —per diverses raons— amb les seves obligacions familiars. No pot descuidar la funció primordial que Déu assignà a la dona, la maternitat, destí que la uneix d'una manera especial a la llar. No vull passar per alt la contradicció existent entre el discurs oficial del règim, que consistia en la idealització de la vida domèstica, i la dura realitat

⁷⁶ *Consigna*, 1946, n. 69, p. 22.

⁷⁷ BOHIGAS, F. (1947): *¿Qué profesión elegir? Guía de profesiones femeninas*. Madrid: Ed. Mayfe.

quotidiana de les dones pertanyents a les classes populars. El discurs de l'exaltació domèstica no deixà de ser una formulació en el pla formal i retòric, ja que les necessitats econòmiques de la realitat foren molt diferents.⁷⁸ Em sembla interessant senyalar el doble discurs dirigit a les dones, car responia a les diverses exigències que havien de tenir les dones casades i les solteres. Un dels arguments que Bohigas⁷⁹ exposa és que la dona treballa només si ho necessita econòmicament, perquè «por vocación, exenta de coacción económica, trabajan pocas mujeres». D'aquesta premissa ve el seu raonament diferenciador: la dona casada aporta un suplement a la família i, per tant, qualsevol treball és recomanable, però prevaldrà sempre aquell que li deixi més temps lliure.

La conjuntura econòmica i el canvi estructural no expliquen més que una part de la posició que homes i dones tindran en el mercat de treball. Que les dones es concentrin als sectors menys productius, més mal pagats i menys qualificats, que pateixin molt més l'atur; que es trobin molt més que els homes immerses en el treball submergit, irregular i estacional, no són casualitats, i tampoc són producte del règim franquista. La divisió del treball entre dones i homes, l'existència d'ocupacions «adequades» per a unes i altres, i, sobretot, el que les dones han de carregar en exclusiva amb el treball domèstic no pagat (en una època, a més a més on els serveis públics com guarderies, menjadors o residències són inexistents o, si són privats, només molt poques famílies poden pagar-los) són aspectes tradicionals del mercat de treball, que té en la seva divisió per gènere un dels seus pilars bàsics.⁸⁰

La dona que no té un familiar proper perquè li cuidi el *crio*, pues no pot treballar perquè a les dotze tenen que estar aquí... Aquí les guarderies i els col·legis són el mateix, de nou a dotze i de tres a cinc, o la guarderia de tres a sis, llavors clar, això és un *problemón*...⁸¹

Es coneixen les peces fonamentals del marc franquista de relacions laborals i d'organització del treball: sindicat vertical, autoritarisme, absència de drets, paternalisme vers els «productors», salaris baixos a canvi d'ocupació relativament estable... I sabem també força coses de la posició de les dones en aquest marc. Tots els estudis són unànimes al considerar que el règim expulsà les dones dels treballs, especialment dels més ben pagats, les professions liberals, en les quals havien començat a entrar als anys trenta. L'accés als llocs de treball i la promoció professional començà a tancar-se'ls per mitjà d'una sèrie d'ordres i reglaments. Es limità el seu accés a ocupacions públi-

78 MIR CURCÓ, C. (2005): «Mesa 5. Relaciones de comunicaciones: Mujer y franquismo», a ORTIZ HERAS, M. *Memoria e Historia del franquismo. V Encuentro de historiadoras del franquismo*. Conca: Universidad de Castilla la Mancha, p. 161.

79 BOHIGAS, F., *op. cit.*, nota 77, p. 12.

80 SARASÚA, C., GÁLVEZ, L. (ed.) (2003): «Introducción», a C. SARASÚA i L. GÁLVEZ (ed.), *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de Trabajo*. Alicante: Universidad, p. 9-33.

81 Dolores. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, cassetts 3.

ques, o se les «animà» que abandonessin el seu lloc de treball: retirada del plus familiar als marits les dones dels quals treballessin, concessió d'un dot per matrimoni si al casar-se les dones deixaven l'ocupació laboral, o l'ampliació de la Ley de Contrato de Trabajo (còpia de la del 21.XI.1931) per la qual, a més d'haver de comptar amb l'autorització marital per desenvolupar una feina, hi havia la possibilitat que l'espòs es quedés el sou de la dona. La Orden del Ministerio de Trabajo del 27 de setembre de 1939 prohibia a «los funcionarios femeninos» obtenir la categoria de cap de l'Administració, i accedir als càrrecs de delegats i inspectors provincials de Treball. D'igual forma, es prohibia l'accés de les dones a notaries, al cos de registradors de la propietat, a la carrera diplomàtica i al secretariat de l'administració de justícia. Finalment, el Código de Comercio les inhabilitava per exercir activitats comercials, si bé amb el consentiment del marit podien realitzar-ne algunes. Una vegada materialitzada aquesta política de gènere, i molt especialment les mesures legislatives, la presència de les dones en l'esfera pública desapareix.⁸²

Trolebús Tarragona-Torreforta-Reus. Anys 60. The National Transport Archive.

En la mesura que la dona treballadora transgredia el model patriarcal, calia anar-lo enfortint mitjançant mecanismes ideològics i morals sobre els quals aprofundiré més tard. L'anomalia que es dirigia a l'univers dels valors no ho era per la funcionalitat del sistema, car aportava riquesa. L'objectiu primordial de l'aparell de sociabilització es redreça per desarticlar aquesta figura de dona treballadora o, en el seu defecte, per submergir-la de nou en l'oceà de la invisibilitat.

82 RUIZ FRANCO, R. (2006): «Las mujeres juristas y las últimas reformas legales del Franquismo (1966-1975)», *XIII Coloquio Internacional de la AEIHM: La Historia de las mujeres. Perspectivas actuales*, Barcelona, 19-21 d'octubre. Edició CD-Rom.

Hoy conforme está la vida se necesita que la mujer trabaje. La mujer es para estarse en casa, para llevar su casa, pero es que hoy... se necesita mucho!, y con el jornal del marido es imposible.⁸³

Ara bé, què proporcionava la legitimitat d'aquesta invisibilitat? Quina era en última instància la causa que l'explicava? Una vegada més la resposta es troba en la lògica patriarcal-capitalista, amb la inclusió i confinament de les dones a l'àmbit reproductiu.

El restaurant de Torreforta [...] pagaven molt poc, 125 pessetes l'hora [...]. Juan era molt masclista i no volia que jo treballés [...], però a mi em faltava [...] per poder comprar unes sabates no en tenia, no m'arribava... Després de tenir el segon fill em vaig quedar a la cuina [...], m'emportava el petit, i el gran, que tenia un any i *pico*, el portava a la guarderia de la plaça que aleshores cobraven 400 pessetes, que ara en cobren 6.000, fixa't, ja fa catorze anys... com canvien els preus...⁸⁴

La legislació sobre la feina de les dones tenia l'objectiu d'impedir la independència econòmica que pogués sustentar qualsevol tipus d'emancipació:

M'agradaria tenir un treball fixe [...], tindria un jornal millor... estar assegurada, que jo el dia de demà quant sigui velleta ja veuràs tu, no tindrè ni paga ni res...⁸⁵

Com se sap, a Espanya, la voluntat de restringir el treball femení quedà recollida en la primera Ley Fundamental, el Fuero del Trabajo, de 1938,⁸⁶ sota la promesa retòrica de «liberar a la mujer casada del taller y de la fábrica». Desenvolupava l'activitat laboral de les dones, s'intentava que es quedessin a casa atenent la llar, el marit, els fills, sense tenir en compte si el cap de casa podia cobrir les necessitats familiars. Així, la legislació social s'establí per defensar aquest model de família: les dones casades no es podien inscriure al registre d'aturats, només si eren mantenidores, responsables econòmiques de la llar; gaudien de préstecs de nupcialitat més elevats si es comprometien a abandonar la feina després de casar-se, un dot per excedència a les empreses; o també un subsidi familiar o plus familiar, que tan sols podien cobrar els marits com a complement del salari familiar, sempre que les dones no obtinguessin ingressos i es dediquessin exclusivament a les seves labors. D'aquesta manera es limitava l'accés de les dones al mercat de treball, i si treballaven ho feien a casa, sense que constés enlloc.⁸⁷

83 Asunción. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, casset 3.

84 Rosario. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, casset 1.

85 *Ibidem*.

86 <<http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/67926282101469673765679/index.htm>>.

87 PÉREZ-FUENTES, P. (2003): «Ganadores de pan y amas de casa: Los límites del modelo de Male Breadwinner family. Vizcaya, 1900-1965», a SARASÚA, C. y L. GÁLVEZ *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alacant: Publicaciones de la Universidad de Alicante, p. 217- 237.

Com succeí en tants altres terrenys, el discurs proteccionista es barrejà amb una pràctica penalitzadora. Així, el 27 de desembre del 38 s'aprovà una ordre sobre el Trabajo de la mujer y el niño, que en realitat només s'ocupava de les limitacions que s'imposarien al treball femení. A l'article primer s'establia que a les oficines de col·locació se separarien les inscripcions de les dones de les dels homes en atur, i les demandes femenines de feina havien d'anar acompanyades de «nombre y situación del marido; profesión de éste; si trabaja; dónde y salario que percibe; hijos que tienen y edad y sexo de los mismos.» Posteriorment, a l'article quart, a l'apartat c, sobre «medidas mitigadoras», s'establia la «prohibición del empleo de la mujer casada a partir de un determinado ingreso que perciba su marido». És a dir, que *por ley* les dones casades no podien accedir a un lloc de treball si tenien marit o fills en edat de treballar. El Govern volia que les dones es dediquessin a la llar, de manera que regulà el paper que havien de jugar a la nova societat, així es deixava la feina per als homes i s'evitava l'atur i, d'altra banda, s'incentivava la natalitat. La legislació era àmplia: el decret de 22 de febrer de 1941,⁸⁸ així com els de 7 i 19 de març del mateix any eixamplaren el Fuero. A més es concediren els premis de natalitat per a les famílies nombroses, quants més fills millor, premis que consistien en un habitatge o diners, perquè entenien que el futur del país estava en les generacions següents.

S'establien ajuts econòmics, d'acord amb els seus nivells d'ingressos, que les parelles rebien quan contreien matrimoni. Les dones rebien 5.000 pessetes, el doble del que es concedia als homes. La generositat era per tal que les dones renunciessin al seu lloc de treball després de casar-se i perquè no tinguessin cap altra ocupació laboral mentre el marit no estigués en una mala situació. En una entrevista que se li va fer, en aquella època, al cap provincial del Subsidi Familiar de Madrid, deia: «Se pretende con esta medida que la mujer se dedique exclusivamente a la casa y con ello se favorece además la demanda de trabajo». Una política de discriminació laboral que s'aplicà especialment en les empreses públiques, tant estatals com municipals, car la reglamentació contemplava l'obligació de la dona d'abandonar el lloc de treball en casar-se.⁸⁹ En el cas de reincorporació posterior, la Ley de Contrato de Trabajo de 1944 dictava que la dona necessitava l'autorització del marit, que podia negar-li la capacitat de cobrar directament el seu salari, de manera que s'arribà a proposar que la Llei recollís la figura de la «mitja capacitat» com a «manera de resolver —es deia— el problema de los menores, de la mujer casada y del incapaz mental». Sabem, d'altra banda, que les reglamentacions de treball declaraven per a iguals categories salaris més baixos per a les dones que per als homes. Per tot això, i perquè havien d'harmo-

88 BORRACHINA, M. A. (2003): «Discurso médico y modelos de género. Pequeña Historia de una vuelta atrás» a NIELFA, G., *Mujeres y hombres en la España franquista. Sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Ed. Editorial Complutense, p. 67-94.

89 Lafuente, I., (1999): *Tiempos de hambre. Viaje a la España de la posguerra*, Madrid: Temas de Hoy, pp. 88-89.

nitzar el treball amb els deures maternals, podem dir que la mestressa de casa obrera va estar greument sobreocupada i subocupada alhora. Sobreocupada perquè havia de fer front a mil responsabilitats, però subocupada perquè la seva situació laboral era miserable.

5.1.2.1 ELS PROCESSOS DE LEGITIMACIÓ

Si fins ara hem vist com s'ha articulat la concepció hegemònica del treball, l'objectiu següent serà el d'explicar quins processos intervenen per legitimar dita concepció. La construcció de rols sexualment diferenciats, que dibuixa models de feminitat i masculinitat,⁹⁰ respon a un intens procés de sociabilització, de tal forma que atribueix normes, actituds i comportaments distints per a cada gènere. Ara bé, les transformacions que experimenta una societat no deixen indiferents aquests rols de gènere, que hauran d'adequar-se a cada moment històric. És per això que s'ha d'adquirir una perspectiva dinàmica, per la qual prenguin sentit en cada context. El pas d'una societat tradicional a una d'industrial comportà, com he comentat més amunt, la necessitat de polaritzar els rols de gènere, moment en què comença a problematitzar-se la figura de la dona treballadora. Com a solució al «problema» es requereix, doncs, enfortir l'aparell ideològic patriarcal i inculcar-lo mitjançant el procés de socialització. D'aquesta manera es consolidava la frontera entre els dos àmbits (productiu/reproductiu) amb el suport de la naturalització dels rols de gènere que tal distinció demanava. Socialització que es reforça a través de discursos de «domesticitat»:

La història de la separació de llar i treball selecciona i organitza la informació de tal manera que aquesta assoleixi cert efecte: el de subratllar amb tant d'èmfasi les diferències funcionals i biològiques entre dones i homes que s'acaba per legitimar i institucionalitzar aquestes diferències com a base de l'organització social. Aquesta interpretació de la història del treball de les dones donà lloc —i contribuí— a l'opinió mèdica, científica, política i moral que rebé ja el nom d'«ideologia de la domesticitat», ja el de «doctrina de les esferes separades».⁹¹

En aquest sentit, Nash ampliarà la qüestió de la sociabilització i el discurs de la domesticitat considerant, a més, l'element de la identitat. El fet que les dones hagin estat participants de les dues esferes pretesament oposades provoca que aquestes mateixes conformin una doble identitat col·lectiva: la de dones treballadores i la de dones mestresses de casa, mares i esposes. Aquesta dimensió no és més que un afegit al

90 CUADRADA, C. (2005): «De lo femenino y de lo masculino: interpretaciones teóricas», a CUADRADA, C. (COORD.), *Dones, coneixement i societat*, Tarragona: Ed. Fundació Requesens-Universitat Rovira i Virgili, p. 43-50.

91 SCOTT, J. W., *op. cit.*, nota 53, p. 407.

«problema» que suposen les dones, per la qual cosa els mecanismes ideològics i morals construïts per desactivar aquesta anomalia també han de contemplar dit aspecte identitari. De forma que el reencarrilament vers el model econòmic familiar i social passa, per una banda, per generar a l'imaginari col·lectiu la idea que les dones són «treballadores imperfectes»; i, per l'altra, per accentuar el protagonisme d'aquestes en l'esfera reproductiva, convertint-les en «àngels de la llar», en «perfectes casades.»⁹² Amb tot això es permet reduir aquesta doble identitat a una, la de les perfectes mestresses de casa. Per tant, el que s'ha definit com a «discurs de la domesticitat» vindria a ser una de les eines amb què compta la màquina ideològica patriarcal, producció de «veritat», que s'esforça a definir i ordenar la realitat. La socialització no dicta només quin tipus d'activitats s'han de portar a terme en funció del gènere, sinó que, a més, categoritza quins espais han d'ocupar. Respecte a això la societat defineix dues esferes diferenciades que planteja com a no inclusives: una, l'esfera d'allò públic es correspon amb l'àmbit productiu. Cosa que implica, en primer terme, que sigui la que gaudeixi de plena visibilitat i de reconeixement, que queda constatat per criteris econòmics — amb una remuneració determinada per les regles del sistema capitalista— i regulacions jurídiques. Per tant, entra de ple en l'estructura política, fet que reforça el seu grau de visibilitat social. No hauria d'estranyar-nos, a aquestes alçades, el fet que l'esfera pública fos l'assignada a la masculinitat fins al límit de monopolitzar-la.

En contraposició, l'esfera d'allò privat es caracteritza per no posseir els privilegis de l'anterior. Se submergeix en la invisibilitat i queda reduïda a l'espai de la llar i de la família. Aquest lloc s'adjudica al gènere femení. L'esfera privada es correspon amb l'àmbit reproductiu, en el qual la labor resta exempta de remuneració econòmica, així com de polítiques que regulin les activitats. En aquest punt resideix la trampa de relacionar l'àmbit privat com a personal, i allunyar-lo d'allò públic i, per tant d'allò polític.⁹³ Un exemple pres de la nostra contemporaneïtat és que, tenint en compte que el sistema de producció assalariada es converteix en l'eix transversal de la vida, alguns drets de ciutadania es garanteixen en la mesura que cada ciutadà o ciutadana participi en el mercat de treball remunerat i reconegut. Això implica que moltes persones treballadores, dedicades a una feina que estigui fora del mercat, no es beneficiïn dels drets que tenen aquells i aquelles que estan en el món del mercat acceptat; i, al mateix temps, que aquest col·lectiu tan majoritari no rebí atenció per part de les polítiques de tipus laboral, ni des de les polítiques públiques, al considerar aquest àmbit com a privat i, per tant, fora del seu abast.

L'ideal franquista de dona beu, com es conegut, del model construït pel feixisme europeu, que es resumeix en les tres K nazis: *Küche, Kirche, Kinder*, és a dir, cuina,

92 CUADRADA, C. (2009): «La tasca civilitzadora de les dones: les absències històriques?», a CUADRADA, C.: *Memòries de dones, op. cit.*, nota 14, p. 57.

93 No és gens estrany, doncs, que la segona onada feminista impulsés entre els seus eslògans el molt significatiu: «allò personal és polític».

església i nens, com els tres espais que corresponien a les dones, simbòlics de la seva inferioritat respecte de l'home i del seu destí natural vers allò domèstic. Les fonts ideològiques no són difícils de rastrejar: la ideologia decimonònica de la doble esfera (allò públic per als homes, allò privat per a les dones), i la doctrina de les distintes capacitats i funcions naturals: segregació espacial, dependència, desigualtat de drets; reforçada pels vint segles de pensament reaccionari de l'església catòlica. Per a comprendre aquesta construcció ideològica de l'«home» i de la «dona» i el discurs franquista hi ha ja bastants treballs sobre l'ideal falangista, carlista, catòlic; la Sección Femenina, les figures de la dona construïdes pels nacionalismes, l'adoctrinament, el model de dona als mitjans de comunicació, etc. Des de principis dels anys quaranta la Sección Femenina, que es preocupava d'enviar missatges i idees en aquest sentit, emprà tots els mitjans que tenia al seu abast, sobretot la seva revista. Una editorial signada per Carlos J. Ruiz recollia l'opinió imperant a l'època:

Nosotros comprendemos y amamos a la mujer, y quizá más profundamente que ningún otro pueblo. Lo que nos resistimos a entender es el nuevo concepto, un poco libre, independiente y suelto, de la mujer moderna. Amamos a la mujer que nos espera pasiva, dulce, detrás de una cortina, junto a sus labores y sus rezos. Tememos instintivamente su actividad, sea del orden que sea.⁹⁴

Un altre aspecte important en aquesta construcció hegemònica és el fet que el «temps» tampoc queda exempt del sotmetiment a les regles que defineixen la realitat. Dins l'anàlisi sobre el lligam entre les teories de l'anomenada «nova economia de la família i el treball domèstic» destaquen, com a aportacions d'aquesta teoria, la incorporació del factor temps com un recurs limitat, així com la diferenciació entre temps del treball assalariat, oci i treball domèstic, cosa que implica acabar amb la vella divisió dicotòmica de temps de treball/temps d'oci. La posició que cada persona ocupi en l'estructura econòmica està estretament relacionada amb la forma en què estructuri el sentit del temps. La interpretació del sentit del temps de les dones, històricament apartades de l'esfera productiva pública per la divisió sexual del treball, no coincideix amb la dominant. Com bé afirma Torns:⁹⁵

[...] seguint a Elias, pot apreciar-se com el temps és una construcció sociocultural que s'ha convertit en quelcom natural i invisible. Aquesta naturalització i invisibilització s'ha fet viable perquè, a l'occidental, el temps ha assumit en exclusiva, en la seva dimensió física i cronometrable. D'aquesta manera s'ha oblidat, primer, que el calendari i el rellotge són convencions humanes. I segon, que el temps és molt més complex que un horari. Unes característiques

94 *Medina*, revista de la Sección Femenina, març de 1941.

95 TORNOS, T. (2003): *Les polítiques de temps. Un repte per a les polítiques de l'Estat del Benestar*. Barcelona: Ed. Fundació Nous Horitzons, p. 8.

que si són tingudes en compte, condueixen a analitzar el temps com el que és: una pauta d'ordenació i regulació de fets, usos i maneres de pensar i actuar propis de la vida de les persones en societat. I per tant, una pauta que conforma i tutela els projectes de la vida de les persones.

La dimensió «temps» ha adquirit recentment un protagonisme teòric, a causa del seu lligam estret amb el benestar quotidià. Com recull Torns, l'atenció vers aquesta qüestió prové de dues corrents principalment. D'un costat, trobem a Itàlia que dones vinculades a l'esquerra política reflexionen sobre la repercussió del temps en la vida quotidiana:

Les aportacions teòriques de Balbo, Bimbi, Saracheno, Belloni, entre altres, han fet possible el naixement d'aquesta nova visió del temps i de les polítiques del temps a la ciutat [...] senyalaren en els seus estudis la necessitat d'abordar la vida quotidiana com l'espai de la reproducció [...] i posaren de manifest com el temps i les tasques de cura (una part primordial del treball domèstic-familiar) eren una de les principals fonts de malestar quotidià i de les carències no ateses per l'Estat del Benestar. Un malestar i unes carències que es fan especialment visibles si a més d'enfocar la vida quotidiana com escenari de la reproducció, es contempla les dones com a principals protagonistes.⁹⁶

I per un altre, les aportacions teòriques lligades a la flexibilització i desregulació de la jornada laboral, que sorgeixen amb la crisi de l'ocupació en el si de la Unió Europea. Així doncs, les primeres analitzen el temps amb relació a l'àmbit reproductiu, aquest temps que s'ignora, i la segona, amb relació a l'àmbit productiu. Quant a la visibilitat, a causa del monopoli que obté l'àmbit productiu i els seus respectius elements —treball remunerat i reconegut en el mercat, esfera pública, gènere masculí— el «temps viscut» en aquest àmbit és el que traça els projectes de vida dels individus. Es tracta del temps de la jornada de treball, que arriba a emmascarar-se fent-se passar pel «temps de vida». «Aquesta darrera visió del temps, convertida en el binomi temps-diners, és la que presideix l'actual societat del benestar.»⁹⁷ Què implica el fet que es prengui aquesta visió del temps com a eix vertebrador de la vida de les persones? Que, una vegada més, es tiri terra sobre el treball que protagonitzen les dones en l'àmbit reproductiu:

[...] si el temps s'organitza social i individualment segons la dicotomia jornada laboral - temps lliure, la conseqüència més elemental és que no hi ha temps per cap altre treball, el domèstic-familiar.⁹⁸

⁹⁶ *Idem*, p. 11.

⁹⁷ *Idem*, p. 9.

⁹⁸ *Idem*, p. 7.

La importància del temps en el treball de les dones resulta substancial; atès que el conjunt de tasques que engloben dita labor no es poden computar com a força de treball, la mesura per la qual es comptabilitza serà el temps (els seus usos i concepcions). Davant una visió diacrònica del temps típicament masculina, acotada i parcel·lada, pròpia del treball/ocupació laboral, se situa la visió oposada femenina, la visió sincrònica: un sentit del temps que excedeix allò personal i que té una continuïtat que impedeix que es diferenciï el treball de la pròpia vida. Per això, per a la majoria de les dones, la jornada és la seva vida i la seva vida és la jornada, d'aquí que Durán⁹⁹ utilitzi encertadament «jornada interminable» per referir-se a la jornada de labor de les dones.

Aquesta «sincronia» a què m'estic referint s'accentua en el cas de les dones que assumeixen dobles o triples jornades, les quals obtenen feines poc qualificades, que no els permeten sortir de la precarietat:

[...] el progressiu augment dels sous, les hores extres i la doble o triple ocupació permetien l'entrada a la societat de consum de sectors populars que fins aleshores n'havien estat exclosos.¹⁰⁰

Convertides en malabaristes, mirant de compaginar dos o tres tipus de treballs, sota el sotmetiment d'un temps irrespectuós amb el seu dia a dia, i un context en què la distribució de la «càrrega total de treball» —que proposava Durán— segueix sent un desig, tal com mostren els estudis sobre els usos del temps.

Les dades sobre el treball, així conceptualitzat, mostren sempre una desigual distribució entre dones i homes de la càrrega total de treball. Una desigualtat que es posa de manifest a través de l'ús desigual del temps. Un ús que perjudica, primordialment, les dones adultes de la societat del benestar i, en especial, aquelles que ocupen posicions socials més subordinades. I la conseqüència és que els homes són els principals beneficiaris d'aquest ús desigual del temps, sense diferències ostensibles.¹⁰¹

En la mesura que el temps és l'instrument pel qual es comptabilitza la labor de les dones, es requerirà un escenari que situï aquestes ocupacions, que no és un altre que la vida quotidiana. I és així per la mateixa particularitat del sentit sincrònic del temps viscut en femení, ja que es caracteritza per la no-delimitació entre temps de labor i temps de vida.¹⁰²

99 DURÁN, M. A. (2000): *La contribución del trabajo no remunerado a la economía española: alternativas metodológica*. Madrid: Ed. Instituto de la Mujer.

100 PIQUÉ PADRÓ, J. (2007): «Barraquisme a Tarragona. Any 1964», a *L'home i l'historiador. Miscel·lània en homenatge a Josep M. Recasens i Comes*. Tarragona: Ed. Port de Tarragona.

101 TORNS, T., *op. cit.*, nota 95, p. 6.

102 La vida quotidiana i la ciutat es converteixen en escenaris clau per a portar a terme canvis que garanteixin un «temps» més «vivable» i procliu al benestar quotidià. Vegeu les reflexions que en fan TORNS, *op.*

En definitiva, al llarg d'aquest apartat, amb la intenció d'obrir una esquerda en el concepte hegemònic de treball, he mirat de donar forma a les dues cares de la lluna. D'un costat, el que està a la llum i posseeix reconeixement econòmic i social; i, de l'altre, el que ha estat sempre a la part obscura, sense cap tipus de reconeixement. Com ja he dit, el model d'organització social del treball basat en la divisió sexual, ha presentat un esquema dicotòmic naturalitzat i això ha sigut a causa de la cultura patriarcal i, a més, per l'èxit assolit per les corrents funcionalistes en l'estudi de la família i de la societat en general. En aquest punt i en referència a tot el que hem exposat fins aquí, s'ha de senyalar que és una característica del pensament masculí occidental la categorització en dicotomies. Però aquesta manera de procedir, com qualsevol altra classificació, és arbitrària i no respon a un model únic d'interpretació de la realitat.

5.1.2.2 RUPTURES EPISTEMOLÒGIQUES

Des d'aquesta consideració, hi ha teories al voltant de la perspectiva producció-reproducció que constaten l'obsessió per separar aquestes esferes i demostren la inconsistència de tal oposició. Una d'aquestes és la teoria de l'autonomia relativa de la reproducció social de Humphries i Rubery. Ambdues autores revisen les principals teories que abordaren l'articulació producció-reproducció: teoria neoclàssica, teoria de la segmentació del mercat laboral i la reproducció social, teories marxistes i feministes. Tot això els permet descobrir on es troba la clau de la seva fragilitat. Observen que, des de les diferents òptiques teòriques, s'havia partit d'una anàlisi metodològica que infravalorava la família, és a dir, l'àmbit reproductiu com a variable econòmica. La qual cosa implicava que es plantejava des d'una autonomia absoluta, per la qual cosa la reproducció social es considerava independent del sistema de producció i, d'altra banda, es considerava la reproducció social com a part integrada i adaptable al sistema de producció. En vista a les febleses de la literatura teòrica, resumida bàsicament en l'escàs reconeixement de la incidència de la reproducció en la configuració i manteniment del sistema econòmic, apostaran per la seva teoria, fonamentada sobre aquests principis:¹⁰³

El primer d'aquests és que l'esfera de la reproducció social està articulada amb l'esfera de la producció i forma part integrant de l'economia, [...] és, per tant, relativament independent de l'esfera de la producció [...] per la qual cosa hi ha d'haver una mútua adaptació entre les estructures de la banda de la demanda i de la banda de l'oferta [...], el tercer [principi] és que la relació entre

cit., nota 95; i FERNANDEZ-CORONADO, R. (2008): «Sobre la supuesta neutralidad del espacio urbano», a *Arxius*, n. 19. València: Universitat de València.

103 HUMPHRIES, J. i RUBERY, J. (1994): «La autonomía relativa de la reproducción social: su relación con el sistema de producción», a BORDERÍAS, CARRASCO i ALEMANY (comp.) *Las mujeres y el trabajo: algunas rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria, p. 409.

les esferes de la producció i de la reproducció social només poden explicar-se en termes històrics i no està predeterminada, i, el quart, segons el qual la relació ha d'analitzar-se des d'una perspectiva no funcionalista.

Aquesta teoria, per tant, mostra la liquidat de les barreres que les anteriors perspectives intentaven presentar com a rígides, en la mesura que contempla la incidència mútua entre l'esfera d'allò productiu i d'allò reproductiu. Vull ara introduir ruptures conceptuals en paraules de Borderías, Carrasco i Alemany,¹⁰⁴ que s'han de tenir en compte a l'hora d'abordar l'estudi empíric. Les autores consideren el treball assalariat i el treball domèstic —i la relació d'ambdós— des d'una perspectiva que prova d'articular producció i reproducció.¹⁰⁵ Pensem, en primer lloc, en el treball domèstic. Des de les darreries dels anys setanta del segle xx tenim estudis que aportaren un discurs conceptual sobre la naturalesa del treball domèstic i les seves relacions amb el mode de producció capitalista com un debat polític sobre la posició de classe de les dones i el seu vincle amb el moviment socialista.

Actes populars al camp de futbol de Torreforta, anys 50/60. Autor desconegut. Arxiu CDCT.

Pel que fa al treball assalariat he de ressaltar l'ambigüitat que s'associa al concepte de *treball* ja que fa referència a tres dimensions diferents: activitat, ocupació laboral i treball. La sociologia i l'economia han emprat tradicionalment el concepte de *treball* referit exclusivament a la producció assalariada, el qual resulta completament desajustat i inapropiat per abordar el treball de les dones. D'altra banda, l'adequació dels

104 (1994): *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*, Barcelona: Ed. Icaria.

105 Categories a les quals, segons treballs més recents d'economia feminista hauriem de sumar la de la cura i atenció als altres de forma diferenciada, vegeu en aquest sentit PÉREZ OROZCO, A. (2006): *Perspectivas Feministas en torno a la Economía: El caso de los Cuidados*. Madrid: Ed. Universidad Complutense.

indicadors de mesura del treball assalariat a través de les estadístiques oficials està sent replantejada a la llum de la considerable dimensió que està adquirint l'economia no oficial avui, mentre que a la vegada cada cop són més nombrosos els estudis històrics realitzats des d'aquests paràmetres, la qual cosa ens indica que també, per a èpoques més reculades, és indispensable ressaltar la no-conveniència d'analitzar sola i exclusivament amb conceptes formals (i/o masculins). A més, la teoria del capital humà, que enfonsa les seves arrels en la teoria d'economia neoclàssica, posa de manifest que les dones acumulen menys capital humà que els homes, inverteixen menys en la seva pròpia formació, cosa que els impedeix obtenir rendiments futurs i explica els seus salaris més baixos. Això no obstant, els creadors d'aquesta teoria no es pregunten per les causes que provoquen tal diferenciació de gènere. En canvi, les teories del mercat dual i de la segmentació del mercat de treball, que apareixen entre els anys seixanta i setanta del segle passat als Estats Units, ofereixen, igual que les teories marxistes coetànies, nous elements per a l'anàlisi de les desigualtats socials però no atenen la problemàtica que es deriva de la descripció de gènere. Precisament una de les crítiques més concretes realitzades a aquesta teoria ha estat la seva suposada «neutralitat sexual».

Per tant, resulta evident que les dones i, en especial, les feines i treballs portats a terme per elles, no poden estudiar-se des d'òptiques d'aquesta mena. En resum: el meu estudi s'ha bastit sobre una perspectiva de gènere, sense la qual resultaria del tot punt impossible retirar el vel opac i obscur de la invisibilitat. Així, doncs, hem vist els plantejaments capaços de trencar definitivament amb el model hegemònic de treball, però hi ha aspectes en la nostra recerca que exigeixen abordar un altre tipus d'ocupació laboral no considerada fins aquí. Hi ha, efectivament, una forma de treball que se situa als llimbs d'aquest esquema, no s'ubica exactament ni en l'àmbit productiu ni en el reproductiu, encara que entra, per dir-ho en la classificació que he proposat, en el concepte ampli de treball, malgrat que ni es considera públic ni privat, ni habita en la plena visibilitat, però tampoc se sotmet a l'obaga completa de la labor. Estic parlant del treball submergit, al qual m'aproparé a continuació.

5.1.2.3 TREBALL SUBMERGIT

Les dràstiques barreres que imposà el règim franquista vers el treball pagat de les dones no impediren que milions d'aquestes dones haguessin de buscar un mitjà de vida, només ho van fer molt més difícil. Es donava una flagrant incompatibilitat entre el discurs oficial i les necessitats de les economies familiars de les classes populars, pendents dels petits sous de les dones, moltes d'elles allunyades per aquesta causa de la plena dedicació a la llar que se'ls requeria.¹⁰⁶

106 MIR CUCÓ, C. (2005): «Mujer y franquismo», a M. ORTIZ HERAS, *Memoria e Historia del franquismo*, V Encuentro de historiadoras del franquismo. Conca: Universidad de Castilla la Mancha, p. 153-170.

Cuando me casé remendaba ropa en casa que me traían las payesas... Y haciendo faenas por las casas, mi marido no quería pero yo le dije... mira, nosotros vivíamos realquilados en una habitación, allí en casa de un tío de mi marido [...]. Mi marido trabajaba de payés y ganaba 30 duros a la semana [...], él no quería que yo trabajara porque como yo he trabajado tantísimo, pues quería que yo no trabajara, y yo le decía, «pues mira, yo tendré que trabajar porque no vamos a estar toda la vida metidos en una habitación realquilada, pues mientras yo no tenga crios...». Pues él se iba por la mañana de payés a trabajar en el campo, ¿y yo qué iba a estar con los brazos cruzados? Yo me cogí dos casas y hacía tres o cuatro horas por la mañana, y tres o cuatro por la tarde [...] y cuando él venía yo tenía mi cena y mis cosas arregladas, y luego estaba lo de ganar alguna peseta [...]. En aquellos tiempos, ¿qué te iban a pagar? A lo mejor estabas trabajando cuatro horas y te daban ocho duros al mes [...]. No me tenían contratada, no tenía seguro [...]. Si yo hubiese sabido leer pues yo me hubiera puesto en un comercio o una tienda, pero la desgracia de no saber leer...¹⁰⁷

A pesar de l'interès oficial en què les casades abandonessin l'ocupació laboral i es dediquessin a la seva família (i, en tot cas, a treballar a domicili), les feines de les dones es mantingueren, especialment a l'agricultura fins als anys seixanta, a la indústria de béns de consum en molts casos a casa —confecció, conserves, tabac, calçat, joguets, més endavant components electrònics— i en el servei domèstic:

[...] con treinta años me vine a Tarragona después de servir en una casa de gente muy rica.¹⁰⁸

I en d'altres treballs afins —costureres, planxadors, rentadors. Es tracta de sectors intensius de mà d'obra i on, per tant, poder pagar poc a les treballadores era fonamental per mantenir els beneficis de l'empresari, o bé de sectors tradicionalment feminitzats on la substitució de dones per homes no era una possibilitat, com el servei domèstic.

El treball submergit, per la seva naturalesa, ha de ser entès des del prisma jurídic, car és aquest el que marca la línia de què està dins de la llei i de què en queda al marge. Aquest *treball irregular*¹⁰⁹ restaria a mig camí entre el que és legal i el que és il·legal. La forma mitjançant la qual es desenvolupa l'activitat és il·legal (no hi ha regulació laboral), però no l'activitat en si mateixa. El treball remunerat de les

107 Asunción. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, cassetts 3.

108 *Ibidem*.

109 Això no obstant, cal diferenciar entre treball criminal, que són les activitats il·legals i, per tant, sancionables només pel fet de fer-les, i les activitats que, simplement, per la manera de fer-les trenquen les normes laborals.

dones moltes vegades s'ubica en el treball irregular, ja que el patriarcat les empeny vers aquest àmbit difós del no-reconeixement, on el que és il·legal frega la legalitat. Seguint a Banyuls,¹¹⁰ hi ha tres tipus de treball irregular. El primer vindria definit per les situacions en què no es viola de manera significativa la legislació laboral; això es mantindria dins de l'economia oficial a efectes de condicions de treball i protecció social. Pot tenir un pes significatiu en la fiscalitat, però no s'alteren les condicions laborals. A Torreforta:

Fa dos anys aquí hi havia un taller de confecció però van tancar... Estava al carrer Francolí, i pagaven la meitat del que es cobrava a una *boutique*, era una misèria... Això perquè la *dueña* del taller era una intermediària i ella es quedava amb una part dels diners.¹¹¹

El segon tipus serien els treballs «al·legals», més que il·legals; aquests estan caracteritzats per gaudir de remuneració econòmica però no estan subjectes a cap regulació o, si n'hi ha alguna, és inadequada. Seria en bona mesura el cas del servei domèstic a Espanya, on l'escassa normativa fa que siguin una minsa minoria les treballadores donades d'alta en el règim especial de la Seguretat Social.

Me casé en 1950 y mi marido murió en 1955 [...]. Entonces me puse a trabajar como una fiera [...], limpiar colegios [...], a Casa Recasens... Se me murió la niña, ay! sin nena, sin marido... [fui] a la Universidad Laboral a ver si había trabajo y me dieron trabajo allí. Allí he estado 25 años [...], por lo menos me ha quedado una buena paga, vivo tranquila, no me ha faltado de nada, tengo dos pagas de mi marido, la de militar y la de paleta, pequeñas, pero son dos, y la mía.¹¹²

El servei domèstic, a més, pren una nova dimensió en l'actualitat, a causa de l'augment progressiu de treballadors i treballadores immigrants no regularitzats, que són els que generalment fan aquestes feines.

El darrer tipus serien aquells treballs que vulneren àmpliament la legislació laboral; en aquest cas es tractaria d'un treball remunerat sense contracte, el comunament conegut com *treball negre*.

Nos conocíamos muchos, cosía mucho, hacía cortinas con la máquina para toda la calle, me levantaba muy temprano, me daba la gente las medidas y yo les cosía para la calle.¹¹³

110 BANYULS, J. *et al.* (2003): «Empleo informal y precariedad laboral: las empleadas de hogar», *Sociología del Trabajo*, n. 47. València: Universitat de València.

111 Dolores. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, cassetts 3.

112 Pepi. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Memòria Biogràfica, caixa 201-210, codi 201.

113 Conchi (Torreforta, 2011).

Però, més enllà de la definició que, des d'un punt de vista jurídic, es pot donar sobre aquest treball que s'insereix en l'economia submergida, hi ha una sèrie de factors estructurals que no podem ni perdre de vista. A aquestes alçades resulta obvi el fet que les dones, al llarg de la història, han treballat fora de l'àmbit considerat sola i exclusivament reproductiu. Aleshores, és lògic preguntar-nos: quina posició ocupaven en l'estructura productiva? Quin tipus de treballs els assignava un sistema que les enfonsava en la invisibilitat? No podia ser un altre, en molts casos, que el treball submergit, a mig camí entre el destí que el capitalisme li havia adjudicat i el ple reconeixement reservat als homes. És per tot això que, sens dubte, podem parlar de la feminització del treball submergit.

Ahir com avui, s'entén:

[...] que la mujer tiende a concentrarse en actividades que son: a) compatibles con la reproducción, y más precisamente, con el cuidado de los niños; b) relacionadas con su clase; c) subordinadas al trabajo del hombre y también sometidas a relaciones jerárquicas basadas en la edad; d) consideradas una extensión de la actividad doméstica; e) poco permanentes y con una remuneración relativamente baja.¹¹⁴

La primera característica ens remet a la doble càrrega de treball i labor a què estan exposades les dones que participen en aquestes activitats: d'una banda, obligades a complir amb el treball reproductiu i, per l'altra, amb el treball submergit. Es destil·la que aquesta participació no transgredeix el model hegemònic de construcció de gèneres, en la mesura que la imposició del treball reproductiu era inqüestionable, per tant, el fet d'integrar-se al món laboral restava constret a les seves responsabilitats de dona, mare i esposa.¹¹⁵ A més, respecte a la dimensió temporal, el temps sincrònic s'apodera d'aquest col·lectiu de dones, de tal manera que el còmput d'hores viscudes al dia es tradueix en hores treballades, la qual cosa impedeix que siguin «vivibles». Una altra restricció, procedent dels «deures» de les dones a la llar, és la vinculada amb l'escassa mobilitat física de les dones que, lligades a la cura dels infants, es veuen en moltes ocasions forçades a optar pel treball a domicili, la qual cosa limita així les relacions socials que la feina, com espai de socialització, els podria proporcionar. El fet que les activitats desenvolupades per les dones es considerin una extensió de la labor domèstica ens remet, una vegada més, a la socialització que reben, mentre ofereix una idea de quina mena de treballs protagonitzaven. Dit d'una altra manera:

[...] las actividades retribuidas de la mujer son a menudo una extensión de su trabajo doméstico. Así ocurre con las tareas consideradas típicamente como

114 BENERÍA, L., *op. cit.*, nota 7, p.1.

115 Una interessant anàlisi sobre la qüestió, contextualitzat en la nostra contemporaneïtat, és el que fa BALBO, L., (1994): «La doble presencia», a C. BORDERÍAS, C. CARRASCO i C. ALEMANY, *Las mujeres y el Trabajo*. Barcelona: Ed. Icaria.

trabajo femenino, no masculino. Los ejemplos de esta tipificación sexual de los puestos de trabajo, tan dominante en el empleo industrial, son también abundantes en las sociedades rurales. El bordado, el tejido a mano y otras artesanías son ejemplos típicos y comunes.¹¹⁶

A més, la posició de les dones en l'àmbit reproductiu i la consideració del treball fora d'aquest àmbit com una extensió d'aquest mateix, s'empra com una eina de legitimitació per a relegar les dones a situacions més mal pagades i quasi ni reconegudes, com exposa Benería. La seva concentració primària en tasques relacionades amb la reproducció té dues conseqüències principals:

Una es que para la sociedad patriarcal, la producción no-doméstica es primordialmente ocupación del hombre [...] La otra es que la remuneración de la mujer se considera complementaria, no como fuente primaria de renta familiar; este hecho es la base de los escasos ingresos de la mujer y de su discriminación salarial.¹¹⁷

Com hem anat veient, el treball productiu de les dones ocupa un espai ambigu a l'economia. El treball submergit és un treball infravalorat socialment, política i econòmica; com que se situa fora de la llei les treballadores resten al marge d'alguns drets intrínsecs als quals sí que accedeixen altres treballadors, però, a més, moltes vegades queden també al marge d'un treball ben retribuït. Els sous tendeixen a ser menors i menys valorats, la divisió de gènere es fa patent en aquest tipus de treballs:

[...] frente a la continuidad ideal del trabajo del marido [...], el trabajo de la mujer en la producción se presenta por tanto como una circunstancia discontinua en el tiempo.¹¹⁸

Aquesta discontinuïtat fa que el treball submergit sigui una via assequible per les «anades i vingudes» de les dones a la esfera productiva / remunerada. A causa dels rols que han de realitzar en l'àmbit reproductiu solen restar enclaustrades en el treball submergit i, més concretament, en el treball negre.

Ara cusen a casa, fan vestidets de nines o roba pel Prenatal [...]. La roba de nines és de la casa Famosa, com les Barriguitas... A elles els hi donen la roba ja tallada i la cusen. Hi ha molta gent fent vestidets. Cobren molt poc..., per cada vestit paguen unes set pessetes. Ve retallat i tenen que posar-li el pitet, el coll i els punys, després el velcro, els baixos [...]. Les paguen a set o vuit

116 BENERÍA, *op. cit.*, nota 7, p. 65.

117 *Idem.*

118 NAROTZKY, S. (1988): *Trabajar en Familia. Mujeres, hogares y taller*, València: Ed. Institució Alfons el Magnànim.

pessetes depenent de la mida del vestit. Si no ho cusen bé els retornen i tenen que tornar a fer-lo perquè si no, no cobren.¹¹⁹

A més, el treball de les dones històricament s'ha menysvalorat amb l'argument que les dones no treballen, en tot cas «ajuden» l'home, encara que, com demostren els estudis duts a terme, el treball a domicili constitueix en moltes ocasions un suport important per als ingressos del grup familiar. Amb tot, és un treball que resulta imprescindible però que es disfressa d'una suposada voluntarietat: ella treballa perquè vol en l'àmbit no productiu, per tant, només col·labora. La simple denominació d'ajuda desqualifica i col·loca el treball de les dones per sota del dels homes. A més, el sistema de Seguretat Social que garantia a les casades la cobertura dels beneficis sanitaris i de viudetat per la cotització del marit, desincentivava que es donessin d'alta com a autònomes o que exigissin a qui els donava feina que les donés d'alta i, en general, quan tenien opció, preferien que la família els pagués en efectiu allò que haurien de cotitzar a la Seguretat Social.

Per fer un tràmit, les dones van a la oficina de l'INEM [...]. Per demanar una beca demanen el certificat de l'atur i per un volant mèdic també, si és que la dona no té cartilla.¹²⁰

Cuando estaba enferma tenía que usar la cartilla de mi marido, porque no estábamos aseguradas [...]. Nos han explotado muchísimo, como había necesidad y falta, pues tenía que aguantar.¹²¹

En definitiva:

Lejos de «proteger» el trabajo femenino, la legislación franquista expulsó a las mujeres del mercado de trabajo regular y las relegó a las actividades domésticas o al empleo sumergido, vinculado de un modo u otro a estas últimas.¹²²

Un treball submergit que alimentava unes trajectòries laborals dramàtiques, de dones que treballaven des de la infància, en jornades interminables, per salaris mínims, però sumant sovint un ingrés mensual superior al del marit, si aquest existia. Si bé la totalitat del col·lectiu de dones està sotmès a la desigualtat de gènere, entre

119 Dolores. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, cassetts 3.

120 *Ibidem*.

121 Asunción. Arxiu Etnogràfic de Catalunya. Fons Dona, cassetts 1.

122 PÉREZ PÉREZ, J. A. (2007): «Trabajo doméstico y economías sumergidas en el Gran Bilbao a lo largo del desarrollismo: un mundo invisible y femenino», a J. BABIANO (ed.): *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Ed. Libros de la Catarata y Fundación 1º de Mayo, p. 77-138.

elles existeix una complexitat de la qual les desigualtats de classe¹²³ en són responsables. L'èxit amb què es vesteix sovint la incorporació de les dones al mercat de treball remunerat no és res més que el que protagonitzaren una minoria de dones de classe mitjana-alta, en un període històric determinat. Les dones de les classes treballadores —com els criats i esclaus d'altres èpoques— han treballat sempre, a causa que el seu estatus socioeconòmic no els permetia restringir-se únicament a l'esfera que se'ls assignava, de manera que només les dones benestants i riques podien complir amb aquest «model ideal». D'altra banda, cal dir que, avui en dia, respecte al col·lectiu de dones a l'àmbit productiu, es suma un tercer (i potser un quart) eix de desigualtat, és el que en la literatura sociològica es coneix com a *triple eix de desigualtat*: gènere, classe i ètnia, al qual se li hauria de sumar, convertint-lo així en quàdruple, la raça.

* * *

L'epistemologia feminista, com d'altres corrents crítics —postmodernisme, post-decolonialisme, pensament fronterer—, qüestionen radicalment el concepte de raó (universal, patriarcal, eurocentrista i capitalista) vigent a la ciència occidental des dels temps de la Il·lustració. És per això que la pretesa objectivitat científica no esdevé una fita a assolir, considerant que és impossible. Qualsevol científica honesta sap que el subjecte investigador propi de la ciència clàssica (neutral, intercanviable, imparcial, sense prejudicis, d'ànim inalterable) no es pot fer extensiu a les dones, nosaltres no ens sentim còmodes ni identificades amb aquesta descripció. Menys encara des que vàrem comprovar com la ciència en general i, per tant la història en particular, ens havia invisibilitzat, havia negat els sabers de les dones, reduint-nos o, fins i tot vetant-nos l'accés a la generació de coneixement, no havíem tingut «l'espai propi» (Virginia Woolf) de producció de ciència. Per tant, la història havia sigut una, masculina, d'àmbit públic i enaltidora dels valors dels homes. Ja fa molts anys que em vaig començar a replantejar com es podia superar aquesta visió clàssica de la ciència i del saber tan poc universal —valgui la paradoxa— i tan extremadament excloent. Fou ja des d'aleshores que vaig poder jugar el meu activisme polític, des de la política de base (feminista, associacionista, sindicalista) amb el meu replantejament epistemològic. I fou llavors quan vaig trobar les científiques i pensadores, en especial Fox Keller, Harding i Haraway. Cap d'elles és historiadora, però gràcies a elles vaig poder reenfocar el meu ofici de construcció històrica des de supòsits completament diferents.

El meu interès per la història de la ciutat té arrels encara més llunyanes. Abans d'iniciar la carrera d'història vaig començar la d'arquitectura, vaig fer primer i segon, els cursos selectius de la Politècnica. A l'arribar a tercer, però, vaig comprendre que aquell no era el meu camí. Havia arribat a la Universitat molt jove, amb disset anys poca cosa sabia dels meus veritables interessos. En realitat en aquells temps m'entusi-

123 Vegeu COMBES, D. i HAICAULT, M. (1994): «Producción y reproducción. Relaciones sociales de sexo y de clase», a BORDERÍAS, CARRASCO i ALEMANY, *op. cit.*

asmava gairebé per tot, havia fet el batxillerat de ciències i em dolia no haver estudiat grec, totes les assignatures tenien, per a mi, algun encant especial. A tercer d'arquitectura, malgrat tot, vaig veure amb claredat que quan em topava amb alguna assignatura relacionada amb la història (història de l'art, història de l'urbanisme) era realment feliç, que quan feia treball d'arxiu em passaven les hores sense adonar-me'n... Va ser constatar aquest fet, el de descobrir la meva vocació, l'empenta definitiva per fer un gir complet a les meves aspiracions professionals i acadèmiques.

Per totes aquestes raons, barrejades amb d'altres, com les ganes d'acostar la gent jove a la recerca, les meves inquietuds procedents de la impartició de l'assignatura d'Història de les Dones al màster interuniversitari d'Estudis de Dones, Gènere i Ciutadania, així com creure que les noves generacions de noies —feministes o no— han de saber tot el que van afrontar les nostres mares i àvies i amb quantes dificultats ho van haver de fer, em van decidir a presentar un projecte d'investigació a l'Institut Català de les Dones ara fa tres anys, titulat *Per amor a la ciutat: les dones del passat, present i futur de Tarragona*. Hi vaig involucrar dotze dones universitàries, algunes dedicades a les tasques de coordinació, d'altres a la recerca d'arxiu i etnogràfica, d'altres al disseny i producció d'un documental i dels panell d'una exposició. Algunes d'elles són les qui han redactat els diferents capítols d'aquest llibre, totes, tal com exposen, han tingut algun tipus de vinculació amb el que han estudiat i redactat. Una potencialitat que té l'acadèmia, com proposa Bourdieu, és l'aliança entre investigadores i militants, que fa de l'anàlisi científica una eina susceptible de convertir-se en un instrument d'emancipació al servei dels moviments socials, facilitant el coneixement de la realitat, condició indispensable per a l'èxit de qualsevol acció, l'objectiu del qual sigui transformar-la. En aquest sentit la tasca fonamental és la de combatre el pensament únic present en múltiples manifestacions culturals i polítiques de la nostra quotidianitat i la divulgació d'elements fonamentals per a la construcció del pensament crític.

A més d'aportar el coneixement de la realitat i contrarestar el pensament únic, una altra de les aportacions que des de l'acadèmia es pot fer als moviments emancipadors és allò que Foucault anomena «la insurrecció dels sabers sotmesos»; la posada en valor de sabers que havien sigut desqualificats com no competents, ingenus, inferiors, per sota del nivell de la ciència requerida, presents i emmascarats dins els conjunts funcionals i sistemàtics, tal com proposa el postfeminisme. Des de l'exercici acadèmic de les ciències socials es poden atendre diverses propostes de ciència participativa, cosa que potencia les possibilitats del rol de la investigadora a la societat, que traça una tensió entre actora tècnica i especialista, i neutralitza en bona mesura el rol de l'especialista institucional. D'aquesta manera, obre el coneixement científic i la seva producció als diferents subjectes socials mitjançant l'ús de metodologies participatives, orientades a conèixer i sensibilitzar els agents de la societat local. Les metodologies poden ser concebudes no com a generadores d'artefactes, sinó com a eines que impliquen la creació de coneixement i que, en aquest sentit, poden assentar les

bases de la redefinició de les formes de representació, les problemàtiques abordades, els tipus d'accions a seguir, l'ajustament de les polítiques i, en darrer terme, contribuir que les pròpies poblacions es repositionin com a subjectes socials.

Perquè estic convençuda que treballar amb les memòries, vivències i experiències de les dones no és quelcom que es pugui realitzar des de la mirada freda, imparcial i insípida de l'investigador clàssic, vaig endegar, animar i esperonar aquest projecte. Les dones som, ja des de la dicotomia de la filosofia platònica, *pathos* —passió— enfront al *logos* —raó— masculí. Si bé aquest binarisme ha implicat, al llarg de la història de la humanitat, discriminació vers les dones, també té la seva part positiva. Ha permès que nosaltres mateixes reivindicuem una manera diferent de fer recerca, de construir pensament, també des de la sensibilitat, emoció, i, per què no, des de la pròpia subjectivitat. Per això creem, estudiem i fem història a partir d'altres plantejaments, des d'altres paràmetres, amb metodologies diferents i amb distintes finalitats. Com deia Christine de Pizan, ho fem: «des dels nostres cossos de dona».

5.2 Arxius, bibliografia, bibliografia web, premsa i fonts orals

Arxius

Arxiu Etnogràfic de Catalunya

Arxiu Històric de Tarragona

Bibliografia

ARENDRT, H. (1974): *La condición humana*. Barcelona: Ed. Seix Barral.

BALBO, L. (1994): «La doble presencia», a C. BORDERÍAS, C. CARRASCO i C. ALEMANY: *Las mujeres y el Trabajo*. Barcelona: Ed. Icaria.

BANYULS, J. *et al.*, (2003): «Empleo informal y precariedad laboral: las empleadas de hogar», *Sociología del Trabajo*, núm. 47. València: Universitat de València.

BARRACHINA, M. A. (2003): «Discurso médico y modelos de género. Pequeña Historia de una vuelta atrás», a NIELFA, G.: *Mujeres y hombres en la España franquista. Sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Ed. Editorial Complutense.

BENERÍA, L. (1998): «Reproducción, producción y división sexual del trabajo», *Mientras Tanto*/6.

BOHIGAS, F. (1947): *¿Qué profesión elegir? Guía de profesiones femeninas*. Madrid: Ed. Mayfe.

BORDERÍAS, C. (1991): «Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares a través del servicio doméstico», *Historia y Fuente Oral*, 6.

- BORDERÍAS, C., (1991): «Proyectos, Estrategias Familiares y Trayectorias Sociales Femeninas», a PRAT, J., U. MARTÍNEZ, J. CONTRERAS, I. MORENO (org.): *Antropología de los Pueblos de España*. Madrid: Ed. Taurus.
- BORDERÍAS, C. (1993): «Emigración y trayectorias sociales femeninas», *Historia Social*, 17.
- BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C., i ALEMANY, C. (comp.) (1994): *Las mujeres y el trabajo: algunas rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria.
- BORDERÍAS, C. i LÓPEZ GUALLAR, P. (2001): *La teoría del salario obrero y la subestimación del trabajo femenino en Ildefons Cerdá*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- COMAS D'ARGEMIR, D. (1990): *Vides de Dones: Treball, Família i Sociabilitat entre les Dones de Classes Populars a Catalunya (1900-1960)*. Barcelona: Ed. Fundació Serveis de Cultura Popular Alta Fulla.
- COMAS D'ARGEMIR, D. (1995): *Trabajo, Género y Cultura: Las Construcciones de Desigualdades entre Hombres y Mujeres*. Barcelona: Ed. Icaria/Institut Català d'Antropologia.
- COMBES, D. i HAICAULT, M. (1994): «Producción y reproducción. Relaciones sociales de sexo y de clase» a BORDERÍAS, CARRASCO i ALEMANY, (comp.): *Las mujeres y el trabajo: algunas rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria.
- CUADRADA, C. (1999): «Dones i naturalesa a les societats antigues i medievals: arguments per a la submissió del treball femení», *Revista de Catalunya*, núm. 145.
- CUADRADA, C., (1999): «Les dones en el treball urbà (ss. XIV-XV)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 29.
- CUADRADA, C., (2005): «De lo femenino y de lo masculino: interpretaciones teóricas», a CUADRADA, C. (coord.): *Dones, coneixement i societat*. Tarragona: Ed. Fundació Requesens-Universitat Rovira i Virgili.
- CUADRADA, C., (2009): «La tasca civilitzadora de les dones: les absències històriques», a CUADRADA, C. (coord.): *Memòries de dones*. Tarragona: Arola Editors.
- DUCH PLANA, M. i FERRÉ BALDRICH, M. (2009): *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*, Tarragona: Cercle d'Estudis Guillem Oliver.
- DURÁN, M. A. (2000): *La contribución del trabajo no remunerado a la economía española: alternativas metodológicas*. Madrid: Ed. Instituto de la Mujer.
- FERNANDEZ-CORONADO, R. (2008): «Sobre la supuesta neutralidad del espacio urbano», *Arxius*, núm. 19. València: Universitat de València.
- GARCÍA-NIETO PARÍS, M. C. (ed.) (1991): *La palabra de las mujeres. Una propuesta didáctica para hacer historia (1931-1990)*. Madrid: Ed. Popular.
- GÓMEZ MARTÍN, A. i LÓPEZ ZAPICO, M. A. (2006): «Almas de salitre, almas de carbón: memoria e identidad colectiva femenina durante la postguerra a través de testimonios orales de mujeres asturianas», *XIII Coloquio Internacional de la AEI-HM: La Historia de las mujeres. Perspectivas actuales*. Barcelona. Edició CD-Rom.

- HARSTOCK, N. M. (1997): «The Feminist Standpoint. Developing the Ground for a Specifically Feminist Historian Materialism», a L. NICHOLSON (ed.): *The Second Wave. A Reader in Feminist Theory*. Nova York-Londres: Routledge.
- HUMPHRIES, J. i RUBY, J. (1994): «La autonomía relativa de la reproducción social: su relación con el sistema de producción», a BORDERÍAS, CARRASCO i ALEMANY, (comp.): *Las mujeres y el trabajo: algunas rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria.
- IGLESIAS, M. L. (2006): «Las sacrificadas. El trabajo de las amas de casa en la ciudad franquista. Las Palmas de Gran Canaria, 1940-1970», *XIII Coloquio Internacional de la AEIHM: La Historia de las mujeres. Perspectivas actuales*. Barcelona. Edició CD-Rom.
- LAFUENTE, I. (1999): *Tiempos de hambre. Viaje a la España de la posguerra*. Madrid: Ed. Temas de Hoy.
- LARGUÍA, I. i DUMOULIN, J. (1971): «Hacia una ciencia de la liberación de la mujer», *Casa de las Américas*, núm. 65-66; *New Left Review*, núm. 83 (1973); 89 (1976) i 94 (1979).
- MIR CUCÓ, C. (2005): «Mujer y franquismo», a M. ORTIZ HERAS: *Memoria e Historia del franquismo, V Encuentro de historiadores del franquismo*. Conca: Universidad de Castilla la Mancha.
- MIR CURCÓ, C. (2005): «Mesa 5. Relaciones de comunicaciones: Mujer y franquismo», a Ortiz Heras, M. *Memoria e Historia del franquismo. V Encuentro de historiadores del franquismo*. Conca: Universidad de Castilla la Mancha.
- NAROTZKY, S. (1988): *Trabajar en Familia. Mujeres, hogares y taller*. València: Ed. Institutió Alfons el Magnànim.
- NAROTZKY, S. (1988): *Trabajar en Familia: Mujeres, Hogares y Talleres*. València: Institutió Alfons el Magnànim.
- PALAU, M. (2009): «Escriure les memòries de les dones», a CUADRADA, C. (coord.): *Memòries de dones*. Tarragona: Ed. Arola.
- PÉREZ OROZCO, A. (2005): «El trabajo invisible», *Periódico Diagonal*, núm. 1. Especial *La crisis de los cuidados. Mujer y trabajo: el trabajo invisible*. Madrid, del 3 al 16 de març.
- PÉREZ OROZCO, A. (2006): *Perspectivas Feministas en torno a la Economía: El caso de los Cuidados*. Madrid: Ed. Universidad Complutense.
- PÉREZ-FUENTES, P. (2003): «Ganadores de pan y amas de casa: Los límites del modelo de Male Breadwinner family, Vizcaya, 1900-1965», a SARASÚA, C. i GÁLVEZ, L. (ed.): *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alacant: Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- PÉREZ-FUENTES, P. (2003): «Orígenes culturales de la división sexual del trabajo en España (1899-1935)», a SARASÚA, C. i GÁLVEZ, L. (ed.): *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alacant: Publicaciones de la Universidad de Alicante.

- PÉREZ PÉREZ, J. A. (2007): «Trabajo doméstico y economías sumergidas en el Gran Bilbao a lo largo del desarrollismo: un mundo invisible y femenino», a J. BABIANO (ed.): *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Ed. Libros de la Catarata y Fundación 1º de Mayo.
- PIQUÉ PADRÓ, J., (2007): «Barraquisme a Tarragona. Any 1964», a *L'home i l'historiador. Miscel·lània en homenatge a Josep M. Recasens i Comes*. Tarragona: Port de Tarragona.
- ROMO PARRA, (2006): «Entre la felicidad y el malestar: sentimientos, percepciones y vivencias de las amas de casa a final del franquismo», *XIII Coloquio Internacional de la AEIHM: La Historia de las mujeres. Perspectivas actuales*. Barcelona, 19-21 d'octubre. Edición CD-Rom.
- RUBIN, G., (1986): «El tráfico de mujeres. Notas sobre la 'economía política' del sexo», *Nueva Antropología*, vol. VIII, núm. 30, novembre de 1986.
- RUIZ FRANCO, R., (2006): «Las mujeres juristas y las últimas reformas legales del Franquismo (1966-1975)», *XIII Coloquio Internacional de la AEIHM: La Historia de las mujeres. Perspectivas actuales*. Barcelona, 19-21 d'octubre. Edició CD-Rom.
- SARASÚA, C., GÁLVEZ, L. (ed.) (2003): «Introducción», a SARASÚA, C. i GÁLVEZ, L. (ed.): *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alacant: Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- SARASÚA, C., MALLORQUÍ, N. (2006): «La tasa de actividad femenina en el primer franquismo. Notas para una reconstrucción», *XIII Coloquio Internacional de la AEIHM: La Historia de las mujeres. Perspectivas actuales*. Barcelona, 19-21 d'octubre. Edició CD-Rom.
- SARASÚA, C., MOLINERO, C. (2008): «Trabajo y niveles de vida en el franquismo. Un estado de la cuestión desde una perspectiva de género», a C. BORDERÍAS (ed): *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*. Barcelona: Icaria.
- SCOTT, J.W. (1993): «La mujer trabajadora en el siglo XIX», a G. DUBY, M. PERROT (coords.): *Historia de las mujeres*. Madrid: Ed. Taurus.
- TORNS, T. (2003): *Les polítiques de temps. Un repte per a les polítiques de l'Estat del Benestar*. Barcelona: Ed. Fundació Nous Horitzons.
- VIMORT, J. (1965): *Nuestros hijos y la vida de familia*. Barcelona: Ed. Herder.

Prensa

Consigna, 1946, n. 69, 22.

Medina, revista de la Sección Femenina, març de 1941.

Bibliografia web

<<http://www.tv3.cat/videos/2333059/Barraques-La-ciutat-oblidada>>

<<http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/67926282101469673765679/index.htm>>

Fonts orals

Agustí Mataró (Barcelona, 31.03.2012)

Asunción (AEC)

Charo Romano (Tarragona, 2008)

Conchi (Torreforta, 2011)

Dolores (AEC)

Emilia (Torreforta, 2011)

Esperanza García (Barcelona, 31.03.2012)

José Manuel Martínez Toledano (Barcelona, 31.03.2012)

Juana (AEC)

Julia Aceituno (Barcelona, 31.03.2012)

Pepi (AEC)

Rafael Usero (Barcelona, 31.03.2012)

Rosario (AEC)

6. DONES EN LLUITA: EL BARRI I LES FÀBRIGUES

Joana Badia Rion

Celia Camps Pérez

Laia Estrada Cañón

Elisabeth Sánchez Legaz

Militants de Cau de Llunes (AFRT)

i membres de l'associació Causa Morada

Les dones, totes nosaltres, sempre hem estat en lluita, en tots els períodes de la història i en tots els àmbits de la realitat que ens envolta. Les línies que llegireu a continuació versen sobre aquestes batalles per la dignitat de les dones del barri de Torreforta. Explorarem els diferents àmbits d'acció, des del moviment veïnal fins a les fàbriques, referint-nos especialment a la Valmeline i la Tabacalera com exemples paradigmàtics. La revisió d'aquesta història viva passa pel gresol de la pròpia subjectivitat, la de quatre dones que procedint de disciplines diferents coincidim en un aspecte clau: la lluita per l'alliberament de classe i de nació però sobretot en la de gènere. Conscients d'aquesta mirada i mitjançant entrevistes amb diverses dones que lluitaren per viure en un món més just, hem intentat construir una nova visió de la història d'aquest barri i fer tornar les dones a primera línia.

6.1 Context econòmic i social de les dones en el tardofranquisme

6.1.1 *La construcció de la dona en el franquisme*

El període del franquisme (1939-1975) representarà per a tota la ciutadania en general, però per a les dones en particular, un brutal retrocés en els drets i un retorn forçat a l'espai domèstic. Malgrat això, i com veurem en les properes línies, les dones sempre han treballat i ho continuaran fent en aquest període, bregant contínuament amb la legislació que s'introduirà a partir de l'any 1938 i amb la imatge de la «perfecta esposa» que el règim els imposarà per tots els canals possibles, ja des de ben petites.

Des del règim franquista, se situarà la família com la garant principal del nou estat, i en convertia la dona en guardiana:

El verdadero deber de las mujeres con la Patria es formar familias con una base exacta de austeridad y alegría, en donde se fomente todo lo tradicional [...]. Lo que no haremos nunca es ponerlas en competencia con ellos porque jamás llegarán a igualarlos y en cambio pierden toda la elegancia y toda la gracia indispensable para la convivencia [...]¹

Des de l'Estat s'utilitzaran totes les armes que estan al seu abast per mantenir la dona en l'espai domèstic i revertir la posició en l'espai públic que moltes noies havien tingut durant la Segona República i la Guerra Civil. Així, s'implantarà la figura de l'àngel de la llar o la «perfecta casada», perpetuada per mares, primerament, i reforçada en un segon moment per l'escola i la societat, tal com apunta Simone de Beauvoir:

Tot contribueix a confirmar als ulls de la nena aquesta jerarquia. La seva cultura històrica, literària, les cançons, les llegendes que la van bressolar són una exaltació de l'home...²

Aquests rols femenins marcaran com a única fita de la dona seguir el seu destí «biològic i religiós», la maternitat i, tal com hem apuntat, el catolicisme tindran un paper molt destacat en la construcció d'aquest model. La modèstia, el pudor i la submissió seran inoculades a les nenes i a les adolescents mitjançant el discurs construït per la Sección Femenina i Acció Catòlica, dos dels braços transmissors dels valors franquistes. Aquestes dues entitats també exercien un control social i codificaven els comportaments que les dones havien de seguir per ser bones dones i esposes, legitimant aquestes exigències amb un discurs de moral històrica. Així, afavoriran el manteniment de la separació d'esferes i posaran fre a les possibilitats de canvi social per protegir el sistema imposat des del nou govern.

6.1.2 La doble moral de la legislació franquista sobre el paper de la dona

Aquest model a seguir comptava, a més del discurs d'historicitat, amb la legitimitat que li atorgaven les lleis que el règim introduí a partir del 1938, moment en què s'implanten un nou Codi Civil i Codi Penal que establiran amb claredat el lloc de la dona dins la societat. Amb aquesta nova legislació s'anul·larà tot el Codi Civil de la Segona República, que tendia a una igualtat política i jurídica entre els sexes, per tornar a l'estela del Codi Civil de 1889, fent un salt enrere en els drets de les dones.

1 NASH, M. (2010): *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*. Barcelona: Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya, p. 126.

2 Citada a DUCH, M. (2009): *De súbditas a ciudadanas. Dones a Tarragona, 1939-1982*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, p. 68.

Aquesta «nova» legislació tindrà un principi bàsic, del qual derivaran tota la resta de condicionants i que es veu expressat en l'article 57 del Codi Civil quan estableix que:

El marido debe proteger a la mujer y ésta obedecer al marido.³

Així, la dona perdreà tota entitat com a persona jurídica en el moment d'accedir al matrimoni i deixarà de posseir la capacitat de decisió sobre la seva vida per quedar totalment subordinada a l'home. Amb aquesta nova legislació quedava totalment protegida la família, element clau de la ideologia feixista, ja que anul·lava de manera fulminant la possibilitat que la dona tingués una autonomia al marge del marit. Exemple d'això és la necessitat d'obtenir el permís del marit per realitzar qualsevol tipus d'activitat econòmica, com obrir un compte al banc, o per viatjar i sortir del país. Es crearà així un marc legal que castigava les desviacions del camí marcat per a la feminitat i il·lustrava les dones que s'atrevien a intentar sortir de la senda. Aquests càstigs perviuran fins molt avançat el franquisme i serà una lluita aferrissada la que permetrà derogar-los al final d'aquest període.⁴

La dona serà legalment un ésser inferior, menor d'edat fins als vint-i-cinc anys, que passarà de la tutela paterna a la tutela del marit, equiparada a un infant o, fins i tot, a una persona dement; se la posava així en el mateix sac que els col·lectius incapaços de la ciutadania. Fins a la mort del dictador les dones no recuperaran els seus drets formals, gràcies a la lluita de moltes d'elles durant el tardofranquisme i la transició. Algunes de les capdavanteres en aquestes lluites s'aplegaran en el Moviment Democràtic de les Dones, força d'oposició feminista a la dictadura que lluitarà entre d'altres coses per la derogació de la llicència marital, la supressió dels articles proteccionistes del marit respecte de la muller o la majoria d'edat de la dona als vint-i-un anys.⁵ La combinació d'aquesta legislació amb el control social que exercien els cossos represors del règim, sumada a la tasca duta a terme per l'Església i la Sección Femenina o Acción Católica, ens podria dur a pensar que totes les dones eren mestresses de casa i vivien bolcades en una «idíl·lica» domesticitat. La realitat, però, era ben diferent, ja que amb l'autarquia dels primers anys de franquisme i l'empobriment que aquesta va dur a la societat, des dels anys quaranta moltes dones van entrar en el mercat del treball submergit i accediren al món de l'estraperlo i al de fer treballs des de casa.⁶

En el camp laboral legal el nou règim també anul·larà les anteriors lleis fins i tot abans d'acabar la Guerra Civil, ja que serà considerat un pas fonamental per construir una separació d'espais imprescindible i per modelar la nova dona franquista. Així, el

3 VALLÉS AMORES, M. L. (2006): «La posición jurídica de la mujer a través de las reformas del derecho de familia», *Feminismo/s*. Alacant: Centro de Estudios sobre la Mujer de la Universidad de Alicante, p. 117.

4 Per exemple l'acusació d'adulteri, fins al desembre del 1978, en el cas femení, podia ser castigat amb presó i provocar la pèrdua de la custòdia dels fills.

5 DUCH, M., *op. cit.*, nota 2, p. 75.

6 Com s'ha pogut comprovar en el capítol anterior, *vid. supra*, p. 173.

1938 el *Fuero del Trabajo* va rebutjar el treball assalariat femení, al·legant que l'Estat «librará la mujer casada del taller y de la fábrica»,⁷ expulsant-la d'aquesta manera del mercat laboral. Aquesta pauta primerenca serà reforçada per lleis que proporcionaran a l'home el paper de pare de família mereixedor del sou familiar, com per exemple la Llei de Subsidis Familiars del mateix any o el Plus de Càrregues Familiars, de l'any 1945.⁸ En aquesta mateixa línia trobarem la Ley del Contrato de Trabajo de l'any 1944, que posarà com a requisit imprescindible per contractar una dona casada l'autorització marital i, en cas que l'home accepti, dictarà que aquest pugui rebre el salari íntegre de la muller.⁹

6.1.3 *La incorporació de les dones al mercat laboral industrial*

Fins a finals dels anys cinquanta el règim mantindrà aquesta ferma estructura laboral, repel·lint les dones mitjançant la legislació i la reprovació social, mantenint-les en l'àmbit privat. Però l'any 1959 marcaria un abans i un després en la presència de les dones en el mercat laboral, sobretot en l'industrial. Després de les dècades d'autarquia, aquest any s'aprovarà el Pla d'Estabilització, que obrirà una nova etapa de certa liberalització econòmica¹⁰ i el règim veurà la necessitat d'augmentar la població laboral i, sobretot, d'introduir al mercat una mà d'obra molt barata. Així, el juliol de 1961 entrava en vigor la Llei de drets polítics, professionals i de treball de la dona, que prohibia la discriminació per raó de sexe o d'estat civil. Això en cap cas significarà un canvi en el model social, sinó que a la pràctica només portarà a disposar d'una reserva disponible de mà d'obra femenina barata per al moment que sigui necessària. Les treballadores que exerceixin aquest «dret» estaran sempre supervisades per superiors masculins i duran a terme la feina més precària i poc qualificada, fonamentalment al sector fabril. A més, patiran una discriminació salarial que podia arribar al 30%, malgrat que fessin la mateixa tasca que un home.¹¹

Tot i aquesta incorporació, el règim feia el possible perquè les dones que treballessin fossin les solteres, intentant així mantenir el model de mare i esposa abnegada combinat amb el benefici que li aportava la mà d'obra barata. Per dur a terme aquest propòsit s'implementarà el dot laboral, una indemnització que oferien les empreses i el sector públic a les dones que es casaven per coaccionar-les i obligar-les a abandonar la feina. Aquest fràgil equilibri entre el model de dona abnegada que fomentava

7 NASH, M. (2010): *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*. Barcelona: Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya, p. 126.

8 *Idem*, p. 127.

9 BORDERÍAS, C., (1993): *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España contemporánea. La Compañía Telefónica (1924-1980)*. Barcelona: Ed. Icaria, p. 43.

10 NASH, M., *op. cit.*, nota 7, p. 141.

11 *Idem*, p. 143.

el franquisme ¹² i la necessitat de mà d'obra barata serà una constant fins al final de la dictadura, quan amb la transició i després de molta lluita feminista, s'aconseguirà la igualtat formal entre dones i homes, sent necessària, però, una continuació de les reivindicacions que arriba fins als nostres dies perquè aquesta sigui real.

6.2 Participació social de les dones als barris

6.2.1 *El moviment veïnal a Tarragona durant el tardofranquisme i l'inici de la transició*

A Catalunya, el moviment veïnal es comença a gestar sobretot a partir de l'explosió migratòria dels anys seixanta causada per les polítiques tecnocràtiques del règim franquista que van impulsar la industrialització desmesurada de les principals àrees metropolitanes del país. A Tarragona, la immigració andalusa arribada per treballar a les fàbriques es va instal·lar primer en nuclis de barraques improvisades que, amb el pas del temps, van anar constituint-se en el que ara coneixem com a «barris de Ponent», barris perifèrics construïts mitjançant pràctiques d'especulació immobiliària especialment salvatges,¹³ i sense tenir en compte les necessitats de la gent. S'obtenia, així, una ciutat totalment desconnectada, on els barris eren vistos com a «llocs de delinqüència i els seus habitants tenien la sensació de ser ciutadans de segona»;¹⁴ aquests barris naixien marcats per fortes mancances en serveis públics tant d'infraestructures com de serveis socials. Les pèssimes condicions de vida que havien de suportar els habitants d'aquestes zones van donar origen a l'anomenat moviment veïnal a la ciutat de Tarragona, amb el suport i l'estímul dels partits i sindicats antifranquistes. Així, a partir de 1969, començaren a sorgir les anomenades comissions de barri clandestines, que donaren lloc a les primeres associacions de veïns i veïnes a partir de 1972, amb la nova llei d'associacions franquista.¹⁵ Tot i que serà durant la segona meitat dels anys setanta, en l'anomenada «transició» a la democràcia, quan aquest moviment prendrà més força i adquirirà major representativitat.

Durant aquest període, la majoria d'estructures que havien començat com a comissions de barri, centres socials, o germandats associades a la parròquia del barri es converteixen formalment en associacions de veïns (AAVV). Constituïdes de manera legal i, per tant, amb molta més visibilitat que els moviments socials i polítics que havien nascut, i encara es movien, en la clandestinitat. Durant aquests anys, doncs,

¹² Aspecte que s'ha exposat a bastament en el capítol que tracta l'educació de les dones, *vid. supra*, p. 129.

¹³ Com s'ha mostrat amb tot detall més amunt, *vid. supra*, p. 37.

¹⁴ SUANES, M., (2010): *Plantant cara al sistema. Sembrant les llavors del canvi. Els moviments socials al Tarragonès (1975-2010)*. Tarragona: Arola Editors, p. 62.

¹⁵ *Ibidem*, p. 60.

es produeix un creixement tant quantitatiu (en nombre de persones associades), com qualitatiu, pel que fa a les seves reivindicacions i lluites i a la seva organització interna. A més, malgrat que estaven constituïdes per persones que podien tenir afinitats polítiques molt diverses, el fet que les associacions de veïns estiguessin formades majoritàriament per persones treballadores i de classes socioeconòmiques baixes, les va acabar situant en el marc de la lluita antifranquista i a favor dels drets i les llibertats, a més de propiciar la participació en aquesta lluita per part de persones que, per raons diferents, no podien participar activament en la resta de moviments socials, com podien ser les dones que no tenien una feina remunerada, els homes aturats, el jovent i les persones grans, així com d'altres professionals liberals no inclosos en l'activitat sindical de base.

D'aquesta organització que aglutinava molts tipus de persones en sorgeixen les vocalies, una forma d'organització interna que permetia treballar en grups autònoms que, sota l'aixopluc de les associacions de veïns, es podien centrar en problemes específics de cada col·lectiu, per tractar problemàtiques que els afectaven directament. Aquestes vocalies van ser l'origen de molts moviments socials tal com avui els coneixem, com poden ser els grups de joves, les associacions de pares i mares, o les assemblees de dones. En aquest sentit, un cas paradigmàtic de funcionament de les vocalies eren les anomenades vocalies de dones:

[...] espais no mixtos més o menys autònoms de la respectiva associació de veïns, [que] ràpidament es dedicaren, sense perdre de vista les reivindicacions centrades en la manca d'equipaments col·lectius com escoles o zones verdes, a l'exigència del dret a l'avortament i al propi cos, la despenalització de l'adulteri o a la dotació de centres de *planning*, representant autèntiques experiència d'empoderament femení a mitjan dels anys setanta.¹⁶

A partir de 1976, a Tarragona, les lluites del moviment veïnal, giraran principalment al voltant de la millora de les seves condicions de vida, mitjançant la reivindicació de millores en els serveis públics i els equipaments, però sense perdre de vista la necessitat d'aconseguir uns ajuntaments democràtics. Així mateix, les activitats culturals van ser una de les prioritats de les associacions de veïns, ja que la política cultural municipal als barris no existia i l'índex d'analfabetisme era molt elevat. Per tot això, una de les principals assumpcions que cal reconèixer als moviments veïnals és:

[...] la creació d'una consciència cívica, l'enfortiment de la cohesió social i l'assentament, teòric i pràctic, en el discurs i en les seves activitats quotidianes,

16 MOLINERO, C. i YSÀS, P. (2010): *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la Transició*. Barcelona: Ed. Icaria, p. 212.

d'una sèrie de valors basats en la necessitat d'un canvi polític [...] aparellat a una transformació del model d'articulació dels barris i ciutats on vivien.¹⁷

Les associacions de veïns funcionaven de forma democràtica i s'hi forjava una gran solidaritat entre els veïns i les veïnes.

6.2.1.1 EL MOVIMENT VEÏNAL AL BARRI DE TORREFORTA

Torreforta es crea l'any 1956 per donar cabuda a les grans onades migratòries que estaven arribant a Tarragona amb la creixent industrialització de la zona, tal com ja hem esmentat anteriorment. La construcció ràpida i l'especulació desmesurada van fer que el barri cresqués de forma exponencial durant els primers cinc anys d'existència, de manera que donà allotjament a moltes famílies que fins al moment havien viscut en règim de barraquisme, o que s'hi havien traslladat procedents de la Part Alta de Tarragona ciutat, a més de totes les nouvingudes. Aquest creixement sobtat va donar com a resultat un barri totalment mancat dels serveis públics i socials més elementals.

La consolidació cívica del barri va tenir efectes sobre l'esperit reivindicatiu dels seus habitants, així, el 29 de gener de 1960 es constitueix la primera junta del Centre Social de Torreforta, amb José Roque Tarragó com a president. Entre el 1960 i el 1961 un incipient moviment veïnal anima a escriure nombroses «cartes al director» a la premsa local per denunciar la precarietat del barri, i el març de 1962 es reuneixen els veïns i veïnes per crear el «Servicio de ayuda y provisión social» per reforçar la vessant assistencialista del Centre Social. En aquesta primera època les preocupacions del veïnat de Torreforta se centraven en l'enllumenat públic, l'asfaltatge dels carrers i el troleibús que la classe treballadora utilitzava per desplaçar-se fins al lloc de treball.

Carrers inundats, Torreforta, anys 80. Autor desconegut (AHT).

¹⁷ *Ibidem*, p. 183.

Tanmateix, com apunten els antropòlegs Pujadas i Bardají,¹⁸ el fet que Torreforta fos el primer barri creat a la zona de ponent, en ple període franquista, i que les taxes d'atur dels seus habitants sempre se situessin entre les més baixes dels barris obrers, ha comportat que la combativitat del seu moviment veïnal sigui inferior a la d'altres barris com Bonavista, i que l'aparició de les associacions de veïns sigui més tardana. Però cal remarcar el valor de la tasca que va desenvolupar el Centre Social, que durant dues dècades va ser l'única estructura que va canalitzar les demandes i reivindicacions del veïnat i va actuar de mediador entre aquest i les diverses administracions, així com la tasca impulsora de les lluites socials que va desenvolupar Acció Catòlica, moviment nascut en el si de la dictadura però que va evolucionar cap a plantejaments menys repressors i que va permetre la creació de la Hermandad Obrera de Acción Católica (HOAC), sota l'aixopluc de la qual es va poder organitzar un moviment obrer de base als barris.¹⁹ A Torreforta l'HOAC va arrelar amb força. Era un moviment obrer no monopolitzat pels empresaris que va ajudar que la classe treballadora prengués consciència de les injustícies laborals i polítiques.

Això no obstant, des de mitjan anys setanta i, sobretot durant la dècada de 1980, les mobilitzacions veïnals van ser força nombroses, i van estar encapçalades sempre per l'Associació de Veïns, creada el 1968, tot i que l'any 1976 es va crear la Coordinadora Interbarrios, predecessora de l'actual Federació d'Associacions de Veïns i Veïnes, que es reunia al Centre Social de Torreforta i aglutinava una desena d'associacions de veïns i veïnes, abans de la seva legalització, per gestionar demandes col·lectives.²⁰

6.2.2 *Les dones en el moviment veïnal*

6.2.2.1 LES VOCALIES DE DONES, CREANT CONSCIÈNCIA FEMINISTA

Durant el tardofranquisme i la transició política, a Catalunya, el paper de les dones en els moviments socials fou decisiu per a la seva consolidació i pervivència. El fet que fossin les dones les principals encarregades del proveïment de les necessitats vitals bàsiques de la família, les convertia en les principals interessades en les lluites per la millora de les condicions socials i els serveis bàsics. Així, les dones van anar adquirint protagonisme en els espais mixtos, però això també va suposar l'inici dels moviments autònoms i els espais de lluita exclusius de dones. El renaixement del moviment feminista a partir de la mort del dictador, va estar marcat fonamentalment per dos fets: d'una banda, la proclamació de l'Any Internacional de la Dona, el 1975, amb la

18 PUJADAS, J. i BARDAJÍ, F. (1987): *Los Barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona, Àrea de Relacions Ciutadanes.

19 Elements que s'han analitzat en el capítol corresponent a la parròquia de Torreforta, *vid. supra*, p. 95.

20 SUANES, M., *op. cit.*, nota 14, p. 62.

celebració de les Jornadas para la Liberación de la Mujer i, especialment a Catalunya, per la celebració de les Jornades Catalanes de la Dona, l'any 1976.²¹ Aquests dos esdeveniments van ajudar a refermar el discurs feminista i van donar empenta a molts moviments de dones, autònoms o vinculats a partits polítics i organitzacions, així com també a les associacions de dones dins el moviment veïnal.

Als barris, les protestes veïnals van ser impulsades molt sovint per les dones que eren qui vivien quotidianament les problemàtiques generades per la manca d'equipaments. Eren aquestes veïnes les que creaven llaços d'amistat i col·laboració de forma espontània, per fer més lleugera la vida diària per la falta de guarderies o centres sanitaris. Així, per exemple, eren les mateixes veïnes les que es feien càrrec de les criatures de les dones que treballaven a les fàbriques. Aquesta col·laboració representa l'arrel de l'associacionisme veïnal i l'inici de la protesta per unes pèssimes condicions de vida causades per les males infraestructures dels habitatges i els pocs serveis socials i sanitaris.

La invisibilitat femenina, que es deriva de l'omissió del femení *veïnes* en el nom de les entitats que encapçalaren aquells moviments veïnals, contrasta fortament amb l'extensió i profunditat dels protagonismes de les dones. L'entramat d'activitats que requeria el desenvolupament del moviment social era sostingut per les dones, juntament amb homes jubilats, aturats i treballadors a torns alterns.²²

Això no obstant, en vistes dels resultats de les lluites de les dones a Torreforta, quan els homes s'adonaren de la seva força fou quan es decidiren a crear l'Associació de Veïns, i llavors «elles van tornar a casa, i ells van agafar les regnes de tota la reivindicació del barri, però la llavor va ser l'Associació de Mestresses de Casa» (Berta). Manuel Castells²³ defensà que els temes pròpiament feministes —divorci, avortament i drets de la dona— foren absents dels programes veïnals, i Pamela Radcliff²⁴ constata:

En contraste con las asociaciones de amas de casa, en las que las mujeres eran visibles pero estaban marginadas dentro del movimiento ciudadano, en las asociaciones de vecinos las mujeres pasaban a ser invisibles en un discurso

21 BUSTOS, B. (2005): «Mujeres y movilización vecinal del barrio Virgen del Remedio de Alicante (1975-1982)», *Cuadernos de Trabajos de Investigación*. Alacant: Centre d'Estudis sobre la Dona, Universitat d'Alacant.

22 PARRAMÓN, C. (2008): «Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)», a BORDE-RÍAS, C. (ed.): *Dones en moviment(s)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 125.

23 CASTELLS, M. (1986): *La ciudad y las masas. Sociología de los movimientos sociales*. Madrid: Ed. Alianza.

24 RADCLIFF, P. (2008): «Ciudadanas: las mujeres de las asociaciones de vecinos y la identidad de género en los años setenta», a PÉREZ QUINTANA, V., i SÁNCHEZ LEÓN, P. (ed.): *Memoria ciudadana y movimiento vecinal. Madrid 1968-2008*. Madrid: Ed. Los Libros de la Catarata.

cuyo protagonista era el vecino-obrero-ciudadano «igualitario». Aunque este protagonista carecía de identidad de género explícita, una serie de marcas implícitas de género imbuían al ciudadano de cualidades masculinas asociadas a las de obrero y vecino.

Ja hem fet referència anteriorment a la importància del paper que van desenvolupar les vocalies en el si de les associacions de veïns, concretament, les vocalies de dones. Giuliana di Febo²⁵ assenyala:

[...] surgidas tanto autónomamente como en el interior de las asociaciones de vecinos [...]. Esta forma organizativa constituye además una estructura que permite la coexistencia de objetivos reivindicativos de barrio y objetivos generales con la problemática específica de las mujeres.

En aquests espais, dones d'arreu de Catalunya, van poder desenvolupar un ventall molt ampli d'activitats i pràctiques exclusivament femenines sota l'aixopluc de les entitats mixtes del moviment veïnal. A les vocalies, les dones trobaren un espai per a la divulgació, la formació i la lluita. Les seves demandes anaven des de la petició que els anticonceptius anessin a càrrec de la Seguretat Social, o d'assessorament jurídic en diferents aspectes, fins a la petició d'escoles per a dones adultes. Entre d'altres coses, aquests grups van jugar un paper clau en la lluita per aconseguir centres de planificació familiar. Les vocalies de dones es concebien com espais exclusivament per a dones i la presència masculina era viscuda com una intrusió. Se sentien més còmodes en espais exclusius per a elles, on podien parlar amb total llibertat i sense jerarquies.

Manifestació Federació Associacions de Veïns 1985. Autor Chinchilla (AHT).

25 DI FEBO, G. (1990): «La lucha de las mujeres en los barrios en los últimos años del franquismo. Un ejemplo de utilización de la «Historia de género»», a TUSELL, J., ALTED, A., i MATEOS, A. (coord.): *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología de la investigación*. Tomo II. Madrid: UNED, p. 259.

Així mateix, les vocalies, conjuntament amb les dones de les associacions de veïns, organitzaven mobilitzacions amb relació a totes les qüestions que els dificultaven la vida al barri, tant a elles com a les seves famílies, i trobaven la manera d'exercir la vinculació amb un moviment polititzat antifranquista, a través d'un ampli ventall d'activitats i l'impuls de campanyes a favor de l'amnistia, del divorci i de mesures per al control de natalitat, entre d'altres. Clara-Carme Parramón²⁶ destaca que un tret que va anar caracteritzant algunes pràctiques de l'activitat reivindicativa veïnal va ser el fet de poder combinar la protesta amb un component lúdic, com podien ser els jocs per a la canalla, les xocolatades, la música, etc. Fet que demostra la necessitat de conciliar la vida familiar amb la lluita, i que era pràcticament inexistent en els moviments majoritàriament masculins.

Un element molt important a destacar en la tasca de les vocalies de dones també va ser l'impuls dinamitzador que van exercir en els processos d'integració social de la població immigrada, ja que en aquests grups acostumaven a reunir-se dones recentment arribades als barris amb d'altres dones que ja havien tingut relació amb els moviments polítics d'oposició al franquisme i amb advocades o assistents socials provinents d'altres zones de la ciutat. Aquest fet contribuïa a millorar les males experiències que moltes dones novingudes havien viscut durant la integració a les fàbriques, o en els treballs domèstics assalariats a les cases dels benestants.

6.2.2.2 EL PAPER DE LES DONES EN EL MOVIMENT VEÏNAL DE TORREFORTA: UN BARRI DIGNE I UNA VIDA DIGNA

Als barris de Tarragona, algunes associacions de veïns sorgeixen de l'experiència dels grups de mestresses de casa que l'Associació Catalana de la Dona havia promogut, molt sovint sota l'aixopluc de la ficció de pertànyer a la Sección Femenina del règim franquista. El treball que l'Associació portava a terme era el d'organitzar xerrades informatives i oferir ajut a les dones que reivindicaven millores per al barri, com en el cas de la reivindicació de la construcció d'un pont per travessar amb seguretat la carretera de Reus, que dividia els termes.²⁷ Les reunions es feien als locals de l'Associació de Veïns a les quatre de la tarda, perquè, d'aquesta manera, hi poguessin anar les dones mentre tenien els fills a l'escola. Per altra banda, a Tarragona, el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) va impulsar el Moviment de Dones de Tarragona, un moviment transversal que no estava exclusivament format per militants del PSUC, sinó que aglutinava dones connectades amb partits polítics, que es volien moure per

26 PARRAMÓN, C., *op. cit.*, nota 22.

27 El 2 de gener de 1975, unes tres-cents persones, «en su mayoría mujeres y con niños en brazos corrieron la carretera de Reus a Tarragona» (*La Vanguardia*, 03.01.1975, p. 38) para protestar por el atropello mortal de una chica de 24 años, accidente que no era el primero que tenía lugar, a consecuencia de la falta de señalización y alumbrado.»

les millores laborals, o dones que simplement formaven part de la revitalització de la cultura tarragonina. El Moviment de Dones, després va ser refundat com a Moviment Feminista.

En certa mesura, doncs, les dones van tenir un paper protagonista en l'impuls de les associacions de veïns que, un cop consolidades, en moltes ocasions van rebutjar aquest paper protagonista i van ser els homes els qui van agafar el poder, de manera que les dones van retornar a l'espai domèstic. Tot i així, a Torreforta es va crear la Vocalia de Dones integrada a l'Associació de Veïns, que aviat va adoptar la seva pròpia dinàmica, a partir de les seves reivindicacions i necessitats concretes. La majoria de dones que formaven part de l'associacionisme veïnal i que posteriorment van crear la vocalia de dones, compartien un estil de vida comuna. Eren dones joves, provinents de l'onada migratòria que havia arribat a Tarragona durant el procés d'industrialització dels anys seixanta i setanta, moltes d'elles solteres i treballadores de les fàbriques tèxtils o de la Tabacalera. Aquests trets comuns afavorien que els llaços de solidaritat entre aquestes dones s'enfortissin ràpidament, a causa, entre d'altres coses, que moltes d'elles vivien en el mateix barri, i en molts casos en els mateixos blocs de pisos que les empreses construïen per als treballadors i treballadores. Tots aquests elements feien que resultés més fàcil la participació de totes les dones en la vida comunitària i en les activitats reivindicatives per aconseguir la millora de les condicions en què havien de conviure.

Així, per exemple, un dels primers èxits de les lluites de les vocalies de dones va ser la guarderia autogestionada del barri de la Floresta. Les mares del barri i les seves companyes de la vocalia, davant la manca de llars d'infants municipals, van decidir ocupar els baixos en desús de l'Ajuntament per dur-hi a terme una guarderia improvisada. La protesta va durar quinze dies, fins que finalment les dones van ser desallotjades, però van aconseguir que l'Ajuntament obrís una llar d'infants al barri. Durant la transició, les protestes comunitàries encapçalades per les dones van aconseguir millores substancials en l'enllumenat i l'asfaltat dels carrers, així com també en l'àmbit dels serveis socials, com per exemple un metge de la Seguretat Social per al barri, que posteriorment va donar lloc a l'ambulatori.

6.2.2.3 REIVINDICACIONS I LLUITES, ÈXITS I FRACASSOS

Com ja hem dit, a Tarragona, les dones que participaven del moviment veïnal van sortir al carrer nombroses vegades i van ser les principals impulsores d'un seguit de protestes per la millora de les condicions de vida als seus barris. Una de les mobilitzacions més importants que es recorda va tenir lloc al mes de març de 1974, quan les Plataformes Anticapitalistes, junt amb l'Associació de Veïns de Bonavista, a la qual es van sumar també les veïnes de Torreforta, van encapçalalar una campanya de boicot als autobusos en protesta per l'augment del preu del bitllet, tal com desenvoluparem en

un capítol posterior. Va ser important també la mobilització que va tenir lloc el 2 de gener de 1975, quan unes tres-centes persones, la majoria dones i moltes acompanyades de les seves criatures, van protestar per l'atropellament mortal d'una noia de vint-i-quatre anys, a la carretera de Tarragona a Reus al seu pas pel barri de la Floresta. La protesta per la falta d'enllumenat i senyalització en aquell tram de calçada va tallar el trànsit en aquell punt i va recórrer els quatre quilòmetres que separaven el barri del centre de la ciutat, fins arribar a l'Ajuntament, la Diputació i el Govern Civil.

L'octubre de 1977 va tenir lloc a Tarragona la mobilització veïnal més multitudinària que es recorda, en protesta per la privatització del Servei d'Aigües Municipal. La manifestació convocada per la Federació d'Associacions de Veïns va arribar a congreguar vuit mil persones a la Rambla Nova.²⁸ Però possiblement la reivindicació més recordada del moviment veïnal a Torreforta va ser la que es va iniciar l'any 1978 per reclamar la construcció d'un mercat municipal. El conflicte es va originar quan l'Ajuntament va aprovar la construcció del mercat municipal al barri, però va decidir eliminar el *mercadillo* que es realitzava al carrer i que permetia la compra de productes més econòmics. Moltes veïnes i veïns es van oposar a la desaparició d'aquesta fira i van organitzar marxades i diversos actes fins que van aconseguir el compromís de l'Ajuntament de mantenir en funcionament els dos mercats. En aquesta reivindicació les dones van tenir un paper especialment important ja que, al final, eren elles les que anaven a comprar al mercat i, generalment, gestionaven l'economia familiar.

Però no solament van exercir pressió, es van mobilitzar i van encapçalat la protesta al carrer, sinó que la reivindicació de caràcter escrit dirigida a l'Ajuntament, en forma de carta de queixa, fou redactada i signada únicament per dones —qüestió que ens sembla de singular importància—, la qual cosa demostra que van ser elles les primeres a iniciar obertament les lluites al barri. Malgrat tot, faltariem a la veritat històrica si poséssim com a primeres reclamacions socials la del mercat, perquè ja bastant abans, el 1961, el descontentament dels veïns de Torreforta havia arribat a un moment molt àlgid. Aleshores, un grup de veïns de les Casetes Baixes muntaren una falla per la revetlla de Sant Joan. L'obra simbolitzava les tres grans mancances del moment: aigua, llum i transport. Als pocs minuts de posar la falla enmig del carrer per poder-la cremar hores més tard, tal com mana la tradició, arribaren uns agents de policia amb un objectiu clar: saber si la falla era clandestina. Els autors del monument de cera explicaren als agents el significat de cada element. La llarga barba que li havia crescut a un home que esperava l'autobús o la lluna que era, fins aleshores, la font més potent d'il·luminació de les nits del barri;²⁹ els agents prengueren nota acuradament

28 ARNABAT, R. (2012): *Els moviments socials en el tardofranquisme i la Transició*. Tarragona: Plecs d'Història Local, núm. 145.

29 Hi ha una foto publicada (LUQUE, C.: *Torreforta. Tarragona*. Barcelona: Generalitat, 1995, p. 35), que reproduïm... És rellevant fer notar que totes les persones que apareixen al seu voltant són nens, nenes i dones.

de les explicacions abans de marxar, ja convençuts que l'acció no tenia cap relació amb «comunistas o revolucionarios».

Fou dotze anys més tard, al 1973, quan les dones iniciaren la lluita per la construcció del mercat, fins llavors a la intempèrie. La primera reivindicació escrita a l'Ajuntament fou signada per cinc dones.³⁰ Les que tenim referenciades en aquests primers anys de lluites veïnals apareixen en la taula següent:

<i>Nom</i>	<i>Observacions</i>
Carmen Espadas Hurtado	Vocal en el 1973, en el 1979 presidenta
Nuria Rodríguez Folch	Sòcia col·laboradora el 1973
Antonia Castillo Moral	Sòcia col·laboradora el 1973 i tesorera el 1983
Olga Folch	Secretària el 1973
Fuensanta González	Tresorera el 1973
Juani García	Vocal el 1973
Angela Melgarejo Melgarejo	Vocal el 1983
Rosa Cañellas	Lluita pel mercat el 1973
Felisa Aragonés	Lluita pel mercat el 1973
Rosa Penone	Lluita pel mercat el 1973
Josefa Moya	Lluita pel mercat el 1973
María Parral	Lluita pel mercat el 1973

Tots els processos de reivindicació i lluita que van tenir lloc durant els anys de la transició política van possibilitar el sorgiment dels moviments socials tal com avui els coneixem, i entre aquests també hi hagué el naixement del moviment feminista modern.

Mediante las AA.VV., las mujeres participaron en la vida política, manifestando la necesidad de que se recogiesen sus derechos, denunciando las injusticias que les afectaban y saliendo de la esfera de la domesticidad para introducirse en el espacio público y político. Las organizaciones de mujeres tuvieron una incidencia directa en el proceso de la transición política hacia la democracia.³¹

30 Segons documents generats per l'Associació de Veïns Torreforta, i particulars, depositats a l'AHPT.

31 Bustos, B., *op. cit.*, nota 21.

Manifestació popular a la plaça de la Font per agrair la instal·lació de la refineria a Tarragona. Els Gegants ballen a la plaça durant la manifestació. Autor: R. F. Vallvé.

6.2.3 Què n'ha quedat?

6.2.3.1 LA INSTITUCIONALITZACIÓ POLÍTICA DEL MOVIMENT VEÏNAL

L'any 1979 es van celebrar les primeres eleccions municipals democràtiques des de l'inici de la Guerra Civil. En aquests comicis els partits d'esquerres van guanyar en les principals ciutats de l'Estat espanyol, entre d'altres coses perquè la majoria incloïen en els seus programes les demandes històriques dels moviments antifranquistes i, també, del moviment veïnal. És en aquest punt, però, quan comença el que podríem anomenar el declivi del moviment veïnal, ja que molta militància de les associacions de veïns, amb la consecució dels ajuntaments democràtics, van considerar aconseguits els seus objectius o van decidir dedicar-se a la política professionalment i van ocupar càrrecs de regidors, etc. A més, la institucionalització de les forces polítiques va fer que fossin aquestes mateixes les que intentessin desactivar el moviment veïnal, que pel seu caràcter reivindicatiu dificultava el pactisme i l'immobilisme.³² La politització de moltes persones integrants de les associacions de veïns va contribuir que s'hi produïssin nombroses escissions en funció de quin era el partit amb el qual simpatitzaven; això a Torreforta es va concretar amb la creació de l'Associació de Veïns Progressistes.

En un primer moment, va ser l'alineació amb el PSC d'alguns membres de les associacions, el qual aconseguirà l'alcaldia de l'ajuntament i, més endavant, Convergència i Unió (CiU) va veure la possibilitat d'aconseguir vots manipu-

³² Veure SUANES, M., *op. cit.*, nota 14, p. 60.

lant les AV. Aquest fet provocà una lluita penosa per controlar-les i convertint-les en marionetes dels partits, sense cap tipus de capacitat crítica ni reivindicativa per millorar els barris. És curiós, la democràcia havia eliminat una de les formes d'organització ciutadana més activa i potent fins aleshores.³³

Pel que fa a les reivindicacions pròpies de les vocalies de dones, amb l'arribada de la democràcia als ajuntaments, sobretot en municipis amb governs d'esquerres, aquestes aspiracions (informació, contracepció, sexualitat, assessorament...) en molts casos es convertirien en realitat a partir de les successives creacions de centres de planificació familiar, promoguts per dones. Els centres de planificació familiar, que foren una consecució molt celebrada, van ser els predecessors dels actuals Serveis d'Atenció a les Dones dels Centres d'Atenció Primària. Normalment les professionals que hi treballaven eren dones.³⁴

Tanmateix, si bé les dones van protagonitzar i liderar moltes de les mobilitzacions, gaudien d'una presència escassa als llocs de decisió i representació en les associacions de veïns. Així, amb la formació dels consistoris democràtics, i la desestructuració i institucionalització del moviment veïnal de base, algunes dones que van impulsar la resistència popular, cultural i política van veure complerts els seus objectius i van virar cap a moviments que treballaven també per la millora del benestar col·lectiu, però des d'altres fronts com l'ecologista i el pacifista,³⁵ i d'altres, com en el cas de Torreforta, van continuar organitzades en associacions de dones sota l'aixopluc de les associacions de veïns.

6.2.3.2 L'ASSOCIACIÓ DE DONES COM A ELEMENT DINAMITZADOR DE LA VIDA AL BARRI

Actualment, l'Associació de Dones de Torreforta és un col·lectiu fonamentalment de caire cívic i ha perdut substancialment la vessant reivindicativa que la va caracteritzar en els seus primers anys com a Vocalia de Dones. Tot i així, continua sent un element important de la dinamització cultural i ciutadana del barri, i organitza nombroses activitats per a les dones, que van des de cursos d'informàtica fins a activitats esportives i lúdiques.

La pèrdua de l'element reivindicatiu de l'Associació de Dones no és més que una altra mostra del que ha comportat el procés que ha tingut lloc des de l'inici de l'anomenada transició a la democràcia, en què la major part del teixit social reivindicatiu ha perdut la seva força gràcies a institucionalitzar-lo per mitjà de subvencions i favors polítics. A més, el model social actual fomenta cada cop més un individualisme des-

33 *Ibidem*, p. 63.

34 PARRAMON, C., *op. cit.*, nota 22, p. 130.

35 ARNABAT, R., *op. cit.*, nota 28.

mesurat que dificulta el sorgiment dels llaços de solidaritat i el sentiment comunitari, que van ser l'origen real del moviment veïnal arreu del país. Tanmateix, el fet que encara persisteixin associacions que s'hagin mantingut al llarg dels anys, com l'Associació de Dones de Torreforta, representa la capacitat de les veïnes dels barris de no perdre completament aquestes relacions de veïnatge que són l'ànima de qualsevol barri i que, almenys, ajuden a mantenir viu el sentiment de pertinença i comunitat i mantenen actiu el teixit associatiu de base, en major o menor mesura.

6.3 Les dones i la lluita obrera: dos casos emblemàtics

6.3.1 *Les Plataformes Anticapitalistes*

Per parlar de la lluita obrera que van desenvolupar les dones de Torreforta, així com moltes altres tarragonines, hem de fer forçosa referència a les Plataformes Anticapitalistes. Aquestes tenen el seu origen en una escissió de CCOO que qüestionava el control que exercia sobre aquestes el PSUC.³⁶ Teresa Fortuny i Josep Sementé en foren els impulsors en un primer moment, entre el 1970 i 1971. A finals de 1972 ja funcionaven quatre Plataformes: *Sanidad, Independiente* (que s'encarregava de diferents empreses), *Gran Empresa* (que es feia càrrec de fàbriques d'importància) i *De Barrio*. El maig de 1974 van passar a ser-ne sis: *Refinería, Loste* i *Seguridad Social, Tabacalera, Reus, Valls* i *Barrio*. Cada plataforma tenia una persona responsable, que en el cas de Tabacalera era Evangelia de la Fuente.³⁷ El paper de les Plataformes Anticapitalistes té una gran rellevància per la seva tasca com a motor de mobilitzacions, però sobretot per la seva composició. La majoria d'integrants eren dones i joves, membres dels llocs de treball o residents als nuclis representats per les Plataformes. En aquest sentit, és un fet destacable que a un gran nombre de fàbriques on van tenir lloc lluites obreres, la major part de la mà d'obra era femenina, i les treballadores desenvolupaven les seves tasques sota dures condicions d'explotació. Així, és comprensible que fossin membres de Plataformes qui impulsessin gran part de les lluites que es van desenvolupar entre el 74 i el 75.³⁸

Plataformes mantenia diferències radicals quant a la línia sindical o els mitjans legals de lluita que desenvolupaven altres organitzacions actives del moment, com per exemple CCOO. Plataformes organitzava i dirigia protestes, reivindicacions i tota mena d'actes públics amb una gran intensitat i dipositant-hi moltes energies, i podríem dir que tenien una pràctica en què prevalia l'espontaneïtat. Alhora, també cal

36 Suanes, M., *op. cit.*, nota 14, p. 52.

37 Heras, P. A. (1991): *La oposición al franquismo en las comarcas de Tarragona (1939-1977)*, Tarragona: Ed. El Mèdol, p. 87.

38 *Idem.*

remarcar que rebutjaven completament el suport de les estructures legals, probablement fruit del seu afany per fugir de les postures i les pràctiques reformistes. Teresa Fortuny destaca dues raons que impulsaven les dones a integrar-se en les Plataformes en lloc d'altres organitzacions. La primera seria:

[...] la forma de treballar de la gent de les comissions obreres [...] que normalment eren homes del sector de la construcció i, doncs, no s'obrien gaire més.

La segona seria l'empenta i l'energia amb què volien treballar aquestes dones que tenien:

[...] tot per guanyar. Les dones teníem moltíssim més per guanyar perquè guanyàvem menys [salaris], perquè era tot el tema de l'emancipació [...] vull dir, era molta cosa i això et feia saltar més,

Als ulls de les altres organitzacions aquesta empenta podia semblar fins i tot eixelebrada.

La incansable combativitat de Plataformes es plasmava en la intensa activitat propagandística que van desenvolupar, la qual va arribar al seu punt àlgid amb la vaga d'autobusos al barri de Bonavista, ja esmentada. Aquesta tingué lloc entre el 24 de març i el 12 d'abril de 1974, i s'hi van arribar a repartir entre vuit mil i deu mil pamflets.³⁹ Per il·lustrar l'important paper que van tenir les Plataformes, aquesta vaga d'autobusos n'és un clar exemple, ja que van ser capaces de vincular les reivindicacions sobre el preu dels autobusos amb les dels barris, alhora que es feia una crida per estendre la lluita a altres barris, com recorda Teresa Fortuny:

[...] ja no era el tema dels autobusos, era el tema de l'ambulatori, era el tema dels carrers, era el tema de les escoles, [...]

Per tant, Plataformes va ser capaç de fer coincidir tota una sèrie de reivindicacions latents als barris, fet absolutament comprensible si tenim en compte que als anys setanta la ciutat vivia en plena expansió perifèrica, on es donaven tot tipus de conflictes per desenvolupar una quotidianitat amb un mínim de dignitat pel que fa a serveis, infraestructures, etc. La població que estava patint aquestes dures condicions de vida era, alhora, la mateixa que engruixia les files de la creixent indústria tarragonina. Així doncs, els obrers i, sobretot, les dones d'aquests barris (que tal i com s'ha esmentat en apartats anteriors foren pioneres en les reivindicacions per millorar el seu dia a dia), eren la carn de canó que patia les conseqüències de la desídia política en matèria urbanística i de la voracitat de l'explotació capitalista. Les detencions del 29 d'abril i de l'1 de maig del 1974, just quan Plataformes intentaven estendre a Torreforta la lluita que hi havia hagut a Bonavista, van suposar una gran caiguda d'aquesta organització, ja que la majoria de membres van patir detencions o van haver de fugir. Malgrat això,

³⁹ *Ibidem*, p. 88.

poc temps després van aconseguir reactivar-se; un exemple més de l'ímpetu de les persones que constituïen aquesta organització, dones, en la seva majoria. Aquesta reorganització tingué la seva màxima activitat al llarg del 1975; a l'abril d'aquest mateix any van convocar eleccions sindicals, que van ser durament criticades per les Plataformes, ja que eren vistes com un fre a la lluita.⁴⁰

Manifestació de les Plataformes Anticapitalistes (1974). Foto Olivé-Abelló.

A partir d'aquest moment i fins a la seva dissolució a finals de 1976, les Plataformes seguiran mantenint la seva intensa activitat propagandística, i mantindran postures de confrontació amb les organitzacions que s'aniran integrant en la legalitat. Els confrontaments, tal com s'ha assenyalat anteriorment, tindran el seu origen en el rebuig cap a les postures que les Plataformes consideraven reformistes, molt possiblement lligats a conflictes en les relacions d'edat i de gènere. Pedro A. Heras Caballero escriu en referència a la negativa de les Plataformes per treballar amb l'Asociación de Vecinos, ja que aquestes només valoraven l'Asamblea de vecinos:

Hay que tener en cuenta la estabilidad social y personal de los miembros de la Asociación [de veïns], que eran todos vecinos veteranos y con gran prestigio dentro del barrio, por contra, la mayoría de los jóvenes activistas de Plataformas eran nuevos en el barrio y se generaban las lógicas desconfianzas y actitudes recelosas por sus métodos excesivamente radicales, para la opinión de los vecinos.⁴¹

Ara bé, malgrat que gran part de la militància de Plataformes va dissoldre's en altres organitzacions com les CCOO o el PSUC, la particular manera d'encarar l'ac-

⁴⁰ *Ibidem*, p. 91-92.

⁴¹ *Ibidem*, p. 176.

tivisme que caracteritzava les Plataformes va ser un pòsit que quedà en tots els que n'havien estat integrants. En paraules de Teresa Fortuny:

[...] aquest bagatge ningú te'l treu. Aquesta experiència, aquest saber captar, aquest treball solidari, d'amistat, de fer excursions, de bona relació, de solidaritat, d'estar pendent de l'altra, del problema que tenia [...].

6.3.2 *Les lluites a la Tabacalera*

6.3.2.1 LES CONDICIONS DE TREBALL

La producció a la fàbrica de tabacs de Tarragona s'inicià el 1932, vista amb molt bons ulls per la població tarragonina, que ho considerava una oportunitat de diversificar l'economia a la ciutat, tant pels llocs de treball generats al llarg del seu procés de construcció (des de 1923 fins al 1927), com pels que generaria en la producció de tabac. L'expansió de la plantilla d'aquesta fàbrica a Tarragona va ser constant fins als anys setanta, amb l'excepció del període de la Guerra Civil. Així, als anys setanta la fàbrica de Tarragona era la segona amb major nombre de plantilla, amb 686 persones actives, i va arribar a representar el 9% de tota la població ocupada a l'Estat espanyol.⁴² Quan la fàbrica de tabacs va passar de la Compañía Arrendataria de Tabacos al grup Tabacalera S.A. va experimentar una empenta en la seva producció, gràcies a una major inversió en matèries primeres i en maquinària. En consonància, la major expansió de plantilla tingué lloc al llarg dels anys cinquanta i seixanta, moment en què s'arribaren a comptabilitzar fins a vuit-cents treballadors i treballadores. Val a dir que aquest moment coincideix amb el període de creixement demogràfic a Tarragona, fruit de la gran onada migratòria que s'instal·là a la perifèria de la ciutat, atreta per la indústria creixent, i que ja s'ha explicat en els apartats anteriors.

Des del primer moment la mà d'obra va ser majoritàriament femenina, de fet els dos primers anys hi treballaven trenta-dues operàries i quatre mecànics. Aquest fet era comú amb la resta de fàbriques de tabac de l'Estat espanyol. Val a dir que a finals del s. XIX el 95,7% de tota la plantilla a l'Estat espanyol era femení, xifra que va anar descendint a mesura que es mecanitzava la feina. Així, a meitat dels anys trenta el percentatge d'operàries va disminuir fins al 84%.⁴³ Des dels inicis de la producció de tabac, arreu de l'Estat espanyol les cigarrereres eren valorades per la seva habilitat i se'ls tenia respecte. Les condicions de treball eren força bones en comparació amb les de la resta de sectors, ja que tenien un salari fix i ben remunerat.⁴⁴ Ara bé, en un principi

42 MUIÑOS VILLAVARDE, M. J. i TEROL GRAU, V. (2008): *La realidad de un mito: la fábrica de tabacos de Tarragona (1932-2007)*. Tarragona: Fundación Altadis.

43 DUCH, M., *op. cit.*, nota 2, p. 176.

44 *Idem*.

no hi podia accedir qualsevol, sinó que s'entrava a formar part de la plantilla, generalment, perquè ja hi havia algun familiar dins. Segons Teresa Fortuny:

[...] hi havies d'entrar amb una targeta [...] o algú del règim o algú dels capellans, vull dir les germanes dels capellans i totes aquestes hi treballaven.

Això canvià a meitat dels seixanta, moment en què la Tabacalera de Tarragona va requerir abundant mà d'obra i gairebé un centenar de dones s'hi van incorporar, la majoria de les quals eren dones joves procedents dels barris. Anna Guasch recorda:

[...] fins aleshores Tabacalera havia sigut una empresa molt familiar. Tot era gent més o menys d'aquí Tarragona, alguna gent de Torreforta, poca, sobretot catalana, i quan jo vaig entrar, al seixanta-set o així, és quan van començar a entrar remeses de gent.

Així doncs, en un principi, la majoria de dones que treballaven a Tabacalera eren del centre de la ciutat i, posteriorment, la plantilla va anar creixent amb dones dels barris perifèrics, i per tant, majoritàriament, d'altres parts de l'Estat espanyol. Aquest fet va originar que en un primer moment es donessin conflictes identitaris, però aquests es dissolgueren a mesura que anà creixent la solidaritat de classe entre les companyes:

[...] quan començà a entrar gent dels barris, és clar, gent castellana, majoritàriament andalusa, no entenia el català i aquí doncs hi va començar a haver [...] reaccions per part de la gent d'aquí, de la gent catalana, que es veien una mica que se'ls havia pres el seu lloc [...]

Anna Guasch també afegeix que, a la llarga, aquests recels se superaven, sobretot a mesura que s'anaven coneixent les unes a les altres, a força de passar vuit hores seguides plegades cada dia. Fos quin fos el seu origen, però, totes les dones que entraven a treballar a la fàbrica de tabacs seguien la mateixa trajectòria: entraven a treballar com a escombraires i quan complien els divuit anys ascendien de categoria i pujaven a tallers.

Val a dir que fins a la dècada dels setanta, quan va tenir lloc la reestructuració, no es coneixen grans mobilitzacions a la Tabacalera amb l'excepció del 16 de març de 1963, quan un centenar de treballadores van concentrar-se per protestar per motius salarials.⁴⁵ Ara bé, com explica Anna Guasch, hi havia algunes protestes per qüestions espontànies:

[...] *paros* per coses concretes, *pues* per la calefacció, perquè teníem fred i anàvem abrigades amb sacs als tallers [...].

45 HERAS, P.A., *op. cit.*, nota 37, p. 41.

6.3.2.2 PLATAFORMES ANTICAPITALISTES I LES PROTESTES DELS ANYS SETANTA

Durant la dècada dels setanta les Plataformes Anticapitalistes van aconseguir dur les seves lluites fins a Tabacalera. Per a Piedad i Antonia Jiménez, dues germanes que van treballar a Tabacalera i van participar en les protestes, les Plataformes van ser una font d'aprenentatge polític i revolucionari.

[...] yo no tenía ni idea de lo que era un movimiento de los trabajadores [...], recorda una de les germanes Jiménez, que afegeix:

Mi madre había sido de aquellas mujeres [que te dicen] «nena, tú calladita».

Les germanes Jiménez, com moltes altres dones, s'havien criat en llars on la política era un tabú, i el seu pas per Tabacalera els va permetre adquirir una consciència de classe, de gènere i fins i tot nacional, gràcies a la infatigable activitat de les membres de Plataformes. Ara bé, ahora que moltes dones immigrants van guanyar molt amb l'activitat de Plataformes a la fàbrica de tabacs, l'activisme de les Plataformes no hauria estat el mateix sense la presència d'aquestes joves immigrants que tenien molt poc a perdre i tot per guanyar. Tal i com afirma Teresa Fortuny:

[es tractava de] dones joves que no tenien memòria del passat ni por, i no hi havia aquella sensació que els homes tenien de responsabilitat de la casa.

Anna Guasch era un *quadre polític*⁴⁶ a Tabacalera pertanyent a Plataformes, i també destaca el paper imprescindible de les dones de barris:

[...] quan comencen les vagues, les lluites a la fàbrica, és la gent que penca més [...] que, clar, no té res a perdre [...]. És la gent que està acostumada a la vida dura, i les injustícies ja no les accepta.

Guasch diferencia aquest tret de les dones immigrants dels barris respecte de les catalanes, que a causa dels vincles familiars a la fàbrica, tenien una actitud més poruga:

[...] com se tenien de plantar davant d'un encarregat si el seu pare, per exemple, estava al taller de mecànics...?

Les reivindicacions laborals van ser el caldo de cultiu perquè les dones de Tabacalera teixissin vincles de solidaritat i fraternitat que estaven per sobre dels seus orígens.

46 Els quadres polítics són les persones més entrenades i dedicades d'un partit o organització política, capaces d'aconseguir expandir la seva organització, i de reactivar-la en els casos repressius. Val a dir que es tracta d'un terme provinent del llenguatge militar, referent als càrrecs que integren l'estructura permanent d'una unitat, al voltant dels quals tots els soldats poden agrupar-se ràpidament. Les organitzacions clandestines revolucionàries van ser les primeres en emprar aquest terme.

L'activisme de Plataformes propiciava aquests vincles, però a aquesta característica manera de treballar cal sumar-hi el fet que l'única forma que tenien aquestes dones per poder fer reunions amb seguretat era mitjançant les excursions que organitzaven.

Hacíamos excursiones y allí se planeaban las cosas [...], entonces no se podía hacer como ahora.

Així ho recorden les germanes Jiménez, que també destaquen el paper actiu que van tenir les Plataformes Anticapitalistes, no només a Tabacalera, sinó a altres fàbriques on majoritàriament hi treballaven dones:

[...] nos pusimos cinco empresas, donde la mayoría eran mujeres. Eran Alena, MAI, las camisas —la Valmeline—, Interflama, la BIC y Tabacalera... Nos pusimos todas a la vez en huelga [...]

I sentencien:

Éste movimiento lo montó Plataformas.

A Tabacalera un dels conflictes latents serà el de la discriminació sexual salarial. En plena dictadura feixista, les diferències salarials es mostraven obertament, diferenciant els sous per als homes dels adreçats a les dones; mentre que a l'entrada del postfranquisme, la discriminació salarial es va perpetuar camuflada sota el paraigües legal de la diferenciació de nivells professionals. Casualment, els nivells superiors sempre estaven ocupats per homes, alhora que els inferiors i, per tant, més mal remunerats, estaven ocupats per dones. Aquest fet explica per què a les fàbriques amb abundant mà d'obra femenina, com és el cas de Tabacalera, van ser les dones les que engegaren accions de protesta, mentre que els homes se'n mantenien al marge, preocupats per mantenir el seu lloc de treball privilegiat. A aquest conflicte s'hi va sumar el malestar derivat de la reestructuració de la fàbrica, en el moment en què es va introduir més maquinària, amb el consegüent empitjorament de les condicions salarials i laborals. Així, el 6 de novembre de 1973 les dones més combatives, amb l'empenta de Plataformes, van engegar una vaga a Tabacalera que durà set dies,⁴⁷ i que la feren coincidir amb vagues a altres empreses, tal i com remarcaven les germanes Jiménez. En aquesta vaga les dones de Tabacalera es van tancar als menjadors de la fàbrica, com recorda Anna Guasch, que destaca que les dones més grans no hi van participar i que foren les dones més joves i les immigrants, les andaluses, les que van fer «una pinya molt gran».

⁴⁷ HERAS, P. A., *op. cit.*, nota 37, p. 109.

6.3.2.3 LA GRAN BATALLA DELS ANYS VUITANTA: LA READMISSIÓ DE LES EXCEDÈNCIES

A la Tabacalera era un fet freqüent que les dones abandonessin el seu lloc de treball un cop contreien matrimoni, o bé que deixessin el seu lloc de treball per excedència forçada de maternitat un cop es quedaven embarassades. Aquestes situacions eren imposades per la legislació franquista esmentada.⁴⁸ En el moment que la llei va ser derogada, a la vegada que les lluites feministes anaven normalitzant la compaginació de les responsabilitats domèstiques amb la presència de les dones al món laboral remunerat, una trentena de dones van demanar la seva readmissió a Tabacalera. El conflicte esclatà quan després de denegar-los la readmissió al·legant que no requeria personal, l'empresa contractà diversos homes. La justificació que donà l'empresa fou que *teníamos más nivel profesional...*, recorda Ana Maria González, una de les dones implicades en aquesta lluita. L'actuació de l'empresa posà de manifest que es tractava d'un greu cas de discriminació sexual, i la gran majoria de dones afectades van emprendre una lluita memorable a la nostra ciutat. El conflicte s'inicià a principis dels vuitanta i finalitzà el 1991, quan arribà una sentència favorable a les demandants, tot i que aquestes no van reincorporar-se en la seva totalitat fins a finals dels noranta. Al llarg d'aquests anys, aquestes dones s'encadenaran a les portes de l'empresa, es manifestaran als carrers de Tarragona i s'arribaren a tancar al despatx del cap de la Tabacalera, a meitat dels anys vuitanta. Tots aquests actes, però, haurien estat impossibles sense el suport de les seves companyes de fàbrica i de moltes veïnes de barri.

Manifestació de dones de Tabacalera, pels carrers de Tarragona, 8 de març de 1987.

Arxiu: Dones Tabacalera.

⁴⁸ Com s'ha exposat a bastament al tractar de les dones i el treball, *vid. supra*, p. 173.

Paga la pena detenir-nos en les passes que van seguir aquestes dones per reivindicar la seva causa. La situació econòmica de moltes d'elles era complicada, i en el moment que van saber que l'empresa havia contractat personal masculí jove, ignorant les seves demandes, van prendre la decisió de lluitar fins a les darreres conseqüències. El cas de l'Ana Maria és il·lustratiu, ja que era una mare divorciada que tenia quatre criatures al seu càrrec. Per a ella, el tancament que van protagonitzar al despatx del cap de Tabacalera va ser l'acció més radical:

[...] me temblaban las piernas [...]

I recorda el suport de les seves companyes de fàbrica:

Se ponían en tu situación y ellas harían lo mismo [...]

La Piedad i l'Antonia confirmen el testimoni des de l'altra banda:

[...] depende de las que íbamos a desayunar al primer turno, pues les llevábam
mos el desayuno a ellas [...] a mí me tocó varias mañanas.

A diferència d'altres casos a l'Estat espanyol, les dones de Tabacalera a Tarragona van guanyar la batalla legal, i van demostrar, un cop més, amb la seva pràctica que la perseverança i la unitat d'acció són eines fonamentals al servei de les lluites obreres, que esdevenen encara més efectives quan estan forjades amb vincles de solidaritat i camaraderia reals.

6.3.3 *Valmeline*

6.3.3.1 *LES CONDICIONS DE TREBALL*

Entre els anys seixanta i principis dels setanta i com a conseqüència de l'adopció d'una economia de mercat, la indústria tèxtil s'expandeix més enllà de les capitals tradicionals d'aquest sector, Barcelona i Mataró.⁴⁹ Un exemple d'aquesta expansió és la implantació de la fàbrica de camises Seidensticker el 1962⁵⁰ a Tarragona, que va ocupar un gran nombre de dones dels barris de Bonavista i Torreforta.⁵¹ La indústria tèxtil era un sector fortament feminitzat, n'és una prova que de les cinc-centes treballadores, un 95% eren dones. Majoritàriament joves (entre setze i vint anys), solteres i immigrants procedents d'Andalusia o Extremadura.⁵²

49 FERRÉ, M., (2012): *Trabajadoras textiles durante la transición democrática en Cataluña. De la acción a la concienciación*, XI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea de Granada.

50 TRABAJADORES AUTOGESTIONARIOS Y SOCIALISTAS (1980): «Informe de una lucha: Valmeline» (pamflet autoeditat).

51 DUCH, M., *op. cit.*, nota 2, p. 169

52 *Idem.*

De mitjana, el sou d'aquestes dones era un 20% inferior al dels homes. Alhora, el grau de feminització del sector tèxtil donava lloc al fet que els salaris d'aquest fossin els més baixos de tota la indústria, per sota dels de la fusta o el suro.⁵³ Una altra característica és que aquest treball era considerat temporal, tal com legislava el *Fuero del Trabajo*, que afavoria mitjançant una indemnització econòmica el retorn de la dona a la llar quan es casava. I és que, tal i com ja hem esmentat, el treball extradomèstic femení era considerat subsidiari del masculí (tan sols representava un ajut a l'economia familiar), atenent l'ideal de societat franquista en què la dona quedava relegada a les tasques de la llar i el marit o el pare esdevenia l'únic sustentador econòmic de la família. Tanmateix, en el si de les classes populars, aquesta concepció representava una fal·làcia, ja que els dos sous resultaven moltes vegades imprescindibles per a la subsistència familiar. Així doncs, moltes dones quan es casaven canviaven la feina a la fàbrica per treballs per hores sense contracte.

Però si un tret caracteritzava la indústria tèxtil i, com veurem més endavant, va ser una de les principals causes de l'esclat de la conflictivitat laboral, és el que es coneixia com el mètode de treball a preu fet (*a destajo*, en deien popularment), per tasca o per unitat d'obra. Aquest sistema de remuneració estava basat en el paradigma fordista de mètodes i temps, és a dir, es pagava a les treballadores per unitat de producció realitzada i en conseqüència els ingressos s'associaven directament a la productivitat de la treballadora. Si afegim que la producció era en cadena, el treball resultava considerablement estressant i dur. Un bon exemple de la pressió de la patronal era el fet que es controlés el temps de producció amb cronòmetre,⁵⁴ o inclús el temps d'anar al lavabo:

La dirección imponía el horario de lavabo y la duración del mismo que era de cinco minutos tres veces en las ocho horas. Esto suponía que el cuerpo humano debía estar condicionado a la máquina, digamos como ejemplo que un simple resfriado que suponía limpiarse la nariz varias veces al día significaba un atraso de prendas que, al cabo del día, reducían buena parte del salario.⁵⁵

Si a tots aquests factors hi sumem que la quota de producció era molt alta, a causa que la majoria de les dones sabien cosir per l'educació rebuda, entendrem l'elevada plusvàlua que es donava en la indústria tèxtil.

I en aquest context d'explotació laboral i de dictadura feixista, ràpidament les treballadores de Seidensticker, a través de la resposta col·lectiva, comencen a prendre consciència de classe. Durant els primers anys, els canvis d'horari imposats, sense pràcticament previ avís per part de la patronal, són ja contestats amb mitja jornada d'aturada. O les modificacions del preufet, que reberen per resposta accions com envoltar el cap de producció per evitar l'augment de ritmes. Comencen els acomiada-

53 FERRÉ, M., *op. cit.*, nota 49, p. 20.

54 DUCH, M., *op. cit.*, nota 2.

55 *Op. cit.*, nota 50, p. 3.

ments fins arribar a una plantilla de tres-centes operàries. Entre d'altres, un motiu per acomiadar una treballadora podia ser que es trenqués una agulla d'una màquina, un fet ben normal tenint en compte els ritmes de treball.⁵⁶ Aquest assetjament laboral es veia reforçat per l'òrgan sindical (afí al règim i per tant a la patronal) anomenat *Jurado*, que teòricament havia d'intervenir imparcialment ens els conflictes entre empresa i plantilla, però que sempre acabava resolent a favor de la patronal.⁵⁷ Eren comunes les penalitzacions de cent vuitanta pessetes (d'un sou que no arribava a les dues-centes pessetes) per faltar un dia a la feina, encara que fos amb justificant mèdic.⁵⁸ Tot i així, durant els anys seixanta, les treballadores guanyaren un primer pols a l'empresa. El 1965 acomiaden una treballadora, i aquest fet és respost amb mitja jornada de vaga fins que aquesta és readmesa.⁵⁹

6.3.3.2 L'INICI D'UNA LLUITA ORGANITZADA

De la presa de consciència es passà a l'organització. Les treballadores aprofitaven l'hora de dinar al menjador o l'hora de la sortida per posar en comú les problemàtiques, i així és com van començar les primeres assemblees. Recordem que no només eren companyes de feina, sinó que la majoria eren veïnes i vivien en blocs de pisos que les constructores van oferir a les empreses, en aquest cas el bloc de les camises, en referència a l'empresa Seidensticker.⁶⁰ A les eleccions per al *Jurado* de l'any 1970 decideixen aprofitar les esclètxes legals per organitzar-se i hi participen activament escollint companyes representatives i combatives. Tenien clar que era un mecanisme per amplificar la lluita:

Entendíamos, sin embargo, que estas serían nuestras representantes pero no las delegadas absolutas de nuestra responsabilidad.⁶¹

Les reivindicacions comencen a sortir fora de la fàbrica, com en el butlletí *Unión Obrera* editat per Comissions Obreres de Tarragona l'any 1961 en què es denunciava l'acomiadament indegut de treballadores, la duresa del treball a preu fet... entre d'altres.⁶² L'any 1972 van negociar el primer conveni provincial del sector, en què per primera vegada van entrar a la comissió negociadora treballadores de base. Durant la negociació, algunes de les reivindicacions de les treballadores semblava que s'assolirien a fi que la patronal en rebaixés d'altres. Tanmateix, aquest acord no va arribar, i

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Idem*.

⁵⁸ DUCH, M., *op. cit.*, nota 5, p. 172.

⁵⁹ *Idem.*, p. 171.

⁶⁰ *Idem.*, p. 172.

⁶¹ *Op. cit.*, nota 50, p. 4.

⁶² DUCH, M., *op. cit.*, nota 2, p. 172.

la totalitat de la plantilla va acordar treballar a ritme lent durant vint-i-un dies. Van guanyar el pols a la patronal, l'empresa va haver de cedir que s'absorbís la prima de producció entre d'altres millores del conveni. Fou en aquests primers anys de la dècada dels setanta quan les treballadores van aconseguir millores en les condicions de treball, com per exemple lavabos o vestuaris.⁶³

Arriba l'any 1974 i la fàbrica canvia de propietaris, de l'empresa Seidensticker que fabrica camises es passa a Valmeline (també de capital alemany), que des d'aleshores es va especialitzar en sastreria fina. Arran d'aquest canvi de firma, les treballadores es van marcar l'objectiu que això no impliqués cap pèrdua dels drets aconseguits fins aleshores. Atenent que les característiques de l'empresa eren diferents de les del mateix sector, van sol·licitar al sindicat vertical franquista, les CNS,⁶⁴ la negociació d'un conveni propi, que en principi l'òrgan no va acceptar. Novament, la pressió de les treballadores que es van presentar davant de les CNS per exigir-ho, va donar els seus fruits, així que empresa i treballadores es van asseure a negociar.⁶⁵ La comissió de treballadores per negociar amb la patronal es va formar amb representants del *Jurado* i amb operàries escollides en assemblea. Les reivindicacions es van consensuar a través de llargues assemblees i d'enquestes en què es recollien els punts acordats.⁶⁶ Tanmateix, al juny de 1974, les negociacions van arribar a un punt mort arran de la negativa de l'empresa a concedir cap de les reivindicacions obreres. Davant d'aquesta situació, les treballadores van decidir deixar de treballar durant una hora, com a mesura de pressió.⁶⁷ Tot i que la patronal va prometre negociar, la realitat va ser una sanció de tres dies de sou i feina per a tota la plantilla, fet que va ser contestat amb una prolongació de l'aturada de producció per part de les obreres. La resposta empresarial va ser emetre un comunicat d'acomiadament de cent seixanta-dues treballadores.

Lluny de claudicar i amb l'experiència de lluita dels anys anteriors, les treballadores de Valmeline van decidir en assemblea continuar amb la parada i ocupar la nau industrial, fins que la policia les va desallotjar. Ràpidament van anar estenent el conflicte a les altres fàbriques de Tarragona amb el pamflet «Pan y Justicia a las Obreras de Valmeline S.A.», que es feia ressò dels problemes salarials o de les cent seixanta-dues treballadores acomiadades pendants de judici. Mentre, una comissió informativa va viatjar fins a la seu empresarial alemanya per difondre la lluita. La solidaritat de classe no només es va estendre arreu de les fàbriques tarragonines, sinó que es van editar pamflets informatius en francès, alemany o anglès, que va ser distribuïts

63 *Op. cit.*, nota 50.

64 Centrales Nacionales Sindicales.

65 *Idem.*, p. 4-5.

66 *Idem.*, p. 5.

67 DUCH, M., *op. cit.*, nota 5, p. 173.

per diferents sindicats europeus.⁶⁸ Aquesta solidaritat es traduí en una manifestació amb gran afluència que va recórrer la Rambla Nova de Tarragona el 24 d'agost de 1974. Finalment, l'empresa va accedir a negociar i van acabar confeccionant el conveni propi. La victòria moral i organitzativa que va suposar aquesta vaga va reforçar els lligams ja estrets entre les treballadores de Valmeline i va forjar les bases per facilitar noves situacions de protesta.

Manifestació Federació Associacions de Veïns 1985. Autor Chinchilla (AHT).

En els dos anys següents amb una assemblea reforçada, tant a nivell teòric com pràctic, van aconseguir millores en les condicions de treball com ara: excedència per maternitat amb garantia d'entrada en la data prevista, reducció de jornada adaptant l'horari per a qui ho necessités per a tasques de criança, trenta dies de vacances, que es facilités l'accés als balanços i la situació de l'empresa trimestralment, o que es reconegués l'Assemblea com a òrgan de discussió dins l'estructura de l'empresa. Sens dubte, aquests dos anys suposaren un salt qualitatiu per a l'organització de les treballadores de Valmeline que van acabar adoptant un fort sentiment de solidaritat vers les lluites obreres d'arreu.⁶⁹ Davant una situació en què les obreres començaven una escalada cap al control de l'empresa, la patronal va moure fitxa canviant tot l'equip de direcció. Aquest nou equip teòricament tenia competències restringides a l'hora de negociar amb les treballadores, per tant, amb el pretext que les propostes i les peticions de diàleg havien d'esperar resposta des d'Alemanya, mica en mica es va anar restringint l'espai de diàleg i l'accés a la informació que havien assolit.⁷⁰ En aquest context començà a circular el rumor que l'empresa presentaria un expedient de crisi argumen-

⁶⁸ *Idem.*, p. 173.

⁶⁹ *Op. cit.*, nota 50, p. 6.

⁷⁰ *Idem.*

tant la falta de demanda. Tanmateix, les treballadores ho van veure com una ofensiva empresarial per disminuir la força i la combativitat mitjançant la por a perdre el lloc de treball, ja que aleshores es feien hores extra diàriament.

Així doncs, les treballadores es van mobilitzar immediatament i van redactar un informe econòmic per demostrar la falsedat de la crisi, que va ser entregat a la Delegació del Treball. De nou, les treballadores de Valmeline van aconseguir frenar les intencions de la patronal, ja que el conflicte es va resoldre amb un expedient que quedava reduït a un mes de tancament i amb garanties de readmissió de la totalitat de la plantilla. Reduït l'expedient, Valmeline va oferir una indemnització a les treballadores que acceptessin l'acomiadament. De les treballadores solteres que rondaven els vint anys s'havia passat a una plantilla de dones la majoria casades i amb fills, fet que va provocar que moltes s'hi acollissin⁷¹. La conflictivitat i la tensió entre empresa i treballadores va augmentar considerablement a partir de l'any 1976. Arran d'un conflicte pel canvi sobtat en el sistema de producció, l'empresa sancionà quatre operàries, i es tornarà a repetir el pols entre empresa i treballadores. L'Assemblea va demanar explicacions i la retirada de les sancions, petició que va ser resposta per la patronal amb l'acomiadament de set treballadores més. Davant de tal agressió, la plantilla va paralitzar la producció i en aquesta ocasió en lloc de cedir a les peticions obreres, l'empresa va contraatacar augmentant a disset els acomiadaments. Aquesta situació va desembocar en una vaga de cinquanta-quatre dies fins aconseguir que l'empresa retirés les sancions i que els acomiadaments es reduïssin a dos mesos de sanció. Això sí, la condició per part de l'empresa va ser que dimitís el *Jurado* en bloc. La totalitat de les treballadores que en formaven part estaven entre les acomiadades. Tot i així, en les següents eleccions foren escollides íntegrament les mateixes treballadores que en l'anterior *Jurado*.⁷²

Després d'anys de moltes lluites, de molta tensió en les relacions entre empresa i treballadores, el març de 1980 va aparèixer una notícia a la premsa local que comunicava el trasllat a Madrid del domicili social de Valmeline S.A. Aquest rumor que s'alimentava amb el silenci de la patronal es va fer evident quan el quatre de març es va fer públic que l'expedient de crisi amb demanda de tancament total ja estava presentat a la Delegació del Treball.⁷³ A partir d'aleshores les treballadores van començar a pressionar perquè els organismes oficials exigissin la presència de la direcció alemanya en les negociacions. Van dur la lluita al carrer mitjançant talls de carretera i van ocupar la Delegació del Treball, entre d'altres accions. Cal remarcar també la forta connexió entre el moviment veïnal dels barris, com Torreforta, i el moviment obrer de Valmeline. Com que la majoria eren veïnes i també s'havien mobilitzat per exigir uns

71 *Idem.*, p. 7.

72 *Idem.*, p. 7-8.

73 *Idem.*, p. 9.

serveis bàsics als seus barris van dur a terme una lluita conjunta amb el moviment veïnal pels drets humans i les llibertats personals, però centrant-se primer en la dignitat de la vida quotidiana. Això es plasmà en les mocions que va presentar la candidatura per a la participació dels veïns a l'Ajuntament de Tarragona per demanar una solució per al cas de Valmeline i en general per a l'ocupació femenina.⁷⁴

Finalment, la direcció alemanya es va personificar a Barcelona en un reunió que no va desencallar el conflicte, ja que es va negar a retirar l'expedient de crisi. Just després, la direcció espanyola de Valmeline va convocar les treballadores a una reunió conjunta amb la Inspecció de Treball, en la qual tampoc es va arribar a cap acord ja que l'empresa plantejava com a única alternativa les indemnitzacions. Reunides en assemblea i en una votació secreta per excloure'n la direcció, la majoria de les treballadores van decidir defensar els llocs de treball i rebutjar qualsevol indemnització. A partir d'aleshores la Unió General dels Treballadors (UGT) es va desmarcar de les accions posteriors ja que no compartien el fet d'excloure'n la direcció.⁷⁵ La solidaritat amb les treballadores de Valmeline va començar a prendre força. Als talls de carretera s'hi sumaven treballadores i treballadors d'altres empreses i van tornar a encapçalar amb les seves emblemàtiques bates vermelles⁷⁶ la manifestació de l'1 de maig de Tarragona (com ja ho feren a la dècada dels setanta). Una altra mostra de suport extern va ser l'ocupació a la qual es van sumar un grup de dones durant un cap de setmana, com a mesura de pressió per denunciar l'augment de l'atur i concretament el de l'atur femení. Tota aquella consciència de classe que es va formar entre les obreres arran de la llarga lluita sindical i del contacte que tenien als espais comuns, com el menjador on expressaven les seves inquietuds, va anar evolucionant de mica en mica cap una consciència de gènere.⁷⁷ En aquells anys de crisi econòmica moltes fàbriques, com Valmeline, on treballadores havien protagonitzat lluites heroiques constants, van tancar o van acomiadar gran part de la plantilla, la qual cosa va suposar un fre a la progressió del paper femení en els sindicats. Tot i que, citant un exemple, quan CCOO era il·legal el Comitè estava format majoritàriament per dones, en arribar la legalització, els llocs de responsabilitat els van ocupar homes.⁷⁸ Tot i que de portes enfora reclamaven la igualtat, la moral comunista o dels sindicats d'esquerra, en qüestions de gènere, era molt similar a la cristiana.⁷⁹

⁷⁴ *Idem*, p. 10.

⁷⁵ *Idem.*, p. 10-11.

⁷⁶ Aquestes bates van convertir-se en el símbol de la lluita de les obreres de Valmeline. DUCH, M., *op. cit.*, nota 5, p. 173.

⁷⁷ FERRÉ, M., *op. cit.*, nota 53, p. 20.

⁷⁸ *Idem.*, p. 13.

⁷⁹ MUÑOZ RUÍZ, M. C., (2006): *La memoria de la militancia: relaciones de género en el movimiento obrero*, Barcelona: Ponència, XIII Coloquio Internacional de la AEIHM, p. 8.

La persistència va tenir la seva recompensa i el dotze de maig es va fer entrega a l'assemblea de Valmeline de la resolució en la qual es denegava el tancament de l'empresa, i en conseqüència les treballadores van decidir finalitzar una ocupació que havia durat vint-i-vuit dies.⁸⁰ Però malgrat la resolució, cap organisme tenia l'obligació de forçar l'empresa perquè reprengués l'activitat laboral i, per tant, l'empresa no ho va fer. Davant la incompetència i la incapacitat de les institucions per obligar l'empresa a complir la resolució, les obreres van decidir continuar amb les mobilitzacions. El dia divuit de maig es van tancar a l'Ajuntament de Tarragona per pressionar perquè la direcció alemanya complís la resolució i obrís la fàbrica. No van comptar amb l'ajut del Partit Socialista de Catalunya (PSC) que governava la ciutat i, de fet, l'alcalde va ordenar a la policia el desallotjament. Van aconseguir una reunió amb el conseller de Treball de la Generalitat i van denunciar que la Conselleria i la Delegació del Treball de Tarragona s'acusaven mútuament de tenir la responsabilitat de forçar l'obertura. Finalment, la direcció alemanya es va reunir amb una comissió de treballadores per comunicar-los que no es tornaria a obrir la fàbrica i que deixarien de negociar si no es parlava d'indemnitzacions.⁸¹

Després de tot el bagatge de lluita i d'experiència, les obreres de Valmeline van fer la reflexió que el fet d'aconseguir l'obertura d'una empresa només es podia donar en un context molt combatiu i de lluita generalitzada de la classe treballadora que en aquells anys ja no es donava. Així, doncs, i amb la intenció de sortir el menys perjudicades possible, encara que només fos a nivell econòmic, van decidir negociar les indemnitzacions. Tots aquells anys de lluita i de resistència, de manifestacions, de llargues i inacabables assemblees, tots aquells anys de companyonia van acabar en una sala, en una reunió. Tot i estar orgulloses d'haver-se mantingut fermes en les seves reivindicacions, no podien evitar sentir impotència:

Sentimos entonces que la impotencia de otras salidas que no estaban a nuestro alcance nos forzaba a aceptar las indemnizaciones que nunca quisiéramos a cambio de un puesto de trabajo.⁸²

6.4 Conclusió

La reflexió sobre fets històrics propers en el temps i l'espai facilita a la persona que els estudia la sort de poder parlar amb les implicades i teixir un relat on aquestes siguin les protagonistes. Això ha permès en l'elaboració d'aquest capítol revisar el dia a dia de les dones que van participar en les lluites veïnals i les lluites obreres que es duen

⁸⁰ *Op. cit.*, nota 50, p. 12.

⁸¹ *Idem.*, p. 13-14.

⁸² *Idem.*, p. 14.

a terme a Tarragona en els anys de dictadura i en el postfranquisme. Les dues lluites, que podrien semblar paral·leles, en realitat són una. Entre les protagonistes hem pogut construir un relat comú, on hi ha un suport mutu i continu, així com una relació de col·laboració molt estreta entre el que a simple vista ens podrien semblar dues esferes separades. Tant en les dones que es movien en el món del treball productiu com en les que duïen a terme tasques de cura trobem la construcció d'una consciència de gènere que es va alimentant de les seves experiències. Aquesta visió les durà a la reivindicació en totes les esferes, reclamant un canvi de paradigma i uns drets que els hi eren negats.

La mirada sota la qual s'han desenvolupat les pàgines d'aquest capítol en cap cas s'ha volgut amagar, ans el contrari. Seria injust, per tant, ignorar que alhora que hem procurat reescriure la història retornant la veu que els havia estat negada a les protagonistes, les autores hem mantingut el nostre activisme feminista i hem emprat la investigació que ens plantejava la pràctica d'aquestes dones com l'aprenentatge del passat, per poder entendre el nostre present i mirar amb coratge el futur.

6.5 Arxius, bibliografia, bibliografia web, premsa i fonts orals

Arxius

Arxiu Històric de Tarragona

Bibliografia

- ARNABAT, R. (2012): *Els moviments socials en el tardofranquisme i la transició*, Plecs d'història local, núm. 145. Tarragona.
- BAYON, E. i CASAS TRAVAL, P. (2008): *Una història silenciada: la invisibilitat de la dona obrera al Ter mitjà*, Revista d'etnologia de Catalunya (núm. 33).
- BORDERIAS, Cr. (1993): *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España contemporánea. La Compañía Telefónica (1924-1980)*. Barcelona: Editorial Icaria.
- BUSTOS, B. (2005): *Mujeres y movilización vecinal del barrio Virgen del Remedio de Alicante (1975-1982)*, Cuadernos de trabajos de investigación. Alacant: Centre d'estudis sobre la dona, Universitat d'Alacant.
- CASTELLS, M. (1986): *La ciudad y las masas. Sociología de los movimientos sociales*. Madrid: Ed. Alianza.
- DI FEBO, G. (1990): «La lucha de las mujeres en los barrios en los últimos años del franquismo. Un ejemplo de utilización de la «Historia de género»», a TUSELL, J., ALTED, A., i MATEOS, A. (coord.): *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología de la investigación*. Tomo II. Madrid: Ed. UNED.

- DUCH, M. (2009): *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials «Guillem Oliver» del Camp de Tarragona.
- FERRÉ, M. (2012): *Trabajadoras textiles durante la transición democrática en Cataluña. De la acción a la concienciación*. XI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea de Granada.
- GONZALO, C. (2012): *Mujeres y vecinas en la Transición: el caso de Valladolid, 1970-1986*, Cuadernos Kóre, revista de historia y pensamiento de género (Primavera/estiu 2012). Madrid.
- HERAS CABALLERO, P.A. (1991): *La oposición al franquismo en las comarcas de Tarragona (1939-1977)*. Tarragona: Edicions El Mèdol.
- Informe de una lucha: Valmeline*, Trabajadores autogestionarios y socialistas (Pamflet autoeditat), 1980.
- MOLINERO, C. i YSÀS, P. (coord.) (2010): *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*. Barcelona: Icaria.
- MUIÑOS VILLAVEVERDE, M. J. i TEROL GRAU, V. (2008): *La realidad de un mito: la fábrica de tabacos de Tarragona*. Tarragona: Fundación Altadis.
- MUÑOZ RUIZ, M. C. (2006): *La memoria de la militancia. Relaciones de género en el movimiento obrero*, ponència exposada al XIII Coloquio Internacional de la AEIHM, Barcelona.
- NASH, M. (1988): *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- NASH, M. (2010): *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*. Barcelona: Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya.
- PARRAMON, Cl. C. (2008): *Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)*, a BORDERÍAS, C. (ed.): *Dones en moviment(s)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- PUJADES, J. i BARDAGÍ, F. (1987): *Los barrios de Tarragona, una aproximación antropológica*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona, Àrea de Relacions Ciutadanes.
- RADCLIFF, P. (2008): «Ciudadanas: las mujeres de las asociaciones de vecinos y la identidad de género en los años setenta», a PÉREZ QUINTANA, V. i SÁNCHEZ LEÓN, P. (ed.): *Memoria ciudadana y movimiento vecinal. Madrid 1968-2008*. Madrid: Ed. Los Libros de la Catarata.
- RODRÍQUEZ LUNA, R. (2009): *Marginación y sexismo: la exclusión del movimiento feminista en las teorías de los movimientos sociales*, a BODELÓN, E. i NICOLÁS, G. (comp.): *Género y dominación. Críticas feministas del derecho y el poder*. Rubí: Ed. Anthropos.
- SEGURA SORIANO, I. (2010): *La lluita per l'oportunitat de viure. Les dones durant la segona República, la guerra, el franquisme i la construcció de la democràcia*. Barcelona: Direcció General de la Memòria Democràtica, Col·lecció Eines de Memòria, núm. 4.

- SUANES LARENA, M. (2010): *Plantant cara al sistema. Sembrant les llavors del canvi. Els moviments socials al Tarragonès (1975-2010)*. Tarragona: Ed. Arola Editors.
- VALLÉS AMORES, M. L. (2006): *La posición jurídica de la mujer a través de las reformas del derecho de familia*, Feminismo/s, desembre de 2006. Alacant: Centro de Estudios sobre la Mujer de la Universidad de Alicante.
- VERDUGO MARTÍ, V. (2006): *Movimiento feminista - movimiento vecinal en Valencia durante la transición*, ponència exposada al XIII Coloquio Internacional de la AEIHM, Barcelona.

Prensa

La Vanguardia

Fonts orals

Teresa Fortuny
Ana María González
Anna Guasch
Antonia Jimenez
Piedad Jimenez

7. CONCLUSIONS

Coral Cuadrada

El plantejament d'estudiar la història d'un barri, des dels seus inicis fins al començament de la transició a través de les vivències, experiències i memòries de les dones té alguns antecedents i referents en treballs fets en d'altres indrets catalans, no és una novetat total en si. Potser el que representa una aportació més original, almenys en contrast amb les produccions de la historiografia del període considerat, és haver sabut —pensem— reflexionar, amb ulls de dones, sobre un barri com a entitat i abordar-la des de les múltiples perspectives que conformaren la vida de les veïnes de Torreforta des dels primers anys cinquanta fins als últims setanta del segle xx. Si anem a cercar en la bibliografia general sobre el franquisme, és interessant sospesar les opinions d'Aróstegui,¹ el qual, fa més de vint anys, assenyalava que l'interès per l'Espanya de Franco era un dels camps de recerca més sovintejats, més prometedors i, alhora, més problemàtics de la història contemporània. Ressaltava que les aportacions historiogràfiques sovint se situaven amb preferència en el temps del «primer franquisme», és a dir, fins als anys cinquanta, sobretot per qüestions d'accés a la documentació d'arxiu (amb les corresponents limitacions quan feien esment a persones vives), i no per cap tipus de racionalitat cronològica, fet que les situava fora del marc temporal establert per nosaltres amb relació a Torreforta, i que comportava, evidentment, un primer inconvenient pel que fa a la literatura històrica de caràcter general de referència.

Els problemes més comuns de la historiografia del franquisme vénen, en primer lloc, de les temàtiques tractades: el règim polític, els problemes culturals, l'oposició exterior i interior, els fluxos econòmics, les projeccions internacionals, l'exili... Són els estudis politològics els que ocupen un rang privilegiat en la bibliografia existent. I, en segon lloc, de les problemàtiques no visitades, en especial l'evolució social general del període que, en el nostre cas, hauria estat el més interessant a tenir en compte. En les seves pròpies paraules:

Lo que la historiografía del franquismo, en definitiva, no nos ha procurado aún, enmarañada como está en la perspectiva del corto plazo y en los entre-

¹ ARÓSTEGUI, J. (1992): «La historiografía sobre la España de Franco. Promesas y debilidades», *Historia Contemporánea*, 7, p. 77-99.

sijos políticos, es una *perspectiva sociohistórica* convincente de la significación del régimen y una valoración del cambio espectacular de la formación social española entre los años cincuenta y sesenta.²

Copsar aquest canvi era, en el nostre cas, una primera necessitat, una premissa indispensable, car érem conscients que la ruptura industrialitzadora dels anys seixanta esdevé la base de la formació social espanyola fins a la crisi actual i, sobretot, perquè és a partir d'aquest canvi quan creix Torreforta i els barris obrers coetanis. Un procés de fons que entranya el pas del capitalisme agrari oligàrquic a una societat industrial amb hegemonia d'una burgesia de nou format, acompanyada per unes també noves classes assalariades. Ara bé, si és cert que des de la nostra òptica d'anàlisi esdevenia primordial enfocar la societat obrera que serà la que conformarà el veïnat de Torreforta, els historiadors no havien fet el mateix, com expressava Borja de Riquer:

[...] un dels principals defectes de bona part de la producció historiogràfica que ha tractat el tema [de l'oposició al franquisme] és el fet d'haver-se centrat quasi exclusivament en l'estudi dels grups polítics i sindicals, defugint, de fet, tota anàlisi sobre les actituds i sentiments polítics de la majoria de la població.³

Un altre dels grans temes, com deia abans, és el de la transformació socioeconòmica d'Espanya en la segona meitat del segle xx. Malgrat que la història econòmica del canvi és ben coneguda, i l'evolució de certs grups socials —església, exèrcit—, en aquells moments, denunciava Aróstegui,⁴ encara mancaven estudis sobre el nou obrerisme o la pagesia:

La Historia social de la España en la época de Franco está realmente por hacer, a causa, tal vez, de los mismos espejismos que la excepcionalidad, persistencia y características del régimen y sus orígenes han deportado.

Com anirem veient, és una evidència que des de l'any de publicació de l'estudi d'Aróstegui fins ara, algunes de les mancances que posava en relleu l'autor s'han anat superant i s'han anat omplint els buits que aleshores feien que tingués un «moderat i esperançat optimisme». De l'època d'estudi, admetia que ja se'n coneixien múltiples minúcies, però sense idees clares sobre els processos clau que interessaven a la història constructiva i explicativa: la intensa transformació social, els problemes i els mites d'una cultura dirigida i reprimida, o la significació històrica de grups socials precisos i rellevants per a la història «interna» i «des de dins»:

2 *Ibidem*, p. 87, les cursives són seves.

3 DE RIQUER, B., CULLA, J. (1990), *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1938-1959)*. Barcelona: Crítica, p. 179.

4 ARÓSTEGUI, *op. cit.*, p. 94.

[...] el pequeño campesinado propietario, la población campesina desposeída andaluza, el nuevo movimiento obrero —sobre el que sorprendentemente existe tan poca bibliografía—, etc. El período se presta, desde luego, a excelentes estudios a escala de la vida local.⁵

En l'actualitat, aquesta necessitat peremptòria d'una història social contemporània per la qual advocava Aróstegui sembla gaudir de plena vitalitat. Una història social entesa com història del conjunt de la societat. És a dir, que no només estudia obrers o classes populars, sinó qualsevol aspecte que ajudi a entendre millor les característiques de la societat que tracta: el poder, els conflictes de gènere o les mentalitats, sempre integrats en una visió global. Treballs que expliquen que els quasi quaranta anys que durà el franquisme van tenir molt a veure amb l'important suport social —actiu o passiu— que assolí d'amplis sectors de la població, incloent-hi els treballadors disciplinats.⁶ El pròleg de l'important llibre de Molinero i Ysàs senyalava que l'interès sobre el període no havia estat acompanyat «de la proliferació d'estudis sobre els grups socials, i en particular sobre els treballadors»⁷, encara que en anys anteriors s'haguessin publicat treballs rigorosos sobre el moviment obrer, però en general a escales temporals o geogràfiques molt acotades.

Carrer sense asfaltar, Torreforta. Anys 70. Autor desconegut. AHT.

⁵ *Ibidem*, p. 96.

⁶ MOLINERO, C., i YSÀS, P. (1998): *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*. Madrid: Siglo XXI.

⁷ *Ibidem*, p. 1.

L'atenció tardana al fenomen de les actituds socials no resulta distinta de la d'altres historiografies d'altres països que havien travessat experiències de guerra, feixisme i col·laboracionisme. A Itàlia, Alemanya o França, algunes de les versions de l'antifeixisme constituïren la clau de volta de la cultura política, el principal referent legitimador de les seves democràcies i el marc de referència de les historiografies nacionals. En contrast, la democràcia espanyola, i la seva cultura política generalitzada, no ha tingut com a element de justificació l'antifranquisme. Malgrat haver demolit els vells mites historiogràfics —experiència republicana, carències del socialisme, partit comunista— tal exercici no anà acompanyat de l'elaboració de noves propostes interpretatives. En no tenir un referent legitimador, la historiografia espanyola i catalana operà sobre un marc de referència inexistent, sense construir-ne un de nou. A aquestes condicions s'hi sumà una estesa voluntat social d'*oblidar* l'experiència franquista, fet que comportà que no hagi estat fins fa pocs anys que hagin sorgit actors socials que formulin noves preguntes sobre el passat dictatorial, en particular sobre les seves víctimes.⁸

La magnitud dels canvis viscuts en els anys del desenvolupisme, com s'ha pogut llegir, fou molt gran. Cinc milions de persones es desplaçaren dels seus llocs d'origen i s'establiren a les principals concentracions urbanes i industrials del país, especialment a les zones de ràpida expansió, amb conseqüències ben visibles: barraquisme, barris d'autoconstrucció (als anys cinquanta i seixanta) i barris de nova planta, producte d'una acció concertada especulativa, com ha estudiat en detall Esther Gutiérrez per a Torreforta, però amb el lloable exercici d'història comparada en què contrasta les dades del barri tarragoní amb el de la Mariola de Lleida o el de Plana Lledó de Mollet del Vallès. La manca de recursos econòmics provocarà que a moltes ciutats aparegui un creixement accelerat dels poblats de barraques, fins a tal punt que alguns autors han batejat la pràctica urbanística d'aquest període com la política del barraquisme.⁹

És un període marcat per la demagògia i la retòrica urbanística, el tret fonamental de la qual seria el de convertir l'habitatge en un element bàsic d'un discurs populista en què el *Caudillo* assoleix les característiques del gran constructor d'habitatge protegit. De l'observació detinguda d'aquesta propaganda edificadora es poden extreure varies conclusions: una, que el discurs de vencedors i vençuts, que predominà durant la postguerra, calà més del que s'ha valorat en molts aspectes (i destaquem, d'entre aquests, la configuració urbana, que allunyava els més humils del centre de les ciutats, on s'intentava una remodelació que constituís el reflex de la nova Espanya). Dues, el disseny dels llocs destinats a ser habitats per les classes treballadores respon a la

8 MOLINERO, C. (2003): «Memoria de la represión y olvido del franquismo», *Pasajes. Revista de pensamiento contemporáneo*, n. 11, p. 25-33; i RUIZ, P. (2007): «Los discursos de la memoria histórica en España», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, <<http://hispanianova.rediris.es/m>>.

9 BOZAL, V., *et alii* (1975): «La cuestión urbana y la lucha de clases», *Zona Abierta*, n. 4 (estiu de 1975). Madrid, p. 27-42.

imatge que en tenien els seus antagonistes, fenomen que se seguirà reproduint fins al final de la dictadura de Franco, i que s'emmarca en el context més ampli del paternalisme autoritari adoptat per les autoritats franquistes en tot allò que feia referència als *productors*.¹⁰

Molt aviat es féu evident que les carències d'infraestructures bàsiques i d'equipaments socials no les resoldria la intervenció de l'Estat. La precarietat de l'existència d'aquests nous suburbis impel·lí els seus nous habitants a establir les primeres xarxes relacionals d'ajuda mútua per trobar casa i feina, la major part de les vegades basades en les xarxes familiars del lloc d'origen, fora de qualsevol control estatal o integració en la societat més enllà de la pròpia realitat obrera. A més, ràpidament, aquestes xarxes i les seves diferents maneres organitzatives —organitzacions catòliques obreres, associacions de veïns, assistents socials, cases regionals, etc.— van haver d'ocupar-se també dels problemes col·lectius que generaven els nous barris. Xarxes relacionals des de les quals es generaven elements d'identitat i solidaritat que possibilitaven l'emergència d'una cultura comunitària força independent de la resta de les cultures socials. Noves formes d'identitat que a més foren reforçades per l'homogeneïtat social dels nous barris. Hi havia la sensació que la ciutat havia estat construïda a la seva esquena, que eren *ciudadans de segona*, reduïts a la marginalitat. La impressió de viure fora de la ciutat reforçarà els lligams entre els veïns i contribuirà a la formació d'una consciència social forjada durant els anys obscurs i que naixerà com a fruit de percebre el barri com a lloc propi, en què un col·lectiu de persones plantava cara als mateixos problemes.¹¹

Les autores dels dos primers capítols, els corresponents a l'origen de Torreforta i el de la parròquia de sant Josep Obrer, estudiada per Anna Moya, que també ha fet la comparació amb d'altres parròquies semblants de Badalona, Mataró, Lleida o Madrid, tenen en comú la dificultat d'haver pogut trobar bibliografia àmplia sobre el tema, aspecte que les ha obligat a tenir en compte estudis parcials i, en el cas d'Esther Gutiérrez, a construir amb documentació primària, la història d'altres barris, com el de Plana Lledó. Així mateix, sabem que algunes parròquies de la diòcesi de Barcelona foren influenciades per la presència de militants obrers catòlics, resultat de l'estreta col·laboració dels mossens d'aquestes esglésies amb el moviment obrer de Barcelona. Es normalitzà la presència de cristians en les organitzacions obreres, fonamentalment a CCOO i al PSUC, la qual cosa és una clara mostra de la naturalitat amb què conviviren creients i no creients. En tot aquest procés, molts militants obrers catòlics no tan sols abandonaren l'església institucional, sinó que també deixaren la fe. Tota aquesta problemàtica, àmpliament estudiada a la tesi doctoral de José Fernández

10 GAVIRIA, C. (1972): «El paternalismo urbano», *Andalán*, n. 72, 1 de setembre de 1972, p. 8-9.

11 GARCÍA NIETO, M. C. (1990): «Marginalidad, movimientos sociales, oposición al franquismo. Palomeras, un barrio obrero de Madrid, 1950-1980», *Actas del Congreso Internacional «La oposición al régimen de Franco»*, vol. II. Madrid: UNED, p. 269-285.

Segura,¹² i de continguts realment interessants pel que fa als moviments catòlics i obrers del franquisme a Barcelona i voltants, ha trobat el seu ressò en les dinàmiques dels obrers i les obreres de Torreforta, l'actuació dels seus mossens i les vinculacions amb els naixents partits polítics i sindicats a la clandestinitat.

L'anàlisi dels barris obrers ens proporciona una excel·lent eina que, a tall de microscopi, ens permet descobrir les posicions de les classes populars vers el règim, i és també un clar indicador de com el franquisme, al contrari del que s'ha sostingut habitualment, es preocupà de la seva socialització política. En relació amb aquesta idea, resulta revelador observar el tipus de lligams que s'estableixen entre l'escola i la comunitat, com ha posat de relleu M. Pau Granados per Torreforta, amb l'aplicació de les diferents lleis d'educació i amb tot el relacionat amb els textos destinats a l'educació infantil. Del seu estudi atent s'obté la conclusió que, sovint, les obsessions fonamentals del franquisme, com el seu nacionalisme exacerbat, la seva identificació d'allò catòlic amb allò nacional, i la concepció jeràrquica i autoritària de la realitat social foren difoses reiteradament des dels textos escolars.

Els treballs sobre vida quotidiana desenvolupats han permès un apropament renovador i il·luminador sobre les experiències i actituds socials sota la dictadura. Aquests treballs permeten examinar les regularitats de l'existència de diferents grups socials i la intersecció entre les esferes pública i privada, restituint l'agència als subjectes i mostrant l'extraordinària diversitat de les actituds socials. La necessitat de retrobar una sensació d'ordre després de la Guerra Civil, la por a la repressió i la lluita per la supervivència física constitueixen els impulsos per a la recerca o construcció d'una normalitat que «havia de ser sense política».¹³ Aquest comportament portava implícita la idea d'oblidar l'enfrontament i una voluntat de reconciliació. Això implicava una actitud ambigua en front al règim, sense suposar-ne l'acceptació; podia, a més, expressar una voluntat d'aïllament i de no-col·laboració, però exclouia la idea d'oposició o de resistència activa. Una normalitat sense política que es traduí en un retir a la vida privada, però que es manifestà també en la construcció d'espais de sociabilitat apolític, com les bandes musicals o les desfilades de majorets, tal com exposa en el seu capítol M. Pau Granados.

Quant als treballadors, les conclusions genèriques estan en línia amb les de la major part de la historiografia, en el sentit d'assenyalar una hostilitat majoritària, encara que moltes vegades passiva, vers el règim. Les recerques mostren l'existència de mostres de dissentiment i protestes: transgressions de la moral del règim en la vida quotidiana, alentiment dels ritmes de producció en els llocs de treball, protestes legals i formes organitzades d'oposició. Aquest conjunt de pràctiques representen in-

12 *La participación de los católicos en el movimiento obrero de Barcelona (1946-1978)*, defensada a la UB el 9 de noviembre de 2005, consultable a <<http://hdl.handle.net/10803/1984>>

13 SAZ, I., GÓMEZ RODA, A. (1999): *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*. València: Episteme.

dubtables formes de protesta i expressió de dissidència.¹⁴ Tenen un sentit d'identitat que es reforça per les mancances patides, en especial l'assistència sanitària i un servei de transport digne a preus assequibles. És a partir de la *crisi urbana* —en paraules de Manuel Castells— que es presenta quan l'Estat ha generat, mitjançant la seva política d'urbanisme, una sèrie de demandes que és incapaç de satisfer,¹⁵ quan sorgeix el moviment veïnal amb tota la seva força.

Estudis recents es dediquen a reflexionar sobre els moviments socials del tardofranquisme i la transició.¹⁶ Dins d'aquest marc, els assaigs que conformen el volum mostren un tipus de mobilització que, fins fa molt poc, havia estat desconegut a la historiografia. Els objectes d'anàlisi de la historiografia anterior foren els sindicats, partits polítics clandestins i, en menor grau, les associacions eclesiàstiques i el moviment estudiantil. Però actualment ha esclatat una explosió d'interès per altres espais importants de la mobilització popular, com el del moviment veïnal als barris. Des de principis del 2000 es comencaren a publicar articles sobre associacions de veïns particulars, però no s'havien recollit en un sol llibre abans.¹⁷ Des dels orígens el moviment assolí el seu punt àlgid a finals dels anys setanta, entre la mort de Franco i les primeres eleccions democràtiques als ajuntaments de 1979. L'impacte que va tenir el moviment es degué a la seva creixent capacitat per mobilitzar i promoure una «cultura de la protesta» que uní barris distints. Però aquest impacte també vingué de l'evolució de les seves pròpies reivindicacions, des de millores concretes fins allò que Molinero i Ysàs anomenen una «lògica urbana alternativa». Fou una lluita per «crear una nova ciutat»¹⁸ la que transformà el moviment veïnal en un protagonista polític de la transició.

Fins aquí, el que he exposat seria intercanviable, serviria per a una història general (que encara és sinònim de masculina, amagat *el masculí* en l'universal asimètric i negador), o, a molt estirar, en alguns casos per a una història amb perspectiva de gènere, que és a la qual corresponen els tres capítols del llibre que he citat. Si entrem en la consideració de l'evolució dels estudis de dones (*women's studies*) fins als nostres dies, i ens circumscrivim als d'història i deixem de banda ja les qüestions inherents a la visibilització de les dones o a les dificultats d'altres temps d'incloure-les com a subjectes i/o objectes de l'estudi històric, per entendre que aquests són aspectes ja àmpliament superats, el que sí que he d'afirmar és que permet, la història de les dones,

14 REIG, R. (1999): «Repertorios de la protesta: una revisión de la posición de los trabajadores durante el primer franquismo», a SAZ i GÓMEZ, *op. cit.*, p. 37-76.

15 CASTELLS, M. (1977): *Ciudad, democracia y socialismo*. Madrid: Siglo XXI.

16 MOLINERO, C., YSÀS, P. (coord.) (2012): *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició. Mélanges de la Casa de Velázquez*, <<http://mcv.revues.org/4503>>.

17 Hi ha una publicació semblant a Madrid, *vid* SÁNCHEZ LEÓN, P., PÉREZ QUINTANA, V. (2008): *Memoria ciudadana y movimiento vecinal. Madrid 1968-2008*. Madrid: Los libros de la catarata.

18 MOLINERO, YSÀS, *op. cit.*, p. 24 i 27.

perspectives innovadores i enriquidores sobre el coneixement del passat, en constant reinterpretació i reelaboració. Si bé ja cap investigador seriós i honest seria capaç, avui en dia, de negar els indiscutibles avenços de la història de les dones al nostre país, des dels anys vuitanta fins a l'actualitat, també és cert que aquests treballs encara no es visibilitzen correctament en la historiografia actual. Crec, a més, que comença a ser l'hora de fer un pas endavant i que des de les nostres anàlisis històriques contribuïm amb eficàcia a l'elaboració de la Teoria Feminista, la qual es troba també en constant renovació, mostra inequívoca de la seva vitalitat.¹⁹ És per aquesta raó per la qual trobo indispensable plantejar en els nostres treballs el marc teòric del qual partim, com hem fet en la introducció d'aquest llibre, en la voluntat no només de fer història sinó també de construir teoria.

Veïns enjardinant una mitjanera, Torreforta.

Autor desconegut, anys 70. AHT.

19 CARLOS BARROS, promotor i organitzador de les trobades d'*Historia a debate*, afirmà que «la Historia de las mujeres puede contribuir a resolver la crisis actual, epistemológica y social de la historia», *vid* BARROS, C. (1997): «La Historia de las mujeres en el nuevo paradigma de la Historia», a SEGURA, C.: *La historia de las mujeres en el nuevo paradigma de la historia*. Madrid: Almudayna, 1997, p. 55-87. I Françoise Thébaud així ho proclamà: «está claro que la teoría feminista no es lo más importante para la Historia, sino que la historia tiene que informar a la teoría feminista», *vid* THÉBAUD, F. (1998): *Écrire l'histoire des femmes*. París: ENS Éditions. Aquesta discussió es planteja de forma més general en els estudis de dones, on, per una banda, hi ha qui defensa la postura integracionista, que aspira a incloure'ls en els programes més amplis ja existents, i, de l'altra, l'autonomista, que proposa la ruptura i l'especialitat del saber basat en les dones, com senyala Rosi Braidotti, *vid* BRAIDOTTI, R. (1991): «Teorías de los estudios sobre la mujer: algunas experiencias contemporáneas en Europa», *Historia y fuente oral*, 6, p. 3-16.

En relació amb els estudis realitzats sobre les dones al franquisme, la bibliografia es mou en temàtiques concretes, l'interès se centra principalment entorn a les associacions de dones, la seva activitat política i la seva realitat jurídicosocial, preferentment. Pel que fa a l'associacionisme femení, es tracta d'apropaments al rol que les dones ocuparen durant el règim, la repressió, les associacions i institucions que existiren al franquisme (i predominen aquells que s'ocupen de la Sección Femenina de la Falange o de l'Acción Católica. La realitat jurídica i social de les dones fomenten arguments que giren al voltant de la vida privada i pública de les dones: maternitat, família, mentalitat, educació, treball, legislació, caracteritzats per proporcionar dades sobre la situació social de les dones i els mitjans de transmissió de la ideologia imperant a l'època, com ha quedat ben palès en els capítols corresponents a l'educació i el treball de les dones d'aquest llibre, elaborats per M. Pau Granados i per mi mateixa. La major part de la bibliografia referent a aquestes temàtiques coincideix en la idea que les dones foren un dels pilars en què el règim es fonamentà per exercir una política de domini social i econòmic, creant un model d'*esposa i mare* que s'intenta perpetuar al llarg de tota la dictadura a través de diversos mitjans²⁰ i copant tots els àmbits i espais en què les dones podien prendre part, més o menys activament. És a dir, el vincle entre la política d'Estat, el discurs polític i les dones fou real i estret.

Encara que amb antecedents més primerencs, els debats entorn al treball de les dones es començaren a plantejar ara fa unes quatre dècades, primer dins del moviment feminista i, posteriorment, amb totes les dificultats inherents al medi, a l'acadèmia. Tal volta el més interessant de tots fou el que s'ha denominat «el debat sobre el treball domèstic».²¹ L'aspecte potser més interessant fou el desenvolupament del concepte de reproducció social, sorgit amb especial força des del feminisme italià.²² El sistema de reproducció social inclouria l'estructura familiar, l'estructura del treball assalariat i no assalariat, el paper de l'Estat en la reproducció de la població i de la força de treball, i les organitzacions socials i polítiques relacionades amb els diferents treballs. Segons aquesta conceptualització, el treball domèstic integrat en el treball de reproducció englobaria la producció de béns materials per al manteniment físic de les persones (alimentació, higiene, salut, etc.) però també la cura directa dels nens i nenes i de les persones adultes que constitueixen la força de treball, a més de la difícil gestió

20 Per exemple ROCA I GIRONA, J. (1993): «Del clero para el pueblo. La literatura edificante de posguerra: un instrumento de divulgación y socialización religiosa», a *Revista de Dialectología y Tradiciones populares*, 48; o VERA, M. T. (1992): «Literatura religiosa y mentalidad femenina en el franquismo» a *Baética. Estudios de Arte, Geografía e Historia*, n. 14, p. 361-376.

21 Es poden consultar balanços bibliogràfics respecte al tema a CARRASCO, C. (1991): *El trabajo doméstico. Un análisis económico*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.

22 També es desenvolupà al Regne Unit i de forma més suau a d'altres països industrialitzats. A Espanya es copsa un retard en els plantejaments, fruit de les circumstàncies polítiques dels anys setanta, les quals propiciaren que les preocupacions dels moviments feministes se centressin en la recuperació dels drets civils i socials de les dones, no en la discussió sobre el treball.

dels afectes i de les relacions socials; és a dir, el nucli fonamental del que avui en dia es coneix com a treball de cura. És per aquesta raó que en el capítol que he redactat parlo no només de producció i reproducció sinó de sostenibilitat de la vida.

Vinculat al treball productiu i a l'esfera pública, les militants de Cau de Llunes i de Causa Morada han escrit a quatre mans les reflexions sobre les lluites de les dones de Torreforta als anys setanta. El barri es configurava per a les dones com un espai social i polític, a la vegada prolongació de la domesticitat i microcosmos de relacions solidàries. La mobilització femenina tingué un paper significatiu a través de dones soles en un primer moment i després mitjançant les vocalies de dones (estructures autònomes dins de les associacions de veïns), justament perquè el barri, si bé amb nombroses dificultats i impediments, feia possible conjugar l'acció externa amb les exigències i els temps del treball familiar. Sovint, els nuclis inicials de vocalies eren el resultat d'una trama de solidaritat construïda entorn als problemes de la quotidianitat, i la reclamació de serveis socials podia constituir el primer pas vers la politització i la reivindicació del dret d'associació i de reunió i, per tant, vers una presa de consciència contra el règim. En aquest sentit és emblemàtic el cas de les associacions de mestresses de casa, que, nascudes als anys seixanta amb l'aval de la Sección Femenina de la Falange, es transformaren en la dècada dels setanta en organitzacions autònomes que tenien com a referència nacional la Federación de Amas de Casa. La supervivència determina una riquesa d'articulacions i de llocs —barri, mercat, fàbrica— en els quals la mateixa solidaritat implica la construcció de xarxes de relacions i d'intercanvi d'experiències.

Escola Gual Villalbí, annex Montblanc, Torreforta. Autor desconegut. AHT.

Tot plegat s'evidencia en treballs recents,²³ com el de Nadia Varo, que reconstrueix la participació femenina a les vagues de la província de Barcelona des del 46-47, i la presència de comissions negociadores, en un clima caracteritzat per la misèria i la forta repressió. De la mateixa manera subratlla el paper de les treballadores al moviment vaguístic de 1962, en què reivindicaven la paritat salarial. Foren significatius preludis a les protestes articulades i massives de les dones a les mobilitzacions dels anys setanta. Els conflictes de les fàbriques en què la majoria de personal eren dones, tenen unes característiques comunes i s'hi produeixen una cruïlla d'objectius, tant polítics —amnistia, llibertats democràtiques—, com econòmicosocials —estricta laborals— i feministes. Els processos també són similars. En primer lloc, i davant de les carències de la situació laboral, les treballadores començaven per denunciar els abusos intercanviant opinions a l'hora de l'esmorzar, als vestuaris o a l'entrada o sortida de la fàbrica. Existia també el fet aïllat, esporàdic, d'una dona que, espontàniament, pujava a alguna plataforma i denunciava una situació i arengava la resta perquè se sublevessin... els detalls i els fets dels dos estudis de cas de Tarragona, la Tabacalera i la Valmeline, ens il·lustren de les lluites de les dones a les fàbriques a Tarragona.

Com podem comprovar, doncs, l'estructura del nostre treball conjunt, en la voluntat de reconstruir la història del barri de Torreforta a través de les seves dones, ha estat un plantejament global en el qual s'han abordat parcel·les distintes de la vida de les dones de la manera en què conformen la complexitat de les existències. Sí, és veritat, de cadascun dels temes tractats hi havia bibliografia —d'alguns més, d'altres no tanta— però el que sí que no hem trobat ha estat un estudi històric d'un barri obrer tal com nosaltres l'hem abordat. Això no obstant, he de reconèixer que la pionera en estudis de dones i barris ha estat Isabel Segura, qui, ja fa bastants anys ha anat teixint amb constància la història de la ciutat de Barcelona districte per districte. Des del 1996 el Centre d'Informació i Recursos per les Dones (CIRD) de l'Ajuntament de Barcelona posà en marxa el projecte de recuperació de la memòria històrica de les dones, a través de les seves protagonistes,²⁴ a partir dels seus àlbums de fotos familiars, en una recerca orientada vers tres àmbits: l'espai d'origen, els treballs i els seus espais, i l'espai polític.

Cal dir, a més a més, que existeixen iniciatives en forma de tesis doctorals molt noves que tracten els moviments veïnals i els barris des de la perspectiva de gènere, que també vull citar. Encara que d'entrada ja he de dir que els més recents i als meus ulls més innovadors, tant per l'enfocament, el marc teòric, com per la metodologia emprada, no són estudis històrics. Em refereixo, en primer lloc, a la tesi de Jordi

23 VARO MORAL, N. (2005): *La conflictividad laboral femenina durante el franquismo en la provincia de Barcelona*. Madrid: Fundació I de Mayo, DOC3.

24 SEGURA, I. (2009): «Protagonisme de les dones en la història de la ciutat» a CUADRADA, C.: *Memòries de dones*. Tarragona: Arola editors, p. 243-263.

Bonet²⁵ en l'àmbit de la psicologia social, en la qual analitza els processos de participació ciutadana. Entén el territori com un lloc de radicalització democràtica, en les polítiques urbanes de Madrid i Barcelona, sense fer cap esment al desenvolupament històric, ni del territori ni dels moviments socials (encara que considera com a informant clau una historiadora). En canvi la de Fabià Díaz-Cortés,²⁶ des de la geografia, malgrat presentar similituds, també té divergències amb l'anterior; la més notable, segons la meua opinió, és la major sensibilitat mostrada a l'evolució històrica de l'espai estudiat. El que sí tenen en comú és el centrar els seus interessos sobre l'actualitat i prendre com a unitat d'observació el barri. Bonet declara no haver inclòs la dimensió de gènere —fet que ell mateix considera un detriment en la pròpia recerca— però sí que es considera deutor de l'epistemologia feminista:

[...] segons la qual, no és possible abstraure'ns dels coneixements previs i dels vincles afectius i polítics que mantenia amb l'objecte d'estudi, ja que tot coneixement es produeix sempre des d'un lloc determinat i es determina com a un coneixement situat i parcial.»²⁷

En contrast, Díaz-Cortés ressalta l'haver partit d'una anàlisi de gènere, estudiant la vida quotidiana als espais públics des de les categories de gènere, edat, ètnia i classe, dimensions que ha intercalat contínuament al llarg de la seva anàlisi.

Des d'una altra perspectiva, encara que també amb aspectes coincidents interessants, Adriana Ciocchetto, del Col·lectiu Punt 6 de l'ETSAB, ha presentat aquest darrer mes de març de 2013 una tesi de màster amb el títol *La incorporació de l'experiència quotidiana a l'anàlisi urbana*.²⁸ L'objectiu principal de la recerca ha estat el de comprovar la incorporació de la dimensió quotidiana en la pràctica urbanística actual, especialment a Catalunya, a partir d'una anàlisi crítica i propositiva de la realitat. El treball ha confirmat que en la pràctica urbanística actual —remuntant-se, però, a la crítica des de la dècada dels seixanta— s'ha generalitzat la visió de la vida quotidiana des d'una concepció exclusivament productiva, deixant de banda les activitats relacionades amb la cura i la reproducció de la vida. Les teories feministes i els estudis de gènere han estat els que han aportat una mirada crítica a aquesta tendència, però han restat en un pla marginal i no han estat incorporades a la pràctica general. L'autora

25 BONET, J. (2011): *Participació ciutadana i polítiques de regeneració urbana al centre històric de Barcelona*. UAB, Llicència creative commons, cosultable a: <http://www.academia.edu/1065167/Participacio_ciudadana_i_politiques_de_regeneracio_urbana_al_centre_historic_de_Barcelona>.

26 DÍAZ-CORTÉS, F. (2009): *Espai públic, vida quotidiana i identitat de barri a Terrassa: la construcció material i social de Can Palet i Ca n'Anglada a través d'una geografia de la proximitat*. UAB, consultable a <<http://tdx.cesca.cat/handle/10803/4996>>.

27 BONET, *op. cit.*, p. 12.

28 Consultable a <<http://www.recercat.net/handle/2072/208672?show=full>>

ha pogut verificar que amb la utilització de les metodologies qualitatives és possible incorporar l'experiència quotidiana a l'anàlisi urbana. O sigui que, ja per finalitzar, veiem que l'estudi dels barris actuals és un tema que suscita gran interès i que s'aborda des de perspectives diverses: la psicologia social, la geografia, l'urbanisme, però no —o almenys no en tota la seva complexitat— des de la història de les dones.

És important fer notar que la nostra recerca grupal té dues vessants: la pròpia investigació en si, pel que té de procés viscut i d'enriquiment personal i de grup, car contribueix a desenvolupar el saber i el coneixement que ens forma i modela; i, a més, la utilitat social que comporta, perquè el segon objectiu és, des del coneixement del passat, ajudar a millorar les condicions de vida de les persones, per tal que el veïnat de Torreforta conegui els seus orígens i la seva història, i assoleixi així el poder necessari per continuar transformant l'espai viscut, el seu entorn, la seva vida quotidiana, a partir de l'autoconeixement comunitari i de les seves necessitats i demandes col·lectives. Reescriure la història de les dones segueix sent decisiu per repensar paradigmes estàndards i marcs analítics de la història. És obvi que la historiografia del segle XXI ha d'encarar el repte de construir narratives que reconeguin la diversitat dels subjectes històrics i es proposin noves maneres de fer història. Si les historiadores de les dones del passat som capaces de canviar el coneixement, hem de confiar que allò que fem serveixi per bastir un futur millor per a les dones i els homes de les noves generacions, com deia Temma Kaplan: «a mi em sembla que el fet de pensar la història en termes de gènere ha canviat el món».²⁹

Esbarjo en família, Torreforta. Anys 70. Fotografia cedida per la família Romero.

²⁹ Citada a SHAPIRO, A. L. (1992): «History and Feminist Theory», monografia de *History and Theory*. Wesleyan University.

Per acabar, no vull acabar aquestes paraules sense donar el nostre agraïment més sincer a les persones que han fet possible la nostra investigació:

A la presidenta de l'ITA (Institut Tarragoní d'Antropologia), Yolanda Bodoque, per la seva amabilitat i per les facilitats ofertes en tot moment per consultar l'AEC (Arxiu d'Etnologia de Catalunya), i també a Neus Jàvega, arxivera; a Ricard Ibarra, director de l'AHT (Arxiu Històric de Tarragona) i a Jordi Piqué, director de l'AHCT (Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona) per les ajudes prestades en les consultes dels fons i com a president del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, per la recepció i edició del nostre estudi.; Esther Gutiérrez dóna les gràcies a Aaron Gutiérrez per les informacions rebudes sobre el barri de La Mariola a Girona, a l'Associació de Veïns de Plana Lledó per l'accés concedit a la seva documentació, i a J. Andreo pel seu valuós testimoni i per brindar-se a fer de vincle entre ella i la junta de l'AAVV de Plana Lledó; les integrants de l'equip d'audiovisuals agraeixen la participació a les dones de Torreforta entrevistades en el documental; Anna Moya a Ángeles de la Fuente, Carmen Clavero Polo, Carmen Muñoz, Jacqueline Ferré, Juan Martínez Manzano, Paco Xammar, Teresa Fortuny i a la comunitat de les Germanes Carmelites de Tarragona; M. Pau Granados a Candida, M. Carmen i Meli per compartir les seves vivències amb ella, així com a Tecla Martorell per totes les informacions brindades; i Elisabeth Sánchez Legaz, Laia Estrada, Joana Badia i Zèlia Camps a Teresa Fortuny, Anna Guasch, Ana María González, Antonia Jimenez i Piedad Jimenez, agraint-los així que les fessin partícips de les seves experiències per poder relatar-les en aquest llibre.

Un esment especial, també, al suport i l'interès demostrat en tot moment per les components de la Comissió de Recuperació de la Memòria Històrica de les Tarragonines, del Consell Municipal de Dones de l'Ajuntament de Tarragona; a l'Institut Català de les Dones per la subvenció rebuda per iniciar el projecte de recerca *Per amor a la ciutat*; a la direcció del Centre de Cultura Francesca Bonnemaison per donar-nos la possibilitat de muntar el documental de les dones de Torreforta a les seves instal·lacions; a la direcció de la Mostra Internacional de Cinema de Dones de Barcelona per haver-lo inclòs en la seva programació; a la Regidoria de Serveis a la Persona de l'Ajuntament de Tarragona i a la seva regidora, Victòria Pelegrín, per fer possible que els centres cívics de la ciutat hagin fet difusió de l'exposició de *Les dones als orígens de Torreforta*, així com l'aposta de l'actual regidor, Javier Villamayor, a qui regraciem també que mercès a la contribució de l'ajuntament aquest llibre surti a la llum.

La nostra voluntat, tal com ha quedat palès en repetides ocasions al llarg dels nostres redactats, ha estat, per sobre de tot, retre un sincer homenatge a totes aquelles dones, les d'aquí i les que arribaren d'arreu, que amb la seva il·lusió, la seva força, la seva empena i el seu esforç varen construir i tirar endavant un barri partint del no-res. Dones anònimes i senzilles, però totes lluitadores. Aprofito paraules que no són meves, sinó manllevades del discurs que féu Ángeles de la Fuente el 8 de març

proppassat³⁰ a l'ajuntament tarragoní, perquè les seves paraules són les més adients per cloure aquest llibre:

Este homenaje no es para mí. En primer término, lo es para aquellas personas comunes y corrientes, en muchos casos de procedencia humilde. Personas valientes que son referentes para que el resto actuemos, que son la chispa para que veamos la luz de nuestra responsabilidad...

En segundo término, este homenaje es para todas aquellas compañeras de Valmeline, que sirvieron como ejemplo para el movimiento obrero entre las décadas de los sesenta y ochenta, en una lucha que, desgraciadamente, hoy cobra más sentido que nunca. Gracias por todos los momentos que compartimos, nuestra constancia, responsabilidad, diálogo, solidaridad y victorias que nos enriquecieron como personas...

Deduzco que mi reconocimiento parte de las luchas sociales acometidas en la fábrica textil Valmeline, así que pasaré a relatar, brevemente, dos de los muchos momentos más importantes vividos en esos años. Corría 1974, aún con el dictador vivo, cuando realizamos una huelga de cuarenta días que resultó pionera en el ambiente social de Tarragona, por los lazos de unión que creó y por el hecho de ser llevada exclusivamente por mujeres. Hubo, incluso, participación de extranjeros sindicalistas que conocieron la lucha de la fábrica al estar de vacaciones en Tarragona. Recuerdo que nos facilitaron hojas informativas en francés, alemán e inglés.

Hoy en día, la huelga es algo común, pero en esa época no lo era tanto. Para las trabajadoras fue el primer conflicto laboral grave, y para la ciudad de Tarragona la primera protesta de este tipo que superaba el ámbito estrictamente empresarial, tras la triste Guerra Civil. En cierto sentido, y lo digo con humildad, creamos un sentido de admiración y estupor en muchos tarraconenses por nuestro coraje y organización.

Evidentemente, la huelga acabó con bastantes mejoras en las condiciones económicas y de trabajo. Algunas fueron: treinta días de vacaciones; que la empresa facilitara los balances económicos trimestralmente; el reconocimiento de las asambleas y las comisiones representativas como órganos de representación de las trabajadoras; la excedencia por maternidad con obligación de readmisión en el puesto de trabajo; la reducción de jornada para atender a menores, puestos de trabajo adecuados para personas embarazadas, etcétera.

30 Discurs del 8 de març de 2013, inèdit, en motiu de l'agraïment per rebre el reconeixement del Consell municipal de dones en forma de punt de llibre. Les meves més efusives mercès per concedir-me el permís d'utilitzar-lo.

Pero claro, como buena empresa multinacional, las decisiones más importantes se toman en función de procesos ajenos a la economía española, respondiendo a sus propios intereses. Cuando ya han acabado de precarizar a sus trabajadores con salarios mínimos y no pueden obtener más beneficios, emigran a otro país con mano de obra más barata. Así que Valmeline, en 1979, propone su cierre.

Pero las mujeres, a las que tantos años nos había costado conseguir derechos laborales, no nos quedamos de brazos cruzados.

Ni cortas ni perezosas, ocupamos y nos encerramos en la nave de trabajo durante veintiocho días, en una acción de extraordinario esfuerzo, al tener la mayoría hijos pequeños. Recuerdo, aún con ternura, como las familias, especialmente los maridos, traían la comida para las luchadoras, que cabe decir, también estuvimos acompañadas por trabajadoras de empresas ajenas.

De todo lo expuesto deduzco que cuando se desarrolla una gran actividad organizativa, se crean vínculos humanos que en otras circunstancias no se habrían dado. Supimos diferenciar cuáles eran nuestros intereses y dejar constancia de nuestra solidaridad.

Esta historia de lucha social revalorizó la condición femenina, por cuantas reivindicaciones pioneras conseguidas para mejorar las condiciones de trabajo y la composición exclusiva de mujeres en la lucha. Dada la experiencia, me permito afirmar que quienes han sido capaces de defender sus propios derechos, con continuidad y argumentaciones coherentes, difícilmente serán elementos pasivos de la sociedad.

La historia de Valmeline se produjo hace más de treinta años pero aún sigue siendo actual, pues demuestra un ejemplo de resistencia y constancia organizativa.

Es más, me permito dirigirme a cualquier ciudadano para decirle que no se inmovilice en el presente por algo que podría suceder en el futuro.

7.1 Bibliografía

- ARÓSTEGUI, J. (1992): «La historiografía sobre la España de Franco. Promesas y debilidades», *Historia Contemporánea*, 7, p.77-99.
- BARROS, C. (1997): «La Historia de las mujeres en el nuevo paradigma de la Historia» a SEGURA, C.: *La historia de las mujeres en el nuevo paradigma de la historia*. Madrid: Almudayna, 1997, p. 55-87.

- BONET, J. (2011): *Participació ciutadana i polítiques de regeneració urbana al centre històric de Barcelona*. UAB, Llicència creative commons, consultable a <http://www.academia.edu/1065167/Participacio_ciutadana_i_politiques_de_regeneracio_urbana_al_centre_historic_de_Barcelona>
- BOZAL, V., et alii (1975): «La cuestión urbana y la lucha de clases», *Zona Abierta*, n. 4 (estiu de 1975). Madrid, p. 27-42.
- BRAIDOTTI, R. (1991): «Teorías de los estudios sobre la mujer: algunas experiencias contemporáneas en Europa», *Historia y fuente oral*, 6, p. 3-16.
- CARRASCO, C. (1991): *El trabajo doméstico. Un análisis económico*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- CASTELLS, M. (1977): *Ciudad, democracia y socialismo*. Madrid: Siglo XXI.
- CIOCOLETTO, A. (2013), *La incorporació de l'experiència quotidiana al'anàlisi urbana*. ET-SAB, consultable a <<http://www.recercat.net/handle/2072/208672?show=full>>
- DE RIQUER, B. i CULLA, J. (1990), *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1938-1959)*. Barcelona: Crítica.
- DÍAZ-CORTÉS, F. (2009): *Espai públic, vida quotidiana i identitat de barri a Terrassa: la construcció material i social de Can Palet i Ca n'Anglada a través d'una geografia de la proximitat*. UAB, consultable a <http://tdx.cesca.cat/handle/10803/4996>
- FERNÁNDEZ SEGURA, J.: *La participación de los católicos en el movimiento obrero de Barcelona (1946-1978)*. Defensada a la UB el 9 de novembre de 2005, consultable a <<http://hdl.handle.net/10803/1984>>
- GARCÍA NIETO, M. C. (1990): «Marginalidad, movimientos sociales, oposición al franquismo. Palomeras, un barrio obrero de Madrid, 1950-1980», *Actas del Congreso Internacional «La oposición al régimen de Franco»*, vol. II. Madrid: UNED, p. 269-285.
- GAVIRIA, C. (1972): «El paternalismo urbano», *Andalán*, nº 72, 1 de setembre de 1972, pp. 8-9.
- MOLINERO, C. (2003): «Memoria de la represión y olvido del franquismo», *Pasajes. Revista de pensamiento contemporáneo*, n. 11, p. 25-33; i RUIZ, P. (2007): «Los discursos de la memoria histórica en España», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, <http://hispanianova.rediris.es/m>
- MOLINERO, C. i YSÀS, P. (1998): *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*. Madrid: Siglo XXI.
- MOLINERO, C. i YSÀS, P. (coord.) (2012): *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició. Mélanges de la Casa de Velázquez*. <http://mcv.revues.org/4503>
- REIG, R., (1999): «Repertorios de la protesta: una revisión de la posición de los trabajadores durante el primer franquismo», a SAZ, GÓMEZ, *op. cit.*, p. 37-76.

- ROCA I GIRONA, J., (1993): «Del clero para el pueblo. La literatura edificante de posguerra: un instrumento de divulgación y socialización religiosa», *Revista de Dialectología y Tradiciones populares*, 48.
- SÁNCHEZ LEÓN, P., PÉREZ QUINTANA, V. (2008): *Memoria ciudadana y movimiento vecinal. Madrid 1968-2008*. Madrid: Los libros de la catarata.
- SAZ, I., GÓMEZ RODA, A. (1999): *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*. València: Episteme.
- SEGURA, I. (2009): «Protagonisme de les dones en la història de la ciutat», a CUADRADA, C.: *Memòries de dones*. Tarragona: Arola Editors, p. 243-263.
- SHAPIRO, A. L. (1992): «History and Feminist Theory», monografía de *History and Theory*. Wesleyan University.
- THÉBAUD, F. (1998): *Écrire l'histoire des femmes*. París: ENS Éditions.
- VARO MORAL, N. (2005): *La conflictividad laboral femenina durante el franquismo en la provincia de Barcelona*. Madrid: Fundación I de Mayo, DOC3.
- VERA, M.T. (1992): «Literatura religiosa y mentalidad femenina en el franquismo», *Baética. Estudios de Arte, Geografía e Historia*, n.14, p. 361-376.

ÍNDEX SISTEMÀTIC

I. INTRODUCCIÓ.....	9
<i>Coral Cuadrada Majó, Esther Gutiérrez Escoda</i>	
1.1 Grup de recerca documental.....	10
1.2 Coordinació.....	17
1.3 Metodologia feminista.....	18
1.4 Àmbits de recerca.....	20
1.5 Tècniques de recerca.....	23
1.5.1 Tècniques per a la investigació de camp.....	24
1.6 Posicionament de l'equip de recerca i rigor científic.....	25
1.7 El llibre de les dones de Torreforta.....	28
1.8 Bibliografia.....	35
2. EL NAIXEMENT I L'EVOLUCIÓ DE TORREFORTA.....	39
<i>Esther Gutiérrez Escoda</i>	
2.1 Presentació.....	39
2.2 L'origen i el naixement del barri de Torreforta.....	40
2.3 La migració com a resposta a la repressió franquista.....	44
2.4 La particularitat de la immigració del sud peninsular i la integració cultural.....	54
2.5 Segregació social i urbana: el reflex de les polítiques redistributives franquistes.....	59
2.6 Les polítiques industrialitzadores del franquisme: un creixement urbà desorbitat.....	66
2.7 L'absorció demogràfica: les polítiques franquistes de l'habitatge.....	68
2.8 Urbanisme franquista: el barraquisme horitzontal i vertical.....	71
2.9 L'ordre i el conflicte social als barris durant el franquisme.....	83
2.10 Arxius, bibliografia, bibliografia web, premsa i fonts orals.....	90
3. LA PARRÒQUIA DE TORREFORTA.....	95
<i>Anna Moya</i>	
3.1 Introducció.....	95
3.2 El moviment dels capellans obrers.....	96
3.3 La recepció a Espanya del Concili Vaticà II.....	107
3.4 Les dones en l'associacionisme catòlic obrer.....	110

3.5 L'acció parroquial a Torreforta als anys cinquanta i seixanta.....	113
3.6 Conclusió	124
3.7 Arxius, bibliografia, bibliografia web, premsa i fonts orals	125
4. EDUCACIÓ I VIDA QUOTIDIANA	129
<i>M. Pau Granados</i>	
4.1 Un repàs a les lleis d'educació	129
4.2 Dècada de 1950	135
4.2.1 Llei sobre construccions escolars	135
4.3 L'educació de la dona durant el franquisme	139
4.4 L'escola d'adults	148
4.5 Les relacions familiars a Torreforta.....	151
4.6 Educació sexual de la dona	159
4.7 Relacions socials i oci a Torreforta.....	164
4.8 Arxius, bibliografia, bibliografia web, premsa i fonts orals	171
5. LES DONES DE TORREFORTA: LA SOSTENIBILITAT DE LA VIDA.....	173
<i>Coral Cuadrada</i>	
5.1 Desconstrucció del concepte hegemònic de treball.....	173
5.1.1 El perquè de la invisibilitat: àmbit de cura i reproducció	177
5.1.2 El treball de l'àmbit productiu	191
5.1.2.1 Els processos de legitimació	206
5.1.2.2 Ruptures epistemològiques.....	211
5.1.2.3 Treball submergit.....	213
5.2 Arxius, bibliografia, bibliografia web, premsa i fonts orals	221
6. DONES EN LLUITA: EL BARRI I LES FÀBRIGUES	227
<i>Joana Badia Rion, Celia Camps Pérez, Laia Estrada Cañón, Elisabeth Sánchez Legaz</i>	
<i>Militants de Cau de Llunes (AFRT) i membres de l'associació Causa Morada</i>	
6.1 Context econòmic i social de les dones en el tardofranquisme	227
6.1.1 La construcció de la dona en el franquisme.....	227
6.1.2 La doble moral de la legislació franquista sobre el paper de la dona...	228
6.1.3 La incorporació de les dones al mercat laboral industrial	230
6.2 Participació social de les dones als barris	231
6.2.1 El moviment veïnal a Tarragona durant el tardofranquisme i l'inici de la transició.....	231

6.2.1.1 El moviment veïnal al barri de Torreforta	233
6.2.2 Les dones en el moviment veïnal.....	234
6.2.2.1 Les vocalies de dones, creant consciència feminista.....	234
6.2.2.2 El paper de les dones en el moviment veïnal de Torreforta: un barri digne i una vida digna.....	237
6.2.2.3 Reivindicacions i lluites, èxits i fracassos	238
6.2.3 Què n'ha quedat?	241
6.2.3.1 La institucionalització política del moviment veïnal	241
6.2.3.2 L'associació de dones com a element dinamitzador de la vida al barri	242
6.3 Les dones i la lluita obrera: dos casos emblemàtics.....	243
6.3.1 Les Plataformes Anticapitalistes	243
6.3.2 Les lluites a la Tabacalera	246
6.3.2.1 Les condicions de treball	246
6.3.2.2 Plataformes Anticapitalistes i les protestes dels anys setanta	248
6.3.2.3 La gran batalla dels anys vuitanta: la readmissió de les excedències	250
6.3.3 Valmeline.....	251
6.3.3.1 Les condicions de treball.....	251
6.3.3.2 L'inici d'una lluita organitzada	253
6.4 Conclusió	258
6.5 Arxius, bibliografia, bibliografia web, premsa i fonts orals	259
7. CONCLUSIONS.....	263
<i>Coral Cuadrada</i>	
7.1 Bibliografia	278

En la redacció del llibre que teniu a les mans, resultat tangible de la investigació realitzada, hem volgut reconstruir la història del barri des de les experiències, narratives i memòria de les dones. Evidentment, sempre que ha estat possible, hem inclòs en la nostra redacció la sempre necessària història comparada, cosa que podeu palesar a bastament en la redacció d'alguns capítols del llibre.

Ens hem adonat que encara queda molt per fer, que la història dels barris obrers a casa nostra (i, en general, a la península) és encara un terreny molt verge, mancat d'anàlisis i d'estudis amplis i aprofundits, com també ho són les parròquies obreres i de resistència. Hi ha elements més treballats que altres, en la nostra historiografia, i moltes vegades la perspectiva androcèntrica amaga realitats històriques rellevants, com foren el treball submergit femení o les lluites de les dones. De tota manera, i malgrat les dificultats [...] ens hem immers en un procés apassionant de recuperació històrica, treball etnogràfic i acció feminista que ens involucra, ens modela, ens forma i ens emociona.

El llibre es compon de cinc capítols ben diferenciats, escrits per historiadores diferents, cadascuna des de la seva pròpia idiosincràsia i des del seu posicionament. Comença amb l'origen del barri a través de la immigració, construcció i urbanització; el segon capítol està dedicat a la parròquia; el tercer a l'educació de les dones i la vida quotidiana; el quart, al treball femení; i el cinquè i darrer, a les lluites i reivindicacions de les dones de Torreforta.

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
Guillem Oliver del Camp de Tarragona